

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Западно-Казакстанский инновационно-технологический университет

West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚИТУ Хабаршысы

Вестник ЗКИТУ

Bulletin of WKITU

№4 (20) 2021

Орал / Уральск/ Uralsk

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
Научный журнал

BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

Scientific journal

Выпуск 4 (20)

ISSN 2706-6266

2021 ж. қазан -желтоқсан октябрь - декабрь 2021 г. October - December 2021 year	Журнал 2018 жылдан шыға бастаған Журнал издаётся с 2018г. The journal was founded in 2018	Жылына 4 рет шығады Выходит 4 раза в год Published 4 times a year
---	--	---

Шығарылым 2(18)
Сәуір-апрель, мамыр-май, маусым-июнь
Педагогика, филология, тарих, экономика, техника/
Педагогика, филология, история, экономика, техника

Бас редактор- Главный редактор:
ГАБДУАЛИЕВА Р.С., экономика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор экономических наук, профессор

Бас редактордың орынбасары-Заместитель главного редактора

В.А. БУРАХТА

химия ғылымдарының докторы, профессор/ доктор химических наук, профессор

Редакция алқасы-Редакционная коллегия

Т.З.Рысбеков –	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ	д.и.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова
Н. Кенжеахмет –	т.ғ.д., профессор, Бонн университетінің Шығыстану және Азиялық зерттеулер институты (Германия, Бонн қ.)	д.и.н., профессор института Востоковедения и Азиатских исследований Боннского университета (Германия, г.Бонн)
Ә. Қара –	т.ғ.д., профессор, Мимар Синан университеті (Түркия.Стамбул қ.)	д.и.н., профессор, Университет Мимар Синана (Турция, г.Стамбул)
Б.Ғ.Шинтимирова –	т.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.и.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
М.Б. Сабыр –	ф.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
В.Н.Мушаев –	ф.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.ф.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г.Элиста)
М.М.Халиков –	ф.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік жол қатынастары университеті (Ресей, Самара қ.)	д.ф.н., профессор, Самарский государственный университет путей связи (Россия, г. Самара)
А.М.Мұсаев –	ф.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Л.Х.Самситова –	ф.ғ.д., профессор, Башқұртстан Республикасының стратегиялық зерттеулер институты (Ресей, Уфа қ.)	д.ф.н., профессор, Институт стратегических исследований Республики Башкортостан (Россия, г.Уфа)
И.Ф.Суханова –	э.ғ.д., профессор, Н.И. Вавилов ат. Самара мемлекеттік аграрлық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.э.н., профессор, Самарский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова (Россия, г.Самара)
Н.Г. Чумаченко –	т.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.т.н., профессор, Самарский государственный технический университет (Россия, г.Самара)
Е.И. Тихомирова –	б.ғ.д., профессор, Ю.А. Гагарин ат. Саратов мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Саратов қ.)	д.б.н., профессор, Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю.А. (Россия, г.Саратов)
Г.К.Курманова –	э.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті	к.э.н., доцент, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Ш. Х. Курманалина-	п.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Р.С.Кинжекова –	п.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті	к.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

2018 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Журнал Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі келісімен 07.12.2017 ж.
Тіркеліп, №16782-Ж куәлік берілген.

2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығады.

Издаётся с 2018 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания №16782-Ж от 07.12.2017 г. Выдано Министерством информации и
коммуникаций Республики Казахстан

С 2019 г. журнал издаётся в электронном формате

ISSN 2706-6266

БҚИТУ, 2021
ТІРКЕУ НӨМІРІ 16782- Ж

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 338.439.222

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ахметжанова Н.А., Айткожакова А.А.

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығы жағдайы мен жалпы агроөнеркәсіптік кешенін дамыту қарастырылған. 2019 – 2020 жылдар аралығында ауыл шаруашылық саласына статистикалық мәліметтеріне талдау жүргізілген. Қазақстан республикасы аймақтары бойынша ауыл шаруашылығы жалпыөнімінің нақты көлем индексінің деңгейіне талдау жасалған.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығы, нақты көлем индексі, ауыл шаруашылығының өнімі, салалық бағдарлама, өңірдің жалпы өнім көлемі, дамыту бағдарламасы.

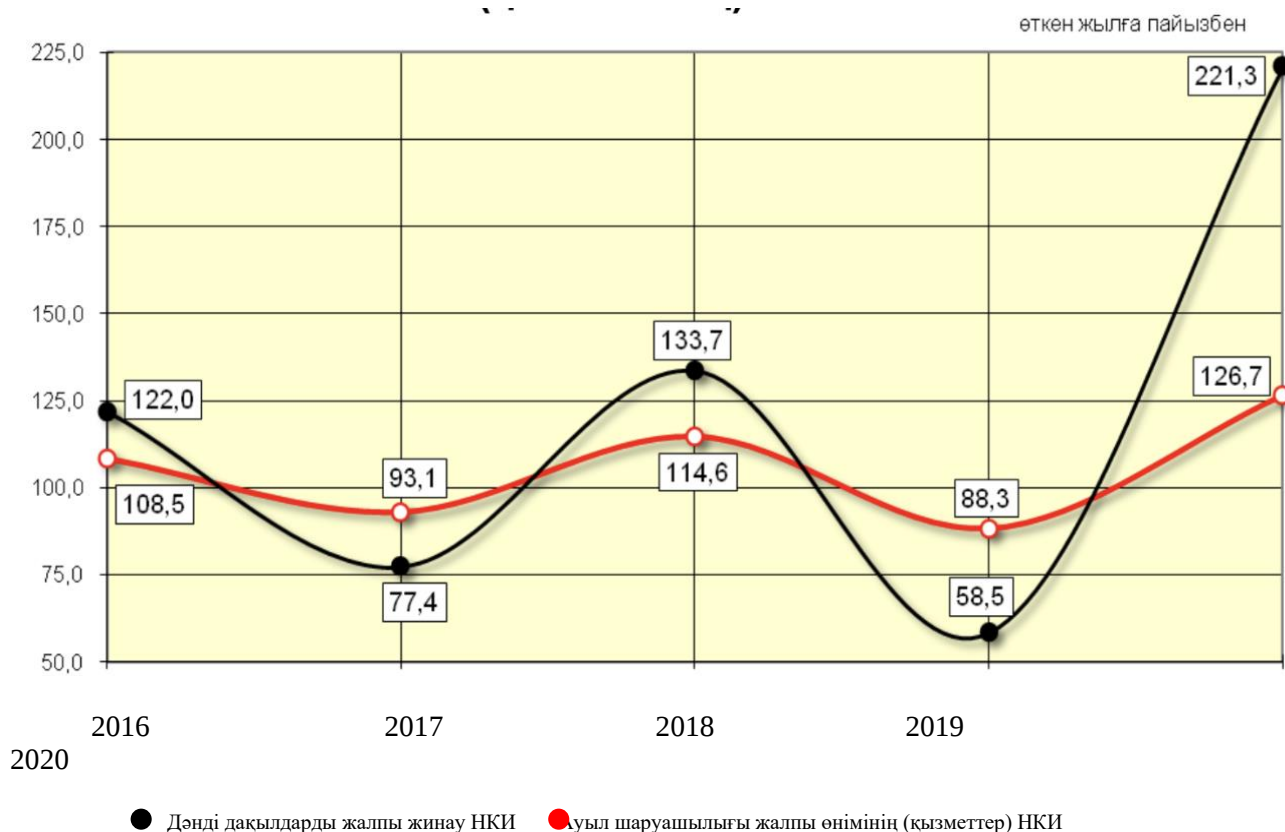
Ауыл шаруашылығы - материалдық өндірістің ең маңызды түрлерінің бірі. Ауыл шаруашылығы халықты азық-түлікпен және өнеркәсіпті шикізаттың кейбір түрлерімен қамтамасыз етумен айналысады. Ауыл шаруашылығы екі үлкен саладан, яғни өсімдік шаруашылығынан және мал шаруашылығынан тұрады. Сонымен қатар оның құрамына балық аулау, аңшылық және омарта шаруашылығы да кіреді.

Еліміздегі ауыл шаруашылығы жерлерінің көлемі 76,5 мың гектарды құрайды, оның ішінде егістік жер – 24,1 миллион гектар, жайылым – 46,5 мың гектар [3]. Ауыл шаруашылығы болып табылады, ол «экономикалық өсімнің тұрақты буынына» айналуы тиіс. Қазақстан үкіметі ауылды дамытудың үш басымдылығын белгіледі: өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз ету, экспортқа шығарылатын ауыл шаруашылығы өнімдерін ұлғайту және ауылда «лайықты өмір сүру ортасын» құру. Негізінде, мемлекет қазірдің өзінде ауыл тұрғындарына көмектесуде, мысалы, жыл сайын шамамен 30 миллиард теңге (шамамен 204 миллион доллар) субсидия бөледі. Сонымен қатар, аграрлықтардың қарыздары екі рет 7 және 5 млрд теңге (тиісінше 47,5 және 34 млн доллар) есептен шығарылды. Дегенмен, тек бюджеттік инфузия жеткіліксіз - инвестиция қажет. Ауыл шаруашылығына инвестиция тарту үшін жерге жеке меншік енгізілуде.

Қазақстан нарықтық экономикаға көшу кезінде ауыл шаруашылығы реформалардан шеттетіліп, жаңа ғасырдың басында ғана байыпты қолдау ала бастаған кезде қалыптасқан құрылымдық проблемаларды шешуде өзінің динамикасын сақтап қалды. Қазақстанның әртүрлі климаттық жағдайлары қоңыржай ыстық аймақтың барлық дерлік ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіруге және мал шаруашылығын дамытуға мүмкіндік береді. Қазақстанның ауыл шаруашылығы үлкен аумақ пен халық санының аздығы, сату нарықтарынан географиялық алшақтығы және теңіз жолдарына шығудың жоқтығы сияқты ерекшеліктерімен сипатталады.

2020 жылғы жедел деректер бойынша ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің (қызметінің) нақты көлем индексі (НКИ) 126,7% құрады. Өсім 2019 жылмен салыстырғанда өсімдік шаруашылығы өнімі өндірісінің 58,6%-ға ұлғаюына негізделген.

2019 жылмен салыстырғанда қалыптасқан нақты көлем индексіне ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің (қызметінің) үштен бір бөлігін құрайтын жалпы жиналған астықтың көбеюі едәуір дәрежеде ықпал тигізген.

Сурет – 1. Серпіндегі ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің (қызметінің) НКИ

2020 жылғы ауа-райының қолайлы жағдайлары майлы дақылдардың (2019 жылмен салыстырғанда 43,7%-ға ұлғайған), картоп (тиісінше 20,4%-ға), көкөністер мен бақшалық дақылдардың (11,7%-ға) түсімін жинау көлемдеріне де оң әсерін тигізді, бұл сондай-ақ сала өнімінің нақты көлем индексінің қалыптасуына оң ықпалын тигізген.

Мал шаруашылығы өнімінен НКИ 99,3%-ды құрады. Төмендеу 2010 жылмен салыстырғанда сиыр сүтін өндіру көлемі 3%-ға азаюымен түсіндіріледі. Ет және тауық жұмыртқасының өндірісі өткен жылдың деңгейіне сәйкес.

Ауыл шаруашылығы жалпы өнімі (қызметі) көлемінің ұлғаюы республиканың көпшілік өңірлерінде, ең көбі – Ақмола, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарында белгіленді.

Ауыл шаруашылығы өнімінің (қызметінің) жоғары нақты көлем индексі Ақмола облысында 2019 жылмен салыстырғанда өңірдің жалпы өнім көлеміндегі үлесі 62,1% құрайтын дәнді дақылдарды жалпы жинаудың 3,1 есе ұлғаюы есебінен қалыптасқан. Сондай-ақ, НКИ-не картоптың 48,8%-ға және майлы дақылдардың 3,4 есе жалпы жинаудың ұлғаюы (тиісінше облыстың жалпы өнім көлеміндегі түрлердің үлес салмағы – 5,5% және 1,7%), ықпалын тигізді.

Өткен жылмен салыстырғанда дәнді дақылдарды жалпы жинау 2,6 есе ұлғаюы Қостанай облысы бойынша НКИ негізгі ықпалын тигізді, өйткені осы өнім түрінің өңірдің өндірілген ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлеміндегі үлес салмағы 57,2%-ды құрады. Майлы дақылдарды жалпы жинау 2,7 есе (ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлеміндегі үлесі – 1,2%), картоп – 26,6%-ға (тиісінше, 2,9%), көкөністер мен бақшалық дақылдардың – 16,1%-ға (1,1%) ұлғайды. Тауық жұмыртқасы 12,6%-ға (үлес салмағы – 1,6%) көп өндірілді [4].

Солтүстік Қазақстан облысында НКИ-не негізгі құраушысы өңірдің жалпы өнім құрылымындағы үлес салмағы 59,3% құраған – астықты жалпы жинаудың 2,1 есе ұлғаюы оң ықпалын тигізді. Картопты – 86%-ға (жалпы өнім құрылымындағы үлесі –

9,6%), майлы дақылдарды – 81,5%-ға (тиісінше, 3,1%), көкөністерді жалпы жинау – 35,1%-ға (2,7%) өсті.

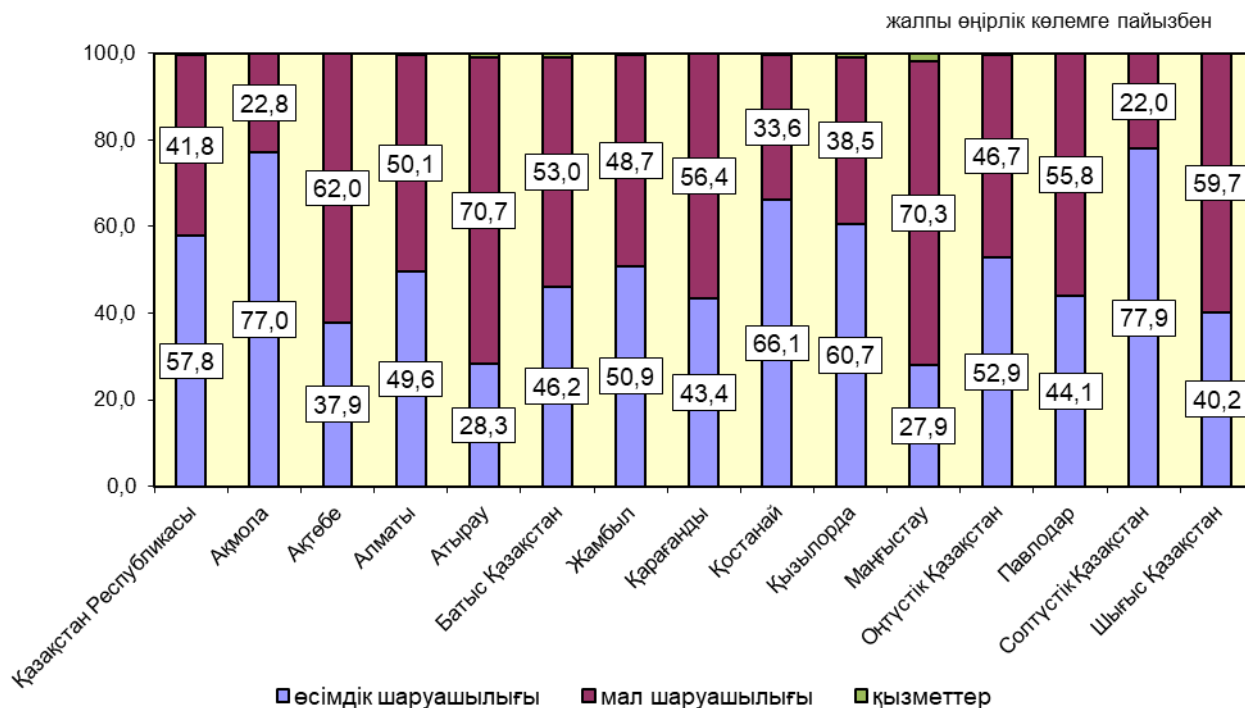
Кесте- 1. Ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің (қызметінің) НКИ

2019 жылға пайызбен

	Ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің (қызметінің) НКИ		
	барлығы	өсімдік шаруашылығы	мал шаруашылығы
Қазақстан Республикасы	126,7	158,6	99,3
Ақмола	175,8	2,6 есе	82,2
Ақтөбе	115,0	136,5	104,2
Алматы	103,1	105,8	100,6
Атырау	111,9	140,0	101,9
Батыс Қазақстан	123,3	169,9	98,3
Жамбыл	106,5	110,7	102,7
Қарағанды	113,3	136,3	100,5
Қостанай	159,2	2,3 есе	98,4
Қызылорда	97,6	96,2	100,9
Маңғыстау	119,5	184,2	104,2
Оңтүстік Қазақстан	110,4	115,9	104,5
Павлодар	108,8	124,0	100,3
Солтүстік Қазақстан	158,9	198,0	97,0
Шығыс Қазақстан	102,0	103,3	101,4

Батыс Қазақстан облысының ауыл шаруашылығы жалпы өнім көлемінің ұлғаюы дәнді дақылдарды жалпы жинаудың 4,6 есе (өңірдің жалпы өнім көлеміндегі түрдің үлес салмағы – 13,1%), картопты – 20,5%-ға (тиісінше, 4,5%) және көкөністер мен бақшалық дақылдарды – 23%-ға (4,3%) өсуіне негізделген. Тауық жұмыртқасын өндіруі 5%-ға (үлес салмағы – 2,2%) өсті.

Қызылорда облысында ауыл шаруашылығы жалпы өнім көлемінің азаюы 2019 жылмен салыстырғанда дәнді дақылдарды жалпы жинаудың 8,3%-ға (өңірдің жалпы өнім көлеміндегі түрдің үлес салмағы – 22,2%), көкөністер мен бақшалық дақылдардың 5,4%-ға (15,8%) төмендеуімен түсіндіріледі.

Сурет – 2. Өңірлер бойынша республиканың ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің (қызметінің) құрылымы

Ауыл шаруашылығын дамыту екі түрде жүзеге асырылады: экстенсивті және интенсивті. Экстенсивті деп өңделетін жерлерді, табиғи жем-шөп алқаптарын кеңейту және топырақтың табиғи құнарлығын өзгермейтін техникалық негізде пайдалану есебінен өнім көлемі ұлғаятын ауыл шаруашылығын дамыту нысаны деп түсіндіріледі. Интенсивті формада егістік жерлерді пайдалануды жақсарту, ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін енгізу негізінде оның өнімділігін арттыру, өндірісті ұйымдастыру формаларын жетілдіру нәтижесінде өнім көлемі артады.

2030 жылға қарай Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені бизнес, қаржы, технология және инвестиция үшін магнит көзіне айналуы тиіс.

Ауыл шаруашылығы министрлігі «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Үкімет қаулысының жобасын дайындаған болатын.

Құжатта атап өтілгендей, ауыл шаруашылығында соңғы үш-бес жылда мемлекет тарапынан көрсетіліп жатқан қолдаудың арқасында барлық дерлік көрсеткіштер бойынша оң өсу үрдісі байқалады. Қазіргі таңда агроөнеркәсіп кешенінде субсидиялау 12 бағыт пен 51 түр бойынша жұмыс істейді, оның ішінде өсімдік шаруашылығында – екі, мал шаруашылығында – екі, қаржы құралдарында – 8, өндеуде – бір.

Ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің көлемі 1,4 есе өсіп, 2020 жылдың соңына қарай 6,3 трлн теңгені құрады (2018 жылы – 4,5 трлн теңге, 2019 жылы – 5,2 трлн теңге, 2020 жылы – 6,3 трлн теңге).

Осы кезеңде ауыл шаруашылығы өнімдері мен оларды қайта өңдеу өнімдерінің экспорты 6%-ға өсіп, 2020 жылы 3,3 млрд долларды құрады (2018 жылы – 3,1 трлн теңге).

Ауыл шаруашылығы саласы инвестиция үшін тартымды бола бастады. Мәселен, соңғы үш жылда ауыл шаруашылығына негізгі капиталға құйылған инвестиция ағыны 44,9%-ға өсіп, 2020 жылы 573,2 млрд теңгені құрады (2018 жылы – 395,6 млрд теңге). 2020 жылы ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін бір адамға

шаққандағы еңбек өнімділігі үш миллион теңгені құрады. Бұл ретте агроөнеркәсіптік кешендегі еңбек өнімділігінің орташа жылдық өсу қарқыны шамамен 7%-ды құрайды.

Жалпы өнім көлемінің одан әрі өсуіне жағдай жасайтын өсімдік және мал шаруашылығының оң үрдістері де атап өтілді.

2020 жылы тұқым шаруашылығын қолдауға 14 млрд теңге бөлінді (2018 жылы – 8,4 млрд теңге, 2019 жылы – 9,5 млрд теңге).

Ауыл шаруашылығын дамытудағы 2021-2030 жылдарға арналған басымдықтары:

- азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және өнім сапасын арттыру;
- 7 тұрақты азық-түлік экожүйесін құру;
- қолдау тетіктерін оңтайландыру, бәсекеге қабілетті өнімге бағдарлау;
- өндірістік қабілеттілікке, цифрландыруға, экологиялық тазалыққа және адами капиталды дамытуға негізделген саланың тартымдылығын қалыптастыру;
- ауыл шаруашылығы қажеттіліктеріне бағытталған біртұтас жүйені құру: ғылым → оқыту → білімді тарату (зертхана → аудитория → өріс);
- коммерцияландыру және трансферт жүйесін дамыту;
- орындаушылардың құзыреттілігінің сапасына және қойылған міндеттерді шешуге ұсынатын тәсілдеріне негізделген зерттеу және кеңейту ресурстарын объективті бөлу;
- фитосанитарлық және ветеринариялық қызметті дамыту және нығайту;
- тиімді жер пайдалану жүйелерін қалыптастыру және ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру үшін суды пайдалану;
- ауыл тұрғындарының табыстары мен тұрмысын қамтамасыз ету жүйелерінің деңгейінің өсуі, ауыл инфрақұрылымының дамуы;
- тұрақты өндіріс және тарату тізбегін құру.

Қорытындалай келе, Экономиканың басқа салаларына қарағанда ауыл шаруашылығының өзіндік ерекше сипаты бар, сондықтан ауыл шаруашылығы өндірісінің ерекшеліктерін еске алып тиімді аграрлық саясат жүргізілуі қажет. Ауыл шаруашылығының даму динамикасы және оның өсу қарқыны ауыл шаруашылығынан басқа шаралардың да қызметтеріне байланысты болады. Оның ішінде ауыл шаруашылығына қажетті техника мен технологиялар, өнімді өндіру мен өткізу секілді ауыл шаруашылық қызмет көрсететін кәсіпорын қызметі мен ауыл шаруашылығы өндірісіне тікелей әсер етеді [2].

Ауыл шаруашылығы оның мамандануы негізінде әртараптандыру бойынша жүйелі жұмыстардың арқасында заманауи технологиялар мен ауыл шаруашылығына қатысты прогрессивті әдістерді өндіріске енгізу, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді мемлекеттік қолдау көлемін ұлғайту, ауылшаруашылық өнімдерін өндіруді арттыруға мүмкіндік береді.

Ауылдық аумақтарды дамытудың өзіндік ерекшеліктері бар және ауыл шаруашылығы өндірісімен тығыз байланысты. Кәсіпорындардың тиімді жұмыс істеуіне және олардың жерді пайдалану мәдениетін сақтауына нақты кепілдіктер болған жағдайда ғана қайта құрылымдау жүргізілуі тиіс. Бұл саладағы концептуалды тәсілдерді қайта қарауды, оны аграрлық кәсіпкерлік субъектілеріне тікелей қаржылық қолдау моделінен агроөнеркәсіптік кешенде кәсіпкерлік бастаманы дамыту үшін тең жағдай жасайтын сервистік үлгіні құруға кедергісіз көшуге бағдарлауды талап етеді және де осы саладағы бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақтылығының өсуін ынталандыратын кешенді құру болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мынатаев, М.М., Мырзагелдиева, Ж.М. Нарық жағдайындағы кәсіпорын экономикасы: Оқу құралы. - Алматы: Экономика, 2011. -205б.

2. Султанбеков, М.Б. Кәсіпкерлік іс-әрекет негіздері және экономика салалары : Оқу құралы. - Павлодар: Кереку, 2017. - 109 б.
3. Экономика және статистика, Сілтемесі: <http://stat.gov.kz> 46. Изденіс, Сілтемесі: www.vshk-poisk.kz
4. <https://stat.gov.kz>

ӘОЖ 338.439.222

ТЕКУЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Ахметжанова Н.А., Айткожакова А.А.

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск

***Аннотация.** В данной статье представлен обзор состояния сельского хозяйства в Республике Казахстан и развития всего агропромышленного комплекса. Проведен анализ статистических данных по аграрному сектору с 2019 по 2020 годы. Проанализирован уровень индекса физического объема валовой продукции сельского хозяйства по регионам Республики Казахстан.*

***Ключевые слова:** сельское хозяйство, индекс физического объема, продукция сельского хозяйства, отраслевая программа, объем валовой продукции региона, программа развития.*

УДК 005.8

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТОДОЛОГИЙ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЕКТАМИ AGILE И PRINCE2

Базарбаева А.М.

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
г.Уральск

Аннотация: В данной статье описана методология Prince2, его принципы и ценности в разработке проектов, также приведена разница методологией Agile. Более подробно описаны ключевые различия, а также приведена сравнительная таблица, в которой указаны нацеленность и сосредоточенность методологий в процессе реализации проектов.

Ключевые слова: agile, prince2, управление проектами, процесс разработки, фреймворк, сравнение методов.

Об Agile было описано более подробно в предыдущей статье автора[1], теперь остановимся на методологии Prince2.

Prince2 - метод управления проектами, который применяется ко всем видам проектов. Prince2 предоставляет все важные этапы, которые необходимо пройти проекту, и обычные обязанности членов команды. Это настраиваемый метод, поэтому есть возможность произвести его адаптацию и использовать упрощенную версию в малых проектах, а сложную – в более больших.

Prince2 отделяет уровень управления от уровня выполнения работ, на котором создаются требуемые проектом продукты (работа специалистов). Это означает, что один и тот же уровень управления может использоваться для различных видов проектов. Уровень управления относится к организации проекта следующим образом: Уровень 1 = Управляющее звено проекта, Уровень 2 = Менеджер проекта и Уровень 3 = Команды [2].

Каждый проект Prince2 должен включать в себя 7 принципов, и если хотя бы один из этих принципов в проекте отсутствует, его нельзя рассматривать как проект Prince2.

Основные принципы могут быть определены следующим образом: основы хороших проектных практик для участников проекта.

С точки зрения Prince2, принцип является ключевой ценностью, которая всегда должна присутствовать в проекте Prince2. Подводя итог, необходимо учесть принципы в качестве руководства по передовой практике. Существует семь принципов:

- Непрерывное бизнес-обоснование;
- Определенные роли и обязанности;
- Фокус на продуктах;
- Обучение на опыте;
- Управление по исключению;
- Управление по стадиям;
- Адаптация для соответствия проектной среде.

Разница между Agile и Prince2

В любом проекте есть много фреймворков, которые необходимо использовать. Сложно выбрать одну из этих них. Когда дело доходит до принятия решения, это немного затрудняет. Два самых популярных фреймворка, которые существуют в эти дни - Agile и Prince2. Agile - это метод разработки проектов, который помогает создавать тот или иной проект с помощью итераций, которые могут варьироваться от 1 недели до 4 недель, чтобы процесс разработки всегда соответствовал всем потребностям бизнеса[3]. Prince2 выступает за проекты в контролируемых средах. Этот

метод помогает в определении и назначении ролей различным членам команды. Более подробное сравнение Agile и Prince2 вы можете увидеть в Таблице 1.

Ключевые различия между Agile и Prince2

Оба Agile и Prince2 - это методы управления проектами, которые направлены на создание эффективного продукта, который может принести наилучшую ценность.

–В тех случаях, когда Prince2 полезен для заказчика для обоснования проекта, его Agile-методы полезны для поставщиков для предоставления работающего программного обеспечения[4].

–Prince2 в основном полезен и ориентирован на более высокие уровни управления. Agile, с другой стороны, фокусируется на терминах более низкого уровня.

–Prince2 - это скорее прогностический подход, а Agile - более адаптивный подход к созданию идеального программного обеспечения.

–Prince2 фокусируется на таких вопросах, как «Должен ли этот проект быть сделан?» и «Стоит ли польза риска?» Agile фокусируется на таких вопросах, как «Что мы представим на следующей неделе?» и «Как мы узнаем, что проект завершен?»

Таблица 1. Сравнительная таблица Agile и Prince2

Основа сравнения между Agile и Prince2	Agile	Prince2
Методология	Гибкие методы широко используются в наши дни многими организациями. Это важно из-за гибкости и возможности поворота. Agile также широко известен как Scrum. Может использоваться с любым проектом. Эти проекты могут быть простыми или даже очень сложными. Scrum сосредоточен на выполнении проекта. Этот метод должен работать в тесном контакте с клиентами, всеми пользователями и всеми заинтересованными сторонами. Это делается для того, чтобы понять, правильно ли все потребности клиента поняты и включены в проект. Это можно сказать как непрерывный процесс, когда постоянные отзывы принимаются от клиентов, а затем поступают в систему для получения лучшего продукта[5].	Prince2 в основном фокусируется на важности процессов, которым необходимо следовать. Он включает в себя все этапы, включая запуск проекта, его инициацию, а затем продолжение процесса управления. Он идет к завершению проекта, а затем переводит его в нормальные бизнес-процессы. Это может быть лучше всего описано как линейная методология, которая проходит различные этапы один за другим. Prince2 может быть описан как подход, основанный на прогнозном плане, который в основном фокусируется на более крупных целях проекта. Роли и обязанности управленческой команды заранее определены и ориентированы на качество производимого продукта. Принц2 может быть изменен в любое время в соответствии с любым проектом и может помочь в поддержании бюджета проекта.
На кого они нацелены?	Agile методы могут использоваться поставщиками и командами, которые должны работать. Эти команды могут включать людей, которые являются частью проекта или нет. Они в основном концентрируются на том, что должно быть	Prince2 - это методология управления проектами, ориентированная на клиента. Он предоставляет набор принципов, тем и процессов, которые помогают организациям управлять и обосновывать проект. Его основное внимание уделяется эффективному

	доставлено на следующей неделе или что нужно клиенту и как заставить программное обеспечение работать. Метод Agile помогает всем работающим над проектом работать вместе и сотрудничать с заказчиком. Весь этот процесс выполняется путем определения и определения приоритетов различных требований, их разработки, тестирования на правильные требования и обеспечения надлежащей обратной связи в непрерывных циклах, которые называются итерациями. Он был по праву создан инженерами-программистами для решения конкретных проблем, связанных с запоздалыми проектами в области разработки программного обеспечения, которые к концу превышают бюджет. В наши дни он широко используется всеми организациями.	управлению проектом и обеспечению того, чтобы проект оставался достойным вложением в этой изменяющейся бизнес-среде.
На чем они сосредоточены?	Основное внимание в гибкой методологии уделяется непрерывному и последовательному выполнению проектов. Это также сосредотачивается на эффективности и продуктивности продукта, который строится. Эти продукты должны делать то, что хотят клиенты, и они также вовлечены в постоянный цикл определения и определения приоритетов требований, разработки и предоставления обратной связи с клиентами.	Prince2 в основном построен на 7 принципах, которые ведут к различным аспектам методологии. Это помогает в определении ролей и обязанностей всех членов команды в проекте. Это также включает в себя всех в проекте, даже на более высоком уровне, как менеджеры проектов. В нем также рассматриваются различные аспекты управления проектами, такие как экономическое обоснование, организация, изменение, риск, планирование, качество и прогресс. Успех проекта измеряется тем, как он обеспечил выгоды, которые помогут организации. Он также включает в себя полный жизненный цикл управления проектом, который позволяет отвечать за принятие решений в трудные времена проекта. Prince2 не указывает, как должны работать люди в проекте. Вместо этого он просто стремится определить интерфейс между проектом и этими условиями отчетности, подотчетности и работы, которая должна быть выполнена.

В то время как Prince2 фокусируется на оправдании бизнеса и на том, оправдан ли риск там, где бизнес остается самым большим активом. Это гарантирует, что проекты осуществляются в здравом деловом смысле. Способность реагировать на потребности клиентов — это способ, при котором гибкий основной вклад в проект. Agile и Prince2 — это две разные вещи. Prince2 — это методология управления проектами, в то время как гибкие подходы более полезны для поставщиков при доставке продуктов покупателю. Проекты могут выиграть, используя Agile и Prince2, прогнозирующий подход Prince2 и адаптивный подход Agile [6]. Используя оба эти проекта, все проекты могут доставлять продукты клиенту с учетом всех рисков и с заранее рассчитанными сроками. Он действует, чтобы реагировать на изменение другой среды, а также гарантирует, что инвестиции были обдуманными.

Список литературы

1. Agile и Scrum-подход в разработке программных продуктов. Базарбаева А.М., Муканаева А.С. [Текст] / А.М Базарбаева // Известия научно-технического общества «КАХАК». -2021. - № 2 (73). – с 4-10.
2. Small Hyper-Productive Teams [Электронный ресурс] / Алименков Николай. – 2011. – Режим доступа: <http://www.slideshare.net/alimenkou/small-hyper-productive-teams-it-brunch-10150627>
3. Agile Software Development with Scrum (Series in Agile Software Development) [Текст] / Ken Schwaber, Mike Beedle. – 2001.
4. Crystal Clear: A Human-Powered Methodology for Small Teams [Текст] / Cockburn Alistair. – 2004.
5. Agile Development with the ICONIX Process: People, Process and Pragmatism [Текст] / Rosenberg Doug, Stephens Matt и Collins-Cop Mark. – 2005.
6. Agile Modeling: Effective Practices for eXtreme Programming and the Unified Process [Текст] / Ambler Scott W. – 2002.

ОӘЖ 005.8

AGILE ЖӘНЕ PRINCE2 ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Базарбаева А.М.

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақалада Prince2 әдістемесі, оның жобаларды жасаудағы принциптері мен құндылықтары сипатталған, Agile әдіснамасынан да айырмашылықтары келтірілген. Негізгі айырмашылықтары толығырақ сипатталған, сонымен қатар, жобаларды іске асыру процессінде әдіснамалардың көзделу бағыты мен зейіннің неде шоғарланатыны көрсетілген салыстырмалы кесте келтірілген.

Кілт сөздер: agile, prince2, жобаларды басқару, әзірлеу процессі, фреймворк, әдістемелерді салыстыру.

ӘОЖ 331

КӘСІПОРЫНДАРДА ЕҢБЕКАҚЫНЫ ТӨЛЕУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Байгиреева Б.А., Нурсапина К.У.

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ

Аннотация. Қазіргі заманғы кәсіпорындардың (ұйымдардың) тиімділігі персоналды пайдаланудағы прогрессивті және негізделген нормативтік базаға айтарлықтай тәуелді: бұл, ең алдымен, өндірістік процесте күрделі техниканы қолдана отырып, инновациялық технологияларды қолданумен, көптеген ішкі өндірістік байланыстармен, ақпараттық ағындармен және басқалармен анықталады. Мақалада жалақы ұғымы, оны кәсіпорында ұйымдастыру әдістері және жетілдіру бағыттары қарастырылады.

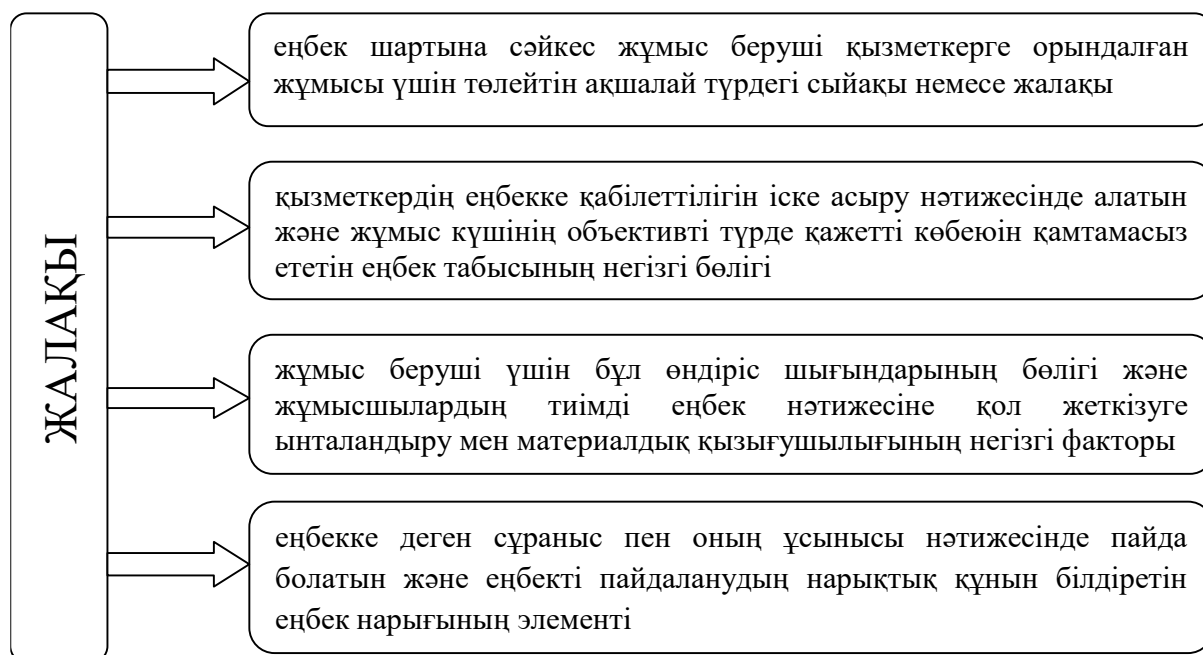
Кілт сөздер: еңбекақы, зерттеу, төлем, ынталандыру.

Елімізде тұратын халықтың көпшілігі үшін жалақы кірістің негізгі бөлігі болып табылады. Сондықтан оны көтеру адамдардың қалыпты тұрмыс деңгейін қамтамасыз ету үшін аса маңызды. Нарықтық экономикаға бағдарландырылған жалақыны мемлекеттік нормалаудың жаңа жүйесі еңбек ресурстарын тиімді пайдалану мақсатында және қызметкерлердің еңбек белсенділігін арттыру мен материалдық ынталандырудың механизмін әзірлеудің бастапқы базасы болып табылады.

Кәсіпорын жұмысшысының табысына өндіріс шығындарына кіретін жалақы, еңбек және әлеуметтік ақшалай төлемдер, пайдадан алынатын сыйақылар, сонымен қатар, кәсіпорын мүлкіне қосқан үлесі мен акцияларына алатын дивидендтер, заттай алатын өнімдер және т.б. табыстар кіреді. Жалақы – материалдық игіліктер мен көрсетілетін қызметтерді тұтыну қорының бір бөлігі болып табылады. Ол жұмысшыларға еңбектерінің саны мен сапасына және нәтижелілігіне байланысты төленеді [2].

Меншік нысандарының трансформациялануы және әлеуметтік – еңбектік қатынастардың екі жаңа субъектілері – жұмыс берушілер мен жалдамалы жұмысшылардың қалыптасуы сияқты белгілермен сипатталатын Қазақстан Республикасындағы нарықтық өзгерістердің жаңа кезеңі еңбек ақы сияқты көптеген экономикалық категорияларға дәстүрлі қалыптасқан көзқарастарды қайта қарастыруды талап етеді. Сондықтан бүгінгі таңдағы қалыптасқан жағдайларда еңбек ақыны реттеудің нарықтық механизмдерін қалыптастыру проблемасы нарықтық жағдайлардағы еңбек ақының мәнін және оның мөлшерін дифференциациялаудың объективті факторларын анықтау қажеттілігін туындатады.

Қызметкердің жалақысы кәсіпорынның түріне қарамастан, оның жеке еңбек салымымен анықталады, кәсіпорынның түпкілікті нәтижелеріне байланысты, салықтармен реттеледі және максималды мөлшермен шектелмейді. Кәсіпорындар қолданыстағы заңнамаға сәйкес еңбекақы төлеу нысандарын, жүйелері мен мөлшерін, сондай-ақ қызметкерлердің кірістерінің басқа түрлерін дербес белгілейді. «Жалақы» санатының мәні 1суретте берілген.

Сурет 1. «Еңбекақы» категориясының мәні

Қазақстан Республикасында еңбекке ақы төлеу жұмысшылардың еңбектері уақытында, келісіммен немесе еңбек төлемінің басқа да жүйесімен төленеді.

Төлем жеке және (немесе) ұжымдық еңбек нәтижесі бойынша жүргізіледі.

Еңбек төлемі тарифтік, тарифсіз немесе аралас жүйе негізінде қалыптасады.

Еңбек төлемінің тарифтік жүйесіне мыналар кіреді:

1. Тарифтік салым (айлық)
2. Тарифтік тор
3. Тарифтік коэффициенттер

Еңбек төлемінің тарифсіз жүйесі жұмысшылардың кәсіби сапасының бағасы мен оның соңғы нәтижеге бағытталуы мен критериилерге байланысты еңбек төлеміне арналған қаражатты іскер бөлуге негізделеді[4].

Еңбек төлемінің аралас жүйесі еңбек төлемінің тарифтік, сонымен бірге тарифсіз жүйесі сияқты элементтерінен тұрады [6].

Өндірістің тиімділігін және атқарылып жатқан жұмыстардың сапасын көтеруге жұмысшылардың қызығушылығын арттыру үшін сыйақы тағайындау және еңбекті ынталандырудың басқа формаларының жүйелері енгізілуі мүмкін. Төлем жүйесі мен жұмысшы еңбегін ынталандыру ұжымдық келісім-шарт, еңбек келісім-шарты мен (немесе) жұмыс берушінің актісінің шарттарымен анықталады.

Еңбек төлемінің жүйесі бір реттік ынталандырушы төлемдерді есепке алмағандағы орташа айлық жалақының (жалақының тұрақты бөлігіне қатысты) 75 пайызынан кем емес мөлшерде негізгі жалақының бөлігін қамтамасыз етуі тиіс. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің сметасы (бюджет) мен мемлекеттік бюджет есебінен алынатын ұйым жұмысшылары еңбегінің төлем жүйесі Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерімен бекітіледі.

Акцияның бақылау пакеттері мемлекетке қарасты ұлттық компаниялар мен акционерлік қоғам қызметкерлері еңбектерінің төлемі мен оларды сыйақымен қамтамасыз ету шарттары Қазақстан Республикасы Үкіметінің бекіткен Типтік ереже негізінде анықталады.

Қызметтеріне (тауарлар, жұмыстар) тарифтерді (баға, салым, алым) мемлекеттік реттеу кіретін ұйым қызметкерлерінің еңбектерінің төлем жүйесінің параметрлерін қарау және келістіру тәртібі еңбек жөніндегі мемлекеттік өкілетті органмен бекітіледі.

Еңбек, ұжымдық келісім-шарттар, келісімдер, жұмыс берушінің актілерімен анықталған еңбек төлемінің шарттары Еңбек кодексі мен Қазақстан Республикасының басқа да нормативтік құқықтық актілерімен бекітілген шарттармен салыстырғанда төмен болмауы тиіс [6].

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, нарықтық экономикасы дамыған елдерде еңбек ақы төлеуді реттеу екі өзара байланысты әдіске негізделеді: мемлекеттік және ұжымдық-шарттық. Ұжымдық-шарттық реттеуде негізгі көңіл еңбек ақы мәселелеріне аударылады. Еңбек ақыны ұжымдық-шарттық реттеуді жүзеге асырудың нысаны болып басты, салалық, корпоративтік, аймақтық келісімдер мен ұжымдық шарттар табылады. 4 Қазақстан Республикасындағы болып жатқан өзгерістердің сипаты әлеуметтік әріптестік шеңберінде әлеуметтік-еңбектік қатынастарды ұжымдық-шарттық реттеудегі еңбек ақы мәселелерін ескеруді талап етеді. Бұл жалақы жұмысшы күшінің бағасы ретінде еңбек ақының мәніне, оның соңғы жылдардағы құнсыздануына, жұмыскерлердің салалық, аймақтық және кәсіптік-біліктілік топтары бойынша еңбек ақының ақталмаған бөлінісіне байланысты болып отыр.

Еңбекақыны жетілдіру әдістері көптеген кәсіпорындарда еңбек өнімділік арттыру үшін және үлкен кіріс алу үшін қолданылады. Халықтың жаңа өмірде тенденция көріну үшін тек кезекті еңбекақы мөлшерін автоматты өсіруді ғана емес, сонымен қатар, жұмысшылардың еңбектік салымы мен оның материалдық марапаттау арасындағы өзара тығыз байланысты қамтамасыз етуді де ойлау керек. Тек сонда ғана «кім көп жұмыс істесе, сол көп табыс табуы тиіс» принципі нарықтық экономика мәнінде жүзеге асырылады. Бұндай жағдайда еңбекақы өндірістің дамуына әсер етуші құралы және прогресстің қуатты стимулы болады, әйтпесе қоғамның әлеуметтік-экономикалық проблемаларын шеше алмайды.

Қазіргі кезде еңбек ақыны белгілеудің бүкіл жүйесі жеке жұмыс беруші қарамағында. Сондықтан еңбек ақы саласындағы үрдістер стихиялы сипатта жүреді, ол еңбек ақы жұмыс күшінің бағасы ретінде өзінің негізгі — ұдайы өндірістік, ынталандырушы және реттеуші функцияларын орындауды қойды.

Еңбек ақы деңгейі еңбек нарығындағы жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныстың үнемі өзгеруіне байланысты жұмысшы мен жұмыс берушілердің іс-әрекетіне салмақты әсер етеді.

Жалақының нақты көлемі нарықта, әлеуметтік қатынастарда, өндірісте пайда болатын әр түрлі факторларға байланысты.

Еңбекақының мәнін қарастырған кезде оның жалдамалы жұмыскерлерге, яғни өз еңбегі үшін ақы алатын адамдарға қатысты екенін ескеру қажет. Ал экономикалық категория ретінде еңбек ақы деген не сұрағы тууы мүмкін.

Еңбекақы — бұл жалдамалы жұмысшының табыс алу элементі, өзіне қатысты еңбек ресурсын экономикалық жүзеге асыру нысанының құқығы. Сонымен бірге жұмыс берушіге, яғни еңбек ресурсын өндіріс факторларының бірінің сапасын жақсарту үшін, сатып алушыға жалдамалы жұмысшыларға еңбек ақыны төлеу өндіріс шығындарының элементтерінің бірі болады.

Нарықтық экономика жағдайында еңбекақы көлеміне нарықтық және нарықтық емес бірқатар факторлар әсер етеді.

«Нарыққа өткеннен кейін еңбек ақыға қатысты жаңа қатынастар пайда болады. Яғни, нарық ресурсы болатын еңбек нарығы пайда болады. Оның субъектілері ретінде мыналар болады: жұмыс беруші (жеке кәсіпкер, біріккен кәсіпкерлер). Олар белгілі еңбек ресурсы санына сұраныс білдіреді. Сонымен бірге жалдамалы жұмысшылар — еңбек ресурсының меншіктері. Олар еңбек нарығындағы еңбек ресурсының сапалы санын ұсынады. Ал объекті, ол белгілі бір уақыт аралығында сапалы еңбек ресурсы санын қолдану құқығы болады» [1].

Еңбек бірлігінде нарықтық баға — уақыт бірлігіне нақты кәсіби сипаттамасы бар келісім шартқа негізделген және ақы мөлшерлемесі. Маркс бойынша жалақы

мөлшерлемесі жұмысшы күшінің құнымен анықталады, яғни жұмыс күнін жақсы өндіру үшін қажетті тұтылу тауарлары, қызметтері және өмір қаражаттары. Бірақта қазір нарықтық экономикасы дамыған елдерде жалақы мөлшерлемесі өндіруші минимумынан асып кетеді және ол сол елде, салада нақты сападағы еңбек ақы деңгейінен құрылады. Одан басқа жалақы мөлшерлемесін кейде «теңестіру айырмашылығы» деп айтуға болады – төлемдер, жұмыс орнын ауыстырғандағы айырмашылықтарды көрсетеді.

«Жалақының негізгі элементі – жалақы мөлшерлемесі. Бірақта ол еңбек нәтижесіне әсер ететін жұмысшылардың мүмкіншіліктерін, физикалық күнін, реакциясын ескермейді. Сондықтан жалақы құрылымында тағы бір элементті бөліп айтуға болады, ол өтпелі бөлігі. Ол еңбек қызметінің жеке нәтижесінің өзгешелігін көрсетеді: (сыйақы, қосымша төлем және т. б.) Сонымен бірге табыстың басқа түрлері де бар. Ол жұмысшының нақты кәсіпорында алатын мүмкіншілігі (материалды көмек, бағалы сыйлық, зейнетақы сақтандыруы)» [2].

Жұмысшы үшін жалақы жоғарыдағыға қосымша айтсақ отбасының жақсы тұрмысын жақсартатын табыс.

Жұмыс берушіге өз жұмысшыларына еңбекақы төлеу ол жұмысшы күшін жалдау үшін кеткен шығындар. Осыған қоса жұмыс беруші өнім бірлігіне жұмыс күшінің шығындарын қысқартуға ұмтылады.

Еңбек ақы деңгейі еңбек нарығындағы жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныстың үнемі өзгеруіне байланысты жұмысшы мен жұмыс берушілердің іс-әрекетіне салмақты әсер етеді.

Қазіргі уақытта еңбекақы төлеуді ұйымдастыру мемлекеттік реттеуді қажет етеді. Реттеудің келесі себептері бар:

- Қазақстанда жұмысшы күшіне төмен бағаның болуынан себепті;
- Төмен жалақының төмен деңгейі;
- Жұмыссыздық жайлы нақты мәліметтерді көрсететін жұмысшы күшінің ұсынысы мен сұранысын жайлы нарықтың болмауы;
- Жалақыны келісім шарт реттеудің тиімді механизмінің жоқ болуы;
- Еңбек ақы төлеудің заңды базасын құрудың толық мәліметінің жоқ болуы.

Қазіргі кезде еңбек ақыны белгілеудің бүкіл жүйесі жеке жұмыс беруші қарамағында. Сондықтан еңбек ақы саласындағы үрдістер стихиялы сипатта жүреді, ол еңбек ақы жұмыс күшінің бағасы ретінде өзінің негізгі – ұдайы өндірістік, ынталандырушы және реттеуші функцияларын орындауды қойды.

Еңбек ақының ынталандырушы функциясын дұрыс түсіну үшін оның жұмысшыларға әсер ету күшінің жолдары мен әдістерін анықтау үшін келесі жағдайларды көңілге алудың маңызы зор.

Еңбек ақы төлеуге пайдаланылатын, өндірілген өнімдегі үлесті көбейту мәселесі ұжымдық шартта еңбек ақының әрбір өскен пайыздық өсімінің көрсеткіштерін белгілеу жолымен де табысты шешілуі мүмкін. Аталған көрсеткіштердің артықшылықтары, олардың өндіріс тиімділігінің өсуі негізінде қосымша өндірілген құнның қай бөлігі жұмысшылардың тұтыну деңгейін жоғарлатуға бағытталғанын санмен анықтай отырып, өндірілген өнімдегі еңбек ақы төлеудің үлесін көтеру мәселесін шешуге жол беретіндігінде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Адамбекова, М.Т. Еңбек нарық экономикасы : Электрондық оқулық. - Жетісай: Ун-т "Сырдария", 2009.
2. Горелов, Н.А. Оплата труда персонала: методология и расчеты: Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Н.А. Горелов. - Люберцы: Юрайт, 2016 - 412 с.

3. Демеубаева А.О. «Организация оплаты труда в современных условиях» // Вестник КазЭУ №6 2010г.82-б.
4. Еңбек экономикасы. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2011. - 57 б.
5. Казахстан в цифрах. - Алматы: Агентство РК по статистике, 20019
6. ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік <https://www.enbek.gov.kz/kk/node/272324>
7. ҚР Еңбек кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы // <http://adilet.zan.kz/rus>
8. ҚР-ның статистикасы жөніндегі Агенттігі.
9. Н.И. Маликова Еңбекақы төлеу формалары мен жүйелері//Қазақстандағы мамандар анықтамалығы. - 2012 - № 2 - С. 46-53.
10. Тажигулова, Ж.Ж. Еңбек нарығы экономикасы: Оқу құралы. - Алматы: Агроуниверситет, 2012. - 201 б. - ISBN 978-601-241-168-3.
11. Траисова, Т.Н. Еңбек нарығы экономикасы: Оқу құралы. / Т.Н. Траисова, Ж.Қ. Ержанова, А.Б. Траисова. - Алматы: Бастау, 2016. - 240 б.

УДК 331

ОРГАНИЗАЦИЯ ОПЛАТЫ ТРУДА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Байгиреева Б.А., Нурсапина К.У.

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г.
Уральск

***Аннотация:** Эффективность современных предприятий (организаций) существенно зависит от прогрессивной и обоснованной нормативной базы в использовании персонала: это определяется, прежде всего, применением в производственном процессе инновационных технологий с применением сложной техники, большим количеством внутрипроизводственных связей, информационных потоков и прочим. В статье рассматривается понятие заработной платы, способы ее организации на предприятии и направления совершенствования.*

***Ключевые слова:** оплата труда, исследования, оплата, стимулирование.*

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ
ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ****Бисенбаева Ж.Қ., Тулеугалиева Н.И.**

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақалада ауыл шаруашылығы Қазақстан экономикасының негізгі салаларының бірі болып қарастырылады. Ауыл шаруашылығы екі үлкен саладан, яғни өсімдік шаруашылығынан және мал шаруашылығынан тұрады. Сондықтан да Батыс Қазақстан облысының ауыл шаруашылығының қазіргі жағдайы қарастырылды.

Кілт сөздері: ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, өсімдік шаруашылығы, дәнді дақылдар, егіс науқаны, ауыл шаруашылық өндірісі.

Ауыл шаруашылығы Қазақстан экономикасының негізгі салаларының бірі болып табылады. Аграрлық сектордың даму деңгейі қашан да қазақстандық қоғамның экономикалық және қоғамдық-саяси тұрақтылығын анықтайтын факторы болып келді және әлі де солай. Республика экономикасы дамуының басым бағыттарының бірі бола отырып, ауыл шаруашылығы аса зор әлеует пен үлкен қорға ие [1].

Ауыл шаруашылығы - материалдық өндірістің ең маңызды түрлерінің бірі. Ауыл шаруашылығы халықты азық-түлікпен және өнеркәсіпті шикізаттың кейбір түрлерімен қамтамасыз етумен айналысады. Ауыл шаруашылығы екі үлкен саладан, яғни өсімдік шаруашылығынан және мал шаруашылығынан тұрады.

Батыс Қазақстан облысы бойынша 2020 жылы ауыл шаруашылығының жалпы өнімі мен көрсетілген қызметі 200291,3 млн. теңгені құрады, соның ішінде өндірілген өсімдік шаруашылығы өнімі – 74123,4 млн. теңгені, мал шаруашылығы – 125710,8 млн. теңгені, қызметтер – 457,1 млн. теңге, 2019 жылмен салыстырғанда 18,1%-ға артқан. Статистикалық ақпарат бойынша 2020 жылы нақты көлем индексі 2019 жылдың деңгейіне 96,8%-ды құрады, соның ішінде өсімдік шаруашылығы өнімі – 101,7%, мал шаруашылығы – 100,0%-ды, қызметтер – 88,4%-ды [2]. 2019 жылы БҚО-ның ауыл шаруашылығының жалпы өнімі мен көрсетілген қызметінің нақты көлем индексі көрсеткіші бойынша Республика деңгейінде ең жоғары көрсеткіш 1-орында болған.

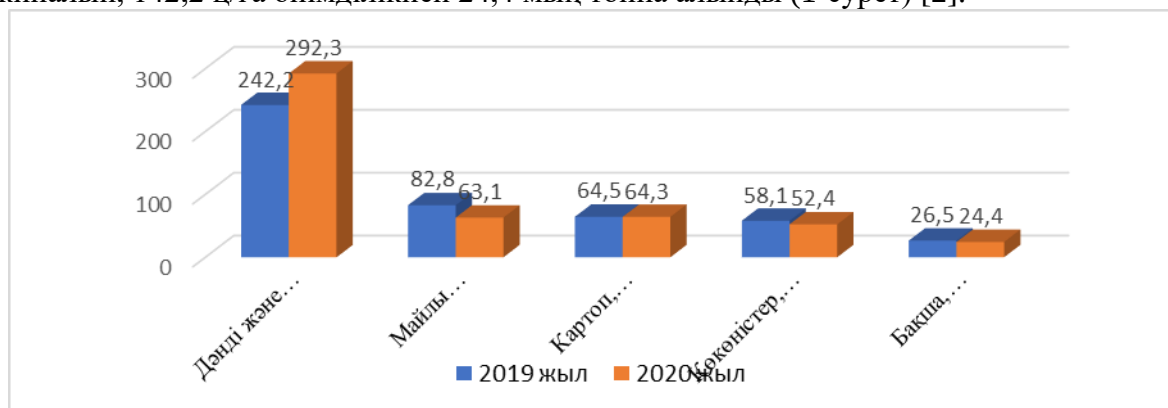
Батыс Қазақстан облысының аграрлық секторында ауыл шаруашылық кәсіпорындарын реформалау және алқаптарды оңтайландыруға байланысты, ауыл шаруашылық айналымынан өнімділігі төмен және сортаң жерлерді шығарудың нәтижесінде ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлер кеміген, ол негізінен ауыл шаруашылық жерлерін сумен қамтамасыз ету дәрежесіне байланысты.

Облыстың топырақтық-климаттық жағдайын ауыл шаруашылық жерлерін пайдалану ерекшелігін және шаруашылықтардың мамандану бағыттарын ескере отырып облыс территориясын үш табиғи - экономикалық зонаға бөлінеді. Бірінші зона далалық егін - мал шаруашылығы, екінші - құрғақ далалық мал - егін шаруашылығы, үшінші - жартылай шөлді мал шаруашылығы [3].

Батыс Қазақстан облысы бойынша өсімдік шаруашылығының егіс науқанының қорытындысы бойынша 2020 жылы барлық ауыл шаруашылығы дақылдарының егіс алқабы – 549,7 мың га құраған, 2019 жылмен салыстырғанда 5,2%-ға өскен (2019 жылы - 522,6 мың га). 2019 жылдың күзінде 2020 жылдың өніміне егілген күздік дақылдарды қоса есептегенде 2020 жылы жалпы дәнді дақылдар егісінің көлемі 234,4 мың га құрады. Майлы дақылдар – 123,3 мың га алқапқа егілді (2019 жылы 78,9 мың га). Картоп және көкөніс-бақша дақылдары, жалпы 9,3 мың га алқапқа отырғызылды. Соның ішінде картоп – 4,2 мың га, көкөніс дақылдары – 3,4 мың га және бақша дақылдары – 1,7 мың га құрап отыр. Мал азықтық бір жылдық және көп жылдық шөптердің жалпы алқабы 182,5 мың га құрап отыр (2019 жылы – 182,7 мың га) [2].

Дегенмен өсімдік шаруашылығының дамуын тежеп отырған бірнеше мәселелер бар: экстенсивті технологиялар қолдану, суармалы жерлердің тиімсіз пайдаланылуы ауыл шаруашылығы дақылдарының төмен өнімділігіне әкеледі. Өсімдіктерді қорғау химиялық құралдары мен минералдық тыңайтқыштарды аз қолдану егістің көп ластануына және жердің табиғи құнарлылығының төмендеуіне әкеліп соғады.

Дәнді дақылдарды жинауда облыс бойынша ауыл шаруашылығы дақылдарының 2020 жылы жиналатын 227 мың га дәнді дақылдардың орылғаны 227 мың га, орташа 12,9 ц/га өнімділікпен 292,3 мың тонна өнім алынды, ол 2019 жылдан 20,7%-ға өскен. Жиналатын 118,9 мың га майлы дақылдар алқабынан 118,9 мың га майлы дақылдар орылып, орташа 5,3 ц/га өнімділікпен 63,1 мың тонна өнім алынды. Картоп 4200 га алқаптан жиналып, 154 ц/га өнімділікпен 64,3 мың тонна өнім алынып, 2019 жылдың өнімінен 0,3%-ға азайған. Көкөніс дақылдары 3400 гектардан 153,2 ц/га өнімділікпен жиналып, алынған өнім 52,4 мың тоннаны құрады. Бақша дақылдары 1700 га алқаптан жиналып, 142,2 ц/га өнімділікпен 24,4 мың тонна алынды (1-сурет) [2].

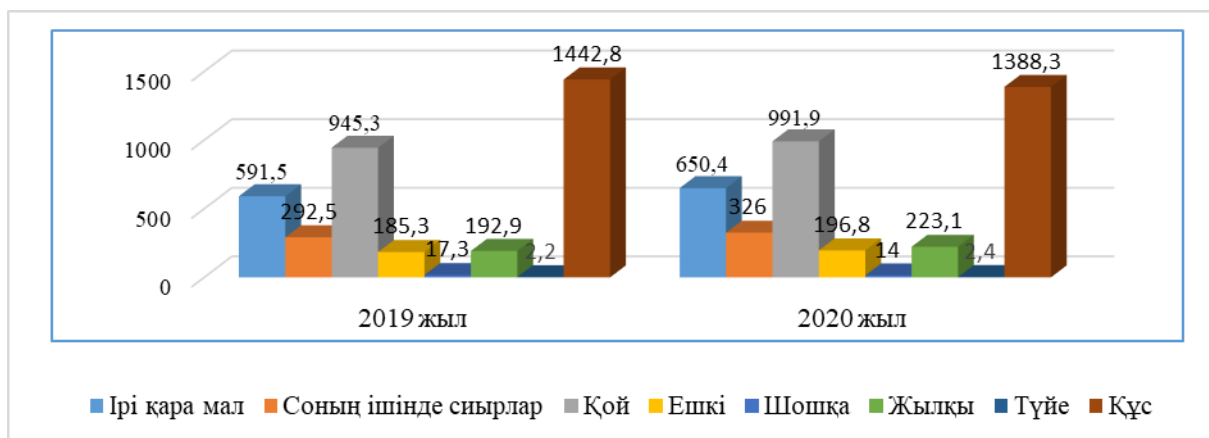

1-сурет. БҚО-ның өсімдік шаруашылығының алынған өнімдері, мың. тонна

Облыс тұрғындарын қысқы-көктемгі кезеңде балғын көкөніс өнімдерімен қамтамасыз ету мақсатында облыста 2016-2019 жылдар аралығында жылыжайлар саны 69-дан 97-ге дейін көбейіп, көлемі 33,3 мың шаршы метрден 69,5 мың шаршы метрге дейін артты. Облыс тұрғындарын маусымаралық кезеңде жаңа піскен көкөніс өнімдерімен қамтамасыз ету мақсатында облыста жалпы ауданы 69,5 мың шаршы метрлік 97 жылыжай бар. Олармен 1 дақылайналымда 64 жылыжайға немесе 44,4 мың шаршы метр жерге көкөніс дақылдары отырғызылып, жедел ақпаратқа сәйкес 423,9 тонна жаңа піскен көкөніс өнімдері алынды [2].

Батыс Қазақстан облысы бойынша мүйізді ірі қара мал, қой мен ешкі, жылқы, шошқа басы өсті. Ет, сүт, жұмыртқа және жүн өндірісінің өсуі жалғасты. Облыстың мал шаруашылығы бойынша 2021 жылдың 1 қаңтарына мүйізді ірі қара 650,4 мың басты құрап, 2019 жылмен салыстырғанда 10 %-ға өсіп отыр, соның ішінде сиырлар 326 мың басты құрады. 2020 жылы қой 991,9 мың басты құрап, 2019 жылмен салыстырғанда 4,9 %-ға өскен, 2020 жылы ешкі басы 2019 жылмен салыстырғанда 6,2%-ға өскен. Жылқы басы 223,1 мың бас құрады. Түйе – 2,4 мың басты құрап, 9 %-ға өскен, шошқа – 14 мың басты құрап, 2019 жылмен салыстырғанда 19%-ға азайған (2-сурет) [2].

Облысымыз Республика бойынша ірі қара малы саны бойынша 4-орында Түркістан, Шығыс Қазақстан және Алматы облыстарынан кейін, ал жылқы саны бойынша 5-орында Түркістан, Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Ақмола облыстарынан кейін.

2-сурет. БҚО-ның мал шаруашылығы бойынша мал басының саны, мың. бас

Облыс бойынша мал шаруашылығы өнімдерін алуда 2020 жылы 99,5 мың тонна тірілей салмақта мал және құс еті өндірілді немесе 2019 жылдың сәйкесті кезеңімен салыстырғанда 2,7%-ға артқан. Барлық шаруашылықтар бойынша сүт өндіруде 236,9 мың тонна сүт алынған, өндірілген жұмыртқа 188,8 млн. дананы құрап отыр, 2019 жылмен салыстырғанда 4%-ға өскен [2].

Негізгі ет өндіруші болып Жаңақала (ет өндірісі жалпы көлемінің 15,1%), Ақжайық (13,3%), Зеленов (12,5%) және Казталов (11,4%) аудандарының шаруашылықтары есептеледі. Сүт өнімінің қомақты көлемі Бәйтерек (сүт өндірісінің жалпы көлемінің 23%), Теректі (18,1%), Бөрлі (12,3%) және Тасқала (10%) аудандарының шаруашылықтарында өндірілген. Тауық жұмыртқасының өндірісі Орал қаласы маңындағы аумақтарда (облыс бойынша жалпы көлемнің 57,1%) және Бәйтерек (29,3%) ауданының шаруашылықтарында шоғырланған.

«Ірі қара мал етінің экспорттық әлеуетін дамыту» бағдарламасы аясында 2019 жылы облыс бойынша 4725,5 тонна ет және ет өнімдері (157,5%) экспортқа шығарылды, соның ішінде 120,9 тоннасы ірі қара малының еті мен 777,9 тоннасы ет өнімдері және 1313,1 тонна қой еті (164,1%) Ресей, Иран, Әзірбайжан және басқа елдерге экспортталды. Батыс Қазақстан облысы ірі қара малының және қой етінің экспорты бойынша Республика деңгейінде Түркістан облысынан кейін 2-орында [3].

Батыс Қазақстан облысында 2020 жылдың 1 қаңтарына 194 ауыл шаруашылығы кооперативі (АШК) тіркеліп, оның ішінде тұқымдық түрлендіруге қатысатыны – 147, мал бордақылаумен айналысатын – 28, сүтті бағытта - 6, өсімдік шаруашылығы бағытында - 13. 2019 жылы облыс бойынша өсімдік шаруашылығы бағытында - 2 және тұқымдық түрлендірумен айналысатын – 4 ауыл шаруашылығы кооперативі құрылды.

Осы аталған АШК-де статистикалық ақпаратқа сәйкес 4 518 мүше (соның ішінде 10 заңды тұлға, 158 дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтары, 4 414 үй шаруашылықтары), 56 662 бас ауыл шаруашылығы малдары (соның ішінде: 34 369 бас ІҚМ, 22 268 бас ҮММ, 25 бас жылқы) және 66 АШК-де 75 081 га ауыл шаруашылығы жер тіркелген.

Тіркелген АШК-нің 6-ы модульді мал сою пунктімен, соның ішінде «Жалпақтал» АШК, «Николай Ко» АШК, «Шамшырақ» АШК, «Жасыл Ауыл» АШК, «Шыңғырлау-Агро» АШК, «Атамекен-Сырым» АШК), 4-і модульді сүт қабылдау пунктімен, соның ішінде «Достық» АШК, «Адал» АШК, «Батыс Сүт» АШК, «Тасқала Сүт» АШК, 2-і рефрижератормен («Атамекен-Сырым» АШК, «Тасқала Ет» АШК) және 1-і қой қырку пунктімен («Аққозы» АШК) жабдықталған.

«Еңбек» нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының екінші бағыты бойынша 2020 жылы республикалық бюджеттен және Ұлттық Қордан 3880 млн. теңге қарастырылды. Бөлінген қаржы көлемі «Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры»

АҚ-на және «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ-на бөлініп, олар арқылы 2020 жылы 3880 млн теңгеге 1156 микрокредит берілді [3].

Ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындары тұрақты жұмыс жасауда. 2020 жылы 107 мың тонна ұн, 23,3 мың тонна нан өнімдері, 23,5 мың тонна макарон өнімдері өндірілді, бұл 2019 жылға қарағанда сәйкесінше, 6,5, 0,9 және 32 пайызға артық. Ет және ет өнімдері өндірісі 0,2%, шұжық өнімдері 0,9%-ға азайды [2]. Алайда, сүт өнімдері өндірісі, әзірге, облыс тұрғындарының қажеттіліктерін толығымен қамтамасыз ете алмай отыр. Алдағы жылдары жаңа сүт-тауарлы фермалары мен сүт өнімдерін өңдейтін цехтар салу көзделуде.

Ауыл шаруашылығы өндірісін техникамен қамтамасыз ету мақсатында машина-тракторлық паркті жаңаландыру жұмыстары жүргізілуде. 2020 жылы облыста ауыл шаруашылығы тауар өнірушілері «ҚазАгроҚаржы» АҚ және басқа да көздер арқылы 7,2 млрд. теңгеге 813 дана ауыл шаруашылығы техникалары мен қондырғылары сатып алынды [3]. Алайда, ауыл шаруашылығының техникалық жабдықталуының деңгейін көтеру маңызды болып калып отыр.

Батыс Қазақстан облысы бойынша 2020 жылы ауыл шаруашылығы саласын қолдауға бюджеттен 20377,8 млн. теңге қаржы немесе 2019 жылдан 29%-ға көп, соның ішінде өсімдік шаруашылығына – 498,4 млн. теңге, мал шаруашылығына – 8433,3 млн. теңге, инвестициялық салынымдарды субсидиялауға – 4705,8 млн. теңге, нәтижелі жұмыспен қамту және жаппай кәсіпкерлікті дамытуға – 3943,1 млн. теңге, несиелердің және лизингтің пайыздық мөлшерлемелерін субсидиялауға – 2335,6 млн. теңге, басқа да шараларға – 461,6 млн. теңге бөлінді. 2020 жыл бойынша ауыл шаруашылығын қаржыландыруға шаруашылықтармен 21301,4 млн. теңге несие ресурстары тартылды [2]. Сонымен қатар, өндіріс көлемін өсіру және ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеуге қойылған міндеттер АӨК салаларына белсенді капитал тарту және ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің несие ресурстарына қолжетімділігін кеңейтуді талап етеді

Батыс Қазақстан облысының ауыл шаруашылығы саласы бойынша 2020 жылы Орал қаласында «Орал құс фабрикасы» ЖШС жылына 18 млн дана жұмыртқа өндіретін жаңа цех, «Кублей» ЖШС ауысымына 600 дана мал терісін өңдейтін цех іске қосылды. Бөрлі ауданында «Аманат» ШҚ жылына 7,7 мың тонна сүт өндіретін 600 басқа арналған тауарлы-сүт фермасы пайдалануға берілді. «Бәйтерек ауданында ұзақ уақыт тоқтап тұрған 8640 басқа арналған бордақылау Кроун Батыс кешенін қайта іске қосылды. Сонымен бірге, осы жылы қуаттылығы 54 мың тонна сүт және сүт өнімдерін өндіретін 2 сүт зауыты пайдалануға берілді [3].

Ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу өндірісінің көлемін арттыру мақсатында 2021 жылы келесі инвестициялық жобаларды жүзеге асыру жоспарлануда:

Орал қаласындағы "Uralsk Trade Company" ЖШС қуаттылығы тәулігіне 130 тонна сүт және сүт өнімін өндіретін сүт өңдеу зауытының құрылысын жүргізуде. Жоба іске қосу құны 470 млн.теңге. Жобаны ағымдағы жылдың II тоқсанында аяқтау жоспарланып отыр. Шикізат базасы кәсіпорынды жүктеу үшін жеткіліксіз екенін ескере отырып, жоба өндірісте құрғақ сүтті пайдалануды көздейді.

Бәйтерек ауданында "World Green Company" ЖШС алқабы 11 га құрайтын қызанақ пен қияр өсіретін жылыжай кешенінің құрылыс жұмыстары жүргізілуде. Жоба құны 14 млрд теңге. Жобаны 2021 жылдың II тоқсанында іске қосу жоспарланып отыр.

Теректі ауданында "Ringo-Milk" ЖШС 600 басқа арналған қуаттылығы жылына 7 мың тонна сүт өндіретін тауарлы сүт фермасының құрылысы жүргізуде. Жоба құны 3,9 млрд. теңге. Жобаны 2021 жылдың IV тоқсанында іске қосу жоспарланып отыр [4].

Қазақстанның халық шаруашылығының ең негізгі маңызды саласы - ауыл шаруашылығы болып табылады. Оның маңыздылығы - ең алдымен халықты азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету, ал өңдеуші өнеркәсіпті қажетті ауыл шаруашылық шикізатымен. Ауыл шаруашылығының еліміздің экономикалық, әлеуметтік өмірінде

айрықша орын алатын баршымызға белгілі.

Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығын дамыту үшін келесі шаралар кешенін қарастыру және қалыптастыру қажет:

- ауыл шаруашылығы саласы экономикасын ұйымдық-құқықтық объект ретінде қалпына келтіру керек, сонымен қатар ауыл шаруашылық министрлігінің құзыретін ұйымдастырушы және координаторлық ролін жоғарылату;
- ауыл шаруашылық саласын қаржыландыру кезінде республикалық бюджеттен бөлінген қаражаттарды мемлекеттік бағдарламалар аясында қажетті түрде тиімді қолдану жұмыстарын орындау, сонымен қатар бюджеттің мүмкіншілігіне қарай реттеу;
- ауыл шаруашылығын дамыту барысында қаржылық тұтқаларды іс-тәжірибеде қолдану шараларын жетілдіру қажет, олардың қатарына ауыл шаруашылық саласында несиелік серіктестіктерді құру және ауыл шаруашылық тауарлар өндірушілерін мемлекеттік несиелендіру жұмыстары жатқызылады;
- ауыл шаруашылық тауар өндірушілерін қызметін жақсартуда бюджеттік көмек көрсету жұмыстарын ұйымдастыру және солардың маңайында басқа да кәсіпорындарды ашу жұмыстарын қарастыру;
- ауыл шаруашылығы саласында мемлекеттік қолдау жүйесін жетілдіру жұмыстарын әрі қарай жалғастыру, яғни, қайтару қорларын қалыптасыру арқылы қаржыландыру;
- лизингтік қор құру, жеңілдетілген несие беру қоры, республикалық және аймақтық жерлерде азық-түлік қорларын құру;
- ауыл шаруашылық өнімдерін өндіретін және қайта өңдейтін өндіріс орындарын құруға бағытталған инвестициялық жобаларды жүзеге асыруға ықпал ету [1].

Әдебиеттер тізімі:

1. Жангирова Р.Н. Анализ устойчивости производства аграрного сектора Республики Казахстан. Вестник университета «Туран». 2019;(4):113-117.
2. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы / <https://stat.gov.kz>
3. 2016-2020 жылдарға арналған Батыс Қазақстан облысының дамыту бағдарламасы. Облыстық мәслихат сессиясының 2016 жылғы 9 желтоқсандағы № 8-3 шешімімен бекітілген.
4. 2021-2025 жылдарға арналған Батыс Қазақстан облысының аумағын дамыту бағдарламасы. Облыстық мәслихат сессиясының 2021 жылғы 22 қаңтардағы № 2-1 шешімімен бекітілген.

УДК 338.43

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Бисенбаева Ж.К., Тулеугалиева Н.И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматривается, что сельское хозяйство является одной из основных отраслей экономики Казахстана. Сельское хозяйство состоит из двух больших отраслей: растениеводства и животноводства. Поэтому было рассмотрено современное состояние сельского хозяйства Западно-Казахстанской области.

Ключевые слова: сельское хозяйство, животноводство, растениеводство, зерновые

УДК 379.851

РАЗВИТИЕ ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Ерекешов А., Суханбердина Б.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. Сегодня Казахстан предоставляет практически все существующие виды туризма. За последние годы узнаваемость Казахстана четко обозначилась на карте мира. В подтверждение этому ряд крупных зарубежных информационных изданий признал нашу страну одним из лучших направлений для путешествий. Однозначно, что в индустрии туризма происходят глобальные изменения, появляются новые перспективы развития, способствующие экономическому росту Республики.

Ключевые слова: инфраструктура туризма, туристские услуги, гостиничный бизнес

До пандемии туризм являлся не только крупнейшей, но и наиболее быстро развивающейся отраслью мирового хозяйства, темпы роста которой почти в 2 раза превосходили темпы роста других отраслей экономики. По ключевым показателям, в том числе по эффективности инвестиционных вложений, туризм сравним с нефтедобывающей промышленностью. На сферу туризма приходилось около 10 % мирового совокупного продукта, 30 % мирового экспорта услуг, 7 % мировых инвестиций, 10 % рабочих мест и 5 % всех налоговых поступлений. Используя примерно 7 % мирового капитала, туризм прочно занимал третье место после экспорта нефти, нефтепродуктов и автомобилей.

Туризм имеет колоссальное значение для развития экономики и качества жизни населения. Влияние туризма на экономику страны можно оценить через: снижение безработицы; развитие регионов; приток инвестиций и т.п. Влияние туризма на качество жизни населения происходит через: повышение занятости; развитие культуры, образования; развитие индустрии отдыха, развлечений и т.п.

Количество обслуженных туристов по типам туризма за 2013-2019 годы представлено на рисунке 1.

Рисунок 1- Количество обслуженных туристов [1]

В целом в допандемийный период наблюдался рост числа туристов по всем тапам туризма.

Исследование индустрии туризма в РК позволило выявить проблемы, препятствующие его дальнейшему развитию. К основным проблемам можно отнести: отсутствие соответствующей инфраструктуры, ограниченный выбор туристских услуг, низкую квалификацию кадров, сложные визовые процедуры, слабую господдержку и т.п.

Рассмотрим, например, такой элемент инфраструктуры туризма как места размещения туристов. Наличие мест размещения во всем мире играет ключевую роль при выборе дестинации для поездки. Их достаточность и уровень сервиса существенно влияют на объем туристского потока как внутри страны, так и извне.

Согласно данным официальной статистики, количество мест размещения Казахстана до пандемии составляло 2987 единиц (темп роста - 108,4 %), в которых насчитывалось 65791 номеров (темп роста- 108,8 %), при этом единовременная вместимость составляла 152601 койко-места (темп роста - 110,5%).

Заполняемость гостиниц в регионах Казахстана представлена на рисунке 2.

Рисунок 2 – Заполняемость гостиниц в регионах Казахстана (койко-мест, %) [1]

Согласно официальным статистическим данным еще ни один регион Казахстана не достиг среднегодовой загрузки на уровне 30 %, при этом бизнесмены продолжают вкладывать в открытие новых отелей и расширение уже существующих.

В мировой практике ведения гостиничного бизнеса принято считать, что для полноценного функционирования гостиницы средняя загрузка должна быть на уровне 40-60 %. Если бы данная сфера в действительности являлась неприбыльной в нашей стране, то тенденцией стало бы закрытие мест размещения, а не расширение существующих. Анализ структуры мест проживания в Республике Казахстан показывает, что классифицируемые гостиницы занимают лишь 10 % всего рынка предложения, остальная доля услуг размещения приходится на зачастую не соответствующие международным нормам и стандартам места размещения без категории. Для решения сложившихся проблем необходимо: совершенствовать процессы планирования, развивать географическое обеспечение для туристского природопользования, улучшать систему подготовки кадров для сферы туризма, развивать трансграничное сотрудничество, совершенствовать нормативно-правовую

базу сферы туризма и т.п. В 2019 году в РК была утверждена Государственная программа развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2019-2025 годы, где были определены наиболее перспективные и ресурсообеспеченные туристские кластеры страны: Нур-Султан – сердце Евразии, Алматы – свободная культурная зона Казахстана, Жемчужина Алтая, возрождение Великого шелкового пути, Каспийские ворота (рисунок 3).

Рисунок 3 – Наиболее перспективные и ресурсообеспеченные туристские кластеры Республики Казахстан [2]

В настоящее время функционирует и доступен любому жителю страны и мира 24 часа в сутки Национальный туристский портал www.kazakhstan.travel.

Все значимые в Казахстане объекты туристского интереса представлены здесь в полном объеме на 8 языках: казахском, русском, английском, французском, немецком, китайском, арабском и корейском. В настоящее время Республике Казахстан необходимо развивать такие перспективные виды туризма как: культурно-познавательный и этнографический туризм, событийный туризм, детско-юношеский туризм, медицинский туризм, кемпинговый, автотуризм, спортивный и др.

Список литературы

1. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/>
2. Государственная программа развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2019-2025 годы. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000360>

ӘОЖ 379.851

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫН ДАМУ

Ерекешов А., Суханбердина Б. Б.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Бүгінгі таңда Қазақстан туризмнің барлық дерлік түрлерін ұсынады. Соңғы жылдары Қазақстанның мойындауы әлем картасында нақты белгіленеді. Мұны қолдау үшін бірқатар ірі шетелдік ақпараттық басылымдар біздің елімізді ең жақсы туристік бағыттардың бірімен танып отырды. Туризм индустриясында жаһандық өзгерістер, республиканың экономикалық өсуіне ықпал ететін жаңа даму перспективалары пайда болады.

Кілт сөздер: туризм инфрақұрылымы, туристік қызметтер, қонақ үй бизнесі.

УДК 338.431

ФИНАНСОВАЯ АКТИВНОСТЬ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ ЧЕРЕЗ (С ПОМОЩЬЮ) КРЕДИТНЫХ ТОВАРИЩЕСТВ

Жаркеева Ш.М., Досанова А.К.

Западно-Казахстанский аграрный технический университет им.Жангир-хана, г.Уральск.

Аннотация. В данной статье рассматривается кредитование физических лиц через кредитные товарищества с территориальным упором на сельскую местность, где также отражается характеристика автора на данную тему. Актуальность этой темы в самой ключевой основе территориального разделения от того же города и районного центра, их финансовой активности и доступа к финансовой сфере, их организациям и финансовым продуктам. Доминирующей роль в финансовой активности физических лиц в Казахстане, несомненно, является кредитование, нежели инвестирование ведь в народе у нас часто говорят «есть ли у Вас кредит?», то можно услышать ответ «Скажите, а есть ли человек в нашей стране, у кого его сейчас нет?». В данной статье понятие финансовая активность физических лиц рассматривается со стороны кредитования, и так как я прохожу практику в кредитном товариществе мы рассмотрим на ее примере.

Ключевые слова: финансовая активность, финансовая сфера, кредитные продукты, менеджмент, физические лица, КТ – «кредитные товарищества», БВУ – «банки второго уровня», МФО – «микро финансовые организации», ТОО «КТ «Теректі» - «Товарищество с ограниченной ответственностью «кредитное товарищество «Теректі».

«Кредитование» самый древний двигатель прогресса и самый основной, каскад восходов и закатов многих экономик мира. Формула Карла Маркса голосит «товар = деньги и деньги = товар». Частым катализатором данной формулы выступает кредитование как источник финансовой активности.

Финансовой активности можно дать следующее определение: - это применение различных процедур, мероприятий и техник используемые физическими и юридическими лицами для управления своими финансами, где основная особенность это разница между доходами и расходами, а так же с учетом оценки рисков.

В настоящем доля Казахстанского внешнего долга \$160,9 млрд. долларов США, это 90,7% ВВП нашего Государства, что есть по 8 400 долларов США на каждого человека нашей страны, в которой уже 19 млн. человек. Каждый месяц БВУ выдают потребительских займов свыше 4 млрд. тенге, а на ипотечное кредитование 1,8 млрд. тенге, поэтому сказать, что успех Казахской экономики идентичен к объему кредитного портфеля на языке финансистов это «хорошо», то на практике менеджмента экономики страны т.е. макроэкономики в целом ассоциируется как мыльный пузырь. Почему? Потому что кредитование должно быть освоено для создания продукта, товара, материальной ценности, которую можно реализовать.

Как избежать мыльного пузыря? Физические лица должны инвестировать и зарабатывать на этом если не больше, чем банки, то не меньше их.

В чем проблема физических лиц как не состоявшихся инвесторов? В том, что идет концентрация капитала в Республиканских и областных центрах и не идет освоение территорий, нет развития производства за счет инвестирования БВУ в национальную экономику, нет стимуляции для генерации большой денежной массы с производственной сферы.

Зачастую сельская местность обделена финансовыми продуктами БВУ опять же из за их концентрации в городах, может быть это даже хорошо, так как заставляет их

генерировать денежные средства, производя и реализуя товары в основном продуктов питания. Хорошим подспорьем выступают кредитные товарищества и МФО, но я попытаюсь убедить читателей данной статьи в том, что кредитные товарищества лучше, чем МФО и даже БВУ.

Есть ряд причин отличий дающие большой плюс кредитным товариществам:

Первая - Закон Республики Казахстан «о кредитных товариществах» статья 1, пункт 2, который гласит: кредитное товарищество - юридическое лицо, созданное физическими и (или) юридическими лицами для удовлетворения потребностей его участников в кредитах и других финансовых, в том числе банковских, услугах путем аккумулярования их денег и за счет других источников, не запрещенных законодательством Республики Казахстан.

Рассматривая эту статью, можно заключить следующее, то, что группа людей и организаций имеющие материальные активы могут создать организацию по типу микро-банка, найти ей источник финансирования, которым может выступать кто и что угодно, не противоречащее Закону Республики Казахстан. Так же они могут аккумуляровать в этой организации собственный капитал. При чем вступление в данную организацию может быть очень избирательным к отбору потенциальных участников кредитного товарищества, грубо говоря, принимаются только финансово активные люди и организации отсеивая всяких мошенников, потенциально проблемных заемщиков и прочих лиц, имеющих вероятность оказаться балластом.

Вторая - заемщики берут кредиты по целевому направлению. Данный аспект является самым лучшим подтверждением того, что финансы будут работать и приумножаться в отличие от потребительских финансовых продуктов. У Заемщиков перед взятием кредитных ресурсов есть бизнес-план, есть четкая стратегия по их освоению, приумножению своих денежных средств и возврату кредитных займов.

Третья - участники кредитного товарищества имеют совет правления, кредитный комитет, ревизионный комитет и самое главное высшим органом правления является не председатель, а общее собрание участников. Конечно, подобная структура есть и в разных финансовых институтах, но основное отличие от всех них это объединение людей, а не объединение капиталов.

Следуя неуклонно этим трем факторам, кредитные товарищества будут одним из мощных генераторов укрепления экономики за пределами городов по всему Казахстану. Конечно, было бы хорошо, если Казахстанцы были бы не Казахстанцами. Бывают случаи, когда участники начинают использовать средства не по назначению, либо дают залоговое обеспечение с менее имеющейся ликвидностью. Эти моменты измеримы в пропорции их порядочности и меры ответственности.

Так что же такое КТ и с чем его едят? Попытаюсь ответить на этот вопрос на примере ТОО «КТ «Теректі». ТОО «КТ «Теректі» было создано в 2001 году с уставным капиталом 5 470 000 тенге в Теректинском районе, с.Федоровка. Целью данного КТ было объединение и кредитование сельхозтоваропроизводителей, львиную долю, которых составляли физические лица в форме индивидуального предпринимателя и крестьянских хозяйств. На сегодняшний день в ТОО «КТ «Теректі» количество участников составляет 43 сельхозтоваропроизводителей с уставным капиталом более 40 миллионов тенге и лимитом кредитования более 2 млрд. тенге. Кредитное товарищество является мостом между государственными стратегическими программами продуктовой безопасности, и лицами которую данную программу претворяют в жизнь. Многие физические лица, имеющие цели и стремление развиваться вступают в кредитные товарищества, потому что им кредитные товарищества могут предложить процентную ставку по кредитам намного ниже, чем в БВУ, так как Государство заинтересовано в укреплении и развитии сельскохозяйственной сферы и готово субсидировать, эту процентную ставку.

В настоящем ТОО «КТ «Теректі» предлагает такие программы кредитования:

«Іскер» - для проектов в сфере животноводства и создания сельскохозяйственных кооперативов. Кредитная ставка 6% годовых, максимальная сумма займа до 7,2 млн. тенге, в данной программе субсидирование процентной ставки отсутствует.

«Агротехника» - целевым назначением является приобретение сельскохозяйственной техники и для нее сельскохозяйственного оборудования, а также грузовой техники для сельскохозяйственного назначения. Кредитная ставка 15% годовых, от 1 млн. тенге и выше, субсидирование процентной ставки 6% годовых.

«Агробизнес» - целевым назначением является приобретение основных средств, модернизация и реконструкция объектов, пополнение оборотных средств, а так же рефинансирование ссудной задолженности исключительно все это в сельскохозяйственной сфере. Кредитная ставка 17% годовых, от 1 млн. тенге и выше, субсидирование процентной ставки от 5% - до 8% годовых в зависимости из источников финансирования.

Количество кредитных программ гораздо больше и может быть увеличены, так как они государственные и ТОО «КТ «Теректі» не является их автором, а производителем этих программ является АО «Аграрная кредитная корпорация» и их предлагаемое количество 9 программ льготного кредитования. В данном аспекте ТОО «КТ «Теректі» так же как и все имеющиеся КТ в Республике Казахстан взаимодействуют с квазигосударственной корпорацией АО «Аграрная кредитная корпорация» состоящая в структуре АО НУХ «КазАгро», но единственным учредителем АО «Аграрной кредитной корпорации» является Национальный управляющий холдинг «Байтерек». АО «Аграрная кредитная корпорация» является основным источником финансирования для КТ и, что бы повышать эффективность КТ они разработали систему рейтингов определяющую возможность предоставления их кредитных продуктов конечным заемщикам. Самым эффективным КТ можно присвоить кредитный рейтинг «ААА», что позволяет использовать полный спектр кредитных программ и дает право самостоятельного финансирования конечных заемщиков и посткредитного обслуживания, ограниченного только размером кредитной линии, а также снижение ставки вознаграждения на 1 процент, повышение коэффициента ликвидности на 0,1 по залоговому обеспечению в виде недвижимости.

Как стать участником кредитного товарищества физическому лицу? Необходимо подать заявление на имя Председателя правления КТ и для этого не обязательно иметь коммерческую организационную форму, так как законом это не запрещено. Далее указать в заявлении сумму уставного вклада, позже пройти собеседование с членами Правления, состоящие из участников КТ, которые были избранными на общем собрании участников. После чего данное заявление выносят на общее собрание участников и включают в повестку дня для дальнейшего голосования о принятии или непринятии в состав участников данного КТ. Если потенциального участника принимают в состав участников КТ, данный участник, может воспользоваться возможностью кредитования в КТ.

В каждом КТ есть соотношение коэффициента на ссуду в пропорции от вложенного уставного капитала, к примеру 1:10, 1:15 и так далее. На соотношение данного коэффициента влияет деятельность КТ по таким моментам как возвратность заемных средств, количество выданных займов и их суммы, просрочка по кредитам, кредитный рейтинг, количество сотрудников, выполнение либо отклонение финансового годового плана и т.д..

Так чем же отличаются БВУ от КТ? Исходя из своей практики, я провела собственный анализ и заключила следующий вывод. КТ отличаются от БВУ тем, что являясь также коммерческой организацией и контролируемой Национальным банком Республики Казахстан, может осуществлять некоторые банковские операции без ее лицензии в отличии от БВУ. Кредитным товариществом можно определить как

кооператив объединяющих людей в отличие от БВУ, где объединяют капиталы. Услуги КТ оказывает ограниченному и избранному ими же количеству людей, для эффективного освоения и надежной возвратности заемных средств, в отличие от БВУ, где услуги получает неограниченное количество людей имеющих финансовые риски по невозврату займов. Деятельность КТ направлена в первую очередь на удовлетворение потребностей его членов через предоставление привлекательных финансовых услуг, поэтому получение прибыли не является основной целью. Полученную в результате своей деятельности прибыль КТ возвращают своим участникам в виде дивидендов. Средства могут быть направлены на улучшение качества и видов услуг, либо на снижение стоимости предоставляемых кредитных ресурсов. А вы могли бы представить, что бы так работали БВУ? Через систему КТ финансируется не только деятельность, связанная с растениеводством и животноводством, но и несельскохозяйственный бизнес на селе, а также переработка сельхозпродукции. К сожалению, БВУ не более охотно участвуют и предлагают банковские финансовые продукты населению из сельской местности вопреки тому, что, даже имея залоговое обеспечение в виде недвижимости, для них оно является неликвидным. Получается, что БВУ в большей степени не связываются со всем, что связано с селом и сельским хозяйством из-за рисков не реализации залоговых обеспечений. Зато КТ могут брать в залог не только недвижимость в сельской местности находящиеся в частной собственности, но и земельные участки, выданные вправо возмездного землепользования от Государства на правах аренды, такое в БВУ точно не прошло в качестве залогового обеспечения. Да и в целом сельское хозяйство не пользовалось привлекательностью для БВУ в плане финансирования. И самой основной отличительной чертой является то, что кредитная кооперация в виде КТ была создана как программа Государства для развития сферы сельского хозяйства и все кредитные продукты напрямую нацелены на исполнение Государственной стратегии и задач, ну а банки их цели совсем иные.

Единственным минусом для меня показался тот факт, что у всех КТ для их участников предусмотрена солидарная ответственность, и я считаю, что это плохо. Я убеждена, что каждый в жизни человек должен отвечать за свои поступки и нести за это полную ответственность, но не должен расплачиваться за чужие ошибки и грехи. Для предпринимателей в их деятельности это не честные условия, ведь они гарантируют безопасность только финансового кредитора, а для предпринимателей сулит только дополнительными рисками и даже убытками. Поэтому данный факт, на мой взгляд, является тормозом развития КТ в нашей стране. Тем не менее КТ создают физическим лицам большую финансовую активность, которая преобразовывается в финансовую независимость и финансовое развитие, так как развивается производство и идет прирост материальных активов у участников КТ. И в заключении хочу добавить, что все-таки финансово активные люди это те, кто использует финансы, чтобы создавать, что-то нужное и полезное что бы конвертировать это в будущем в финансы более множественного количества, как раз то, что и делают люди, вступающие в КТ.

Список литературы:

1. https://forbes.kz/finances/finance/vneshniy_dolg_kazahstana_vyiros_do_160_mlrd от 09.02.2021 г.
2. Закон Республики Казахстан «о кредитных товариществах»
3. <https://www.inform.kz/ru> от 27.10.2017 г.
4. <https://online.zakon.kz/Document/>
5. <https://kursiv.kz/news/finansy/2021-09/sostavlen-renking-krupneyshikh-po-razmeru-ssudnogo-portfelya-lombardov-i> от 30.09.2021 г.
6. <https://agrocredit.kz/news> 01.03.2019 г.
7. Устав ТОО «КТ «Тебекті».

8. Протокол №4 внеочередного собрания участников кредитного товарищества от 18.02.2021 г.

ӘОЖ 338.431

НЕСИЕ КОМПАНИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ (КӨМЕКТЕУМЕН) ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Жаркеева Ш.М., Досанова А.К.

Жәңгір-хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

***Аннотация.** Бұл мақалада жеке тұлғаларды ауылдық жерлерге аумақтық назар аудара отырып, кредиттік серіктестіктер арқылы несиелендіру қарастырылады, онда автордың осы тақырыптағы сипаттамасы да көрсетіледі. Бұл тақырыптың өзектілігі сол қала мен аудан орталығынан аумақтық бөлінудің, олардың қаржылық белсенділігі мен қаржы саласына, олардың ұйымдары мен қаржылық өнімдеріне қол жетімділіктің маңызды негізі болып табылады. Қазақстанда жеке тұлғалардың қаржылық белсенділігінде басым рөл инвестициялаудан гөрі кредиттеу болып табылады, өйткені халықта бізде "Сіздің кредитіңіз бар ма?", сонда сіз " айтыңызшы, біздің елде қазір кредиті жоқ адам бар ма?" деген жауап еститіңіз анық. Бұл мақалада жеке тұлғалардың қаржылық белсенділігі туралы түсінік несиелеу жағынан қарастырылады.*

***Кілт сөздер:** қаржылық белсенділік, қаржы саласы, кредит өнімдері, менеджмент, жеке тұлғалар, КС – "Кредиттік серіктестіктер", ЕДБ – "Екінші деңгейдегі банктер", МҚҰ – "микро қаржы ұйымдары", "КТ "Теректі" ЖШС - "Теректі "кредиттік серіктестігі "жауапкершілігі шектеулі серіктестігі".*

УДК 330:004

РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН НА ПУТИ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Ларин Е.В., Тимиргалиев И.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматривается понятие «цифровая экономика», интерес созданию которой проявляют многие государства мира. Выявлена роль цифровой экономики, как фактора инвестиционного и инновационного роста. Особый акцент сделан на развитии цифровой экономики современного Казахстана. Выявлены подходы Казахстана к развитию цифровой экономики, проанализированы пути ее создания в Казахстане. Выделены проблемы, препятствующие цифровизации экономики страны.

Ключевые слова: цифровая экономика, информационные и коммуникационные ресурсы (ИКТ), цифровые технологии, веб-экономика, диджитализация, цифровая экономика Казахстана.

Подходы цифровой экономики в современной литературе довольно размыты и неоднозначны, тем не менее, уже сегодня мы можем говорить, что термин «Цифровизация экономики» используется в законопроектах Республики Казахстан. В 2017 году Правительство РК ввело постановление об утверждении Государственной Программы «Цифровой Казахстан», в которой был четко расписанный план о том, как перейти к этому новому состоянию экономического развития. По планам правительства, к 2022 году доля электронной торговли составит 2,6% в общем объеме от розничной торговли. Количество рабочих мест увеличится на 300.000, доля пользователей сети интернет укрупнится до 82%, инвестиции будут привлечены в размере 67 миллиардов тенге. Программа создаст более 30% роста экономики. В целом, «Цифровой Казахстан» должен принести бюджету порядка 2трлн. тенге. При утверждении программы, первый президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев отметил: «Мир уже не будет прежним, он вступает в меру стремительных и кардинальных технологических изменений. Именно поэтому необходимо перестраивать национальные экономики, иначе рост и качество жизни населения может не случиться»

За такой темой, как цифровизация экономики можно рассмотреть настоящую матрицу. Началом перехода экономики в цифровой мир можно назвать момент, когда все компании Казахстана уведомили о том, что необходимо сдать декларации в электронном виде. Туда же добавили книги покупок-продаж компаний, чтобы сравнивать с партнерами и выявлять расхождения в ценах. Сейчас у компаний сравниваются доходы и расходы, ищется занижение НДС, завышение возврата НДС компаниям, прослеживается вся цепочка от сырья до продажи товара конечному потребителю, сохраняется вся история компании и контролируют все это компетентные органы с помощью инновационных технологий.

В 2019 году вышли существенные поправки в законы о том, что с начала следующего года все субъекты бизнеса Казахстана должны заменить старую фискальную технику на новую, с функцией передачи данных онлайн, то есть даже представители микро- и малого бизнеса, которые принимают оплату наличными и по карте обязаны приобрести онлайн- контрольно- кассовые машины (ККМ). Далее все чеки предпринимателя отправляются через интернет в контролирующие органы.

Раньше для того, чтобы налоговая получила данные с кассового аппарата приходилось проводить целый алгоритм действий: внутри старых кассовых аппаратов был установлен блок памяти, в котором записывались все сделки. Раз в 13 месяцев

приезжал лицензированный обслуживающий, снимал пломбу с касс и заменял блок памяти, отдавал документы о замене, и документ с общими данными по обороту денег этого бизнеса. Эти два документа нужно было нести в налоговую, а налоговая получала лишь общие данные за год. Все это не позволяло налоговой видеть в потоковом состоянии картину по каждому бизнесу.

Перевод на онлайн - ККМ позволил налоговым органам в режиме онлайн видеть кто, что продает, и в каком количестве. Благодаря этому удалось понизить уровень криминальной деятельности в налоговой сфере и стабилизировать государственные доходы.

Также для населения были приняты меры по стимулированию при безналичных расчетах посредством начисления бонусов (cashback), а также проведения лотерей, а для бизнеса при покупке онлайн-ККМ – уменьшение сумм уплачиваемых налогов на стоимость онлайн-ККМ.

Кроме того, в настоящее время реализуется развитие мобильных онлайн-ККМ, являющихся приложением на смартфоне. Первой в данной сфере стала система KaspiPay, позволяющая оплачивать покупки с помощью QR кода. Дополнительно в бюджет, благодаря данным инициативам, уже поступило более 1 млрд. тенге.

Также одним из действенных инструментов сокращения доли теневой экономики и соответствующего увеличения налоговых поступлений в бюджет является сквозной мониторинг движения товара от импорта или производства до его конечной реализации на территории Казахстана. Система сквозного мониторинга предоставляет возможность анализировать ценообразование товаров по стране с отслеживанием всей цепочки поставки товаров. Это позволит определить маржинальность при реализации товаров и, соответственно, правильность уплаты налогов.

По мнению экспертов, цифровая экономика в Казахстане в данный момент испытывает период подъема, как и доход государственного бюджета, несмотря на кризисный период:

За январь–июнь 2021 года доходы государственного бюджета составили 7,2 трлн тенге — на 2,5% больше, чем годом ранее. Для сравнения: за январь–июнь 2020 года государственные доходы выросли сразу на 14% за год, до 7,1 трлн тенге.

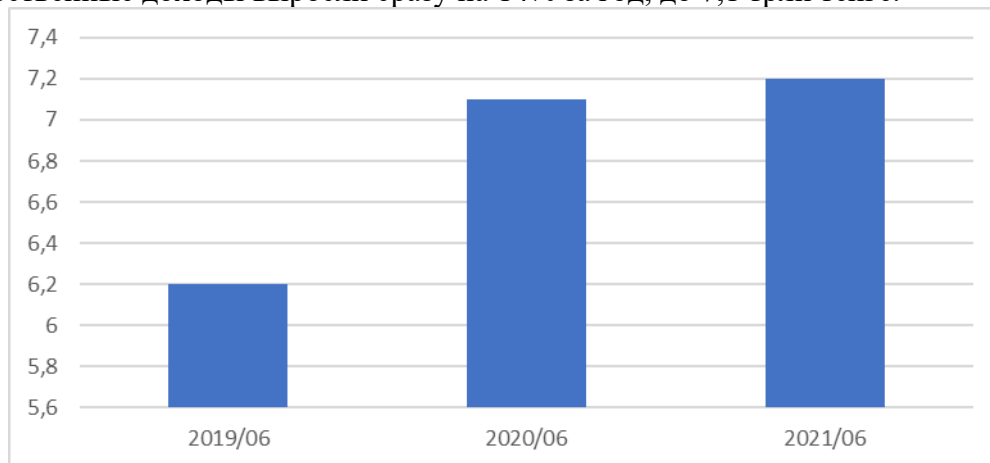

Рис. 1. Доход Республики Казахстан за 2 квартал 2019-2021 (трлн. тг.)

Чуть более двух третей всех государственных доходов составили налоговые поступления в бюджет: 4,9 трлн тенге — на 29,2% больше, чем годом ранее. В том числе поступления от налога на добавленную стоимость составили 1,3 трлн тенге.

Государство в целях поддержки бизнеса, при необходимости может возвращать НДС обратно в компании. Этим пользовались так называемые «компании-однодневки», или иные мошеннические организации, которые таким образом крали деньги из бюджета государства. В развитии экономики немаловажную роль играет противодействие кражам из бюджетов, поэтому налоговые органы не только следят за

тем, чтобы компании не занижали налоги, но и за тем, чтобы в компании не вернулось больше денег, чем было зачислено в бюджет. Так как НДС является самым крупным источником дохода государства, вопрос администрирования НДС представляет особую проблему для органов государственных доходов. С 1 января 2019 года в Казахстане Налоговым кодексом предусмотрено использовать Электронный Контрольный счет НДС на основании информационной системы электронных счетов-фактур с применением системы управления рисками для плательщиков НДС на добровольной основе.

Новый метод администрирования налога на добавленную стоимость с использованием Контрольного счета позволил оптимизировать процессы администрирования и обеспечил:

- повышение прозрачности администрирования НДС, которые привели к невозможности применения «серых схем»;
- поэтапный возврат НДС при реализации продукта на территории Казахстана;
- ускоренный возврат НДС с 55 до 1 рабочего дня;
- отмену налоговых проверок.

Если оценивать в процентном соотношении сколько компаний успешно прошли все этапы цифровизации бизнеса, сколько на пути трансформации и сколько еще вне, традиционных успешно оцифрованных бизнесов меньше 10%, порядка 30% находится в процессе цифровизации и остальные находятся на стадии размышлений.

Очевидно, что цифровизация экономики значительно упрощает жизнь и фирм, и домохозяйств, поэтому немаловажную роль в программе «Цифровой Казахстан» занял уровень цифровой грамотности населения, был поставлен целевой индикатор развития, который успешно достигается и даже превышаете ежегодно:

Рис. 2. Уровень цифровой грамотности населения РК

Цифровая грамотность очень важна, в том числе из-за стоящего вопроса защиты персональных данных. Активное использование интернета для выполнения финансовых операций различного рода чаще всего требует указания персональных данных, а это ставит вопрос о их защите и возможности использования в интересах третьих лиц и злоумышленников. Это вопрос о так называемых «Киберпреступлениях», когда данные человека и финансовые средства на счетах могут стать предметом посягательства. Так же киберпреступления могут быть связаны с похищением очень серьезной коммерческой или государственной информации, поэтому помимо очевидных достоинств, как и любое явление цифровая экономика порождает определенные трудности, на которые государству придется реагировать тем или иным образом.

Эксперты сходятся во мнении, что новой нефтью Казахстана станет информация. Развитие экономики стоит в одном ряду с глобальными прорывными проектами двадцатого века. Все мероприятия и проекты, реализованные в рамках программы «Цифровой Казахстан», помогут повысить эффективность и прозрачность государственного управления, обеспечить занятость населения, повысить качество образования и здравоохранения, а также улучшить инвестиционный климат, повысить производительность труда и рост доли малого и среднего бизнеса в структуре ВВП. На данный момент Казахстан показывает отличные показатели в цифровизации экономики. Теперь успешная реализация цифровых программ позволит Казахстану не только не выпасть из мирового экономического процесса, но и войти в число лидеров.

Список литературы:

1. Карпович О.Г., Карипов Б.Н., Ногмова А.Ш. Развитие цифровой экономики Казахстана. Проблемы постсоветского пространства. 2020
2. Электронный ресурс «smebanking. news», статья «В Казахстане ввели онлайн ККМ для бизнеса», 2020.
3. Электронный ресурс «kursiv.kz», статья «В Казахстане возросли объемы возврата НДС бизнесу», 2020.
4. Электронный ресурс «kapital.kz», раздел «Финансы», статья №98206, 2021.
5. Электронный ресурс «uchet.kz», статья «Цифровизация налогового и таможенного администрирования», 2019.

ӘОЖ 330:004

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУ ЖОЛЫНДА

Ларин Е., Тимирғалиев И.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. «Цифрлық экономика» ұғымы қарастырылады, оны жасауға әлемнің көптеген мемлекеттері қызығушылық танытады. Цифрлық экономиканың инвестициялық және инновациялық өсу факторы ретіндегі рөлі анықталды. Қазіргі Қазақстанның цифрлық экономикасын дамытуға ерекше назар аударылды. Қазақстанның цифрлық экономиканы дамытуға деген көзқарастары анықталды, оны Қазақстанда құру жолдары талданды. Ел экономикасын цифрландыруға кедергі келтіретін проблемалар атап өтілді.

Кілт сөздер: ц

ифрлық экономика, ақпараттық және коммуникациялық ресурстар (акт), цифрлық технологиялар, веб-экономика, диджитализация, Қазақстанның цифрлық экономикасы.

УДК 331.5

ЗАНЯТОСТЬ И БЕЗРАБОТИЦА КАК ВАЖНЕЙШИЕ ИНДИКАТОРЫ СОЦИАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

Маушова Л.Ж., Федорченко Л.В.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В статье рассмотрены основные направления государственной политики в сфере занятости населения, способствующие сокращению уровня безработицы, проанализированы основные показатели занятости и безработицы Республики Казахстан за 2016-2020 гг. Раскрыты основные причины безработицы в целом, и безработицы среди молодежи и женщин. Представлена динамика уровня безработицы, а также структура занятого и экономически активного населения.

Ключевые слова: рынок труда, занятость, безработица, самостоятельно занятое население, наемные работники, безработное население, экономически активное население.

Весьма важным показателем в экономике является занятость населения, определяющая социально-экономическую стабильность общества. Занятость - это деятельность граждан, связанная с удовлетворением личных и общественных потребностей, не противоречащая действующему законодательству и, как правило, приносящая заработок (трудовой доход) [1].

Занятость - чрезвычайно важное явление социально-экономической жизни общества, которое далеко не исчерпывается проблемами безработицы, а включает также такие аспекты как рациональное использование труда; обеспечение достойного уровня жизни работающего населения; удовлетворения потребностей экономики в рабочей силе с учетом ее количества и качества; удовлетворения профессиональных потребностей работников, включая потребности в профессиональном образовании и поддержании квалификации; социальную поддержку в случае потери работы и тому подобное.

В процессе перехода Казахстана от командно-административной к социально-ориентированной рыночной экономики произошла коренная трансформация занятости. Основными группами факторов этой трансформации стали рыночные преобразования, глобализация, научно-технический прогресс, государственное регулирование. Но тем не менее постоянным атрибутом рыночной экономики продолжает оставаться безработица - неперенный спутник любого экономического кризиса. Безработица - не просто отсутствие работы, это также и социальная катастрофа, оказывающая мощное и разрушительное влияние на людей. Поэтому изучение проблемы занятости и безработицы и поиск путей их решения является не просто важным, но и очень актуальным вопросом на современном этапе[2].

За время независимости Казахстан добился значительного прогресса в социально-экономическом развитии и перешел в группу стран с уровнем дохода выше среднего.

Постоянное и масштабное государственное регулирование занятости и безработицы, существующее в Казахстане, определяет многие тенденции в этой сфере, в частности, отражается на мобильности рабочей силы, масштабах и динамике показателей безработицы и занятости. Формирование рынка труда в Казахстане в последние годы было обусловлено такими факторами, как посткризисное развитие экономики Казахстана и ее ориентирование на долгосрочную перспективу, принятие и реализация программ, способствующих росту занятости.

Таблица 1. Основные индикаторы рынка труда Казахстана за 2016-2020гг.

Показатели	2016г.	2017г.	2018г.	2019г.	2020г	2020г. в % к 2016г.
Рабочая сила, тыс. человек	8 998,8	9 027,4	9 138,6	9 221,5	9 180,8	102,0
Доля рабочей силы в общей численности населения, %	70,0	69,7	70,0	70,1	69,2	98,9
Занятое население, тыс. человек	8 553,4	8 585,2	8 695,0	8 780,8	8 732,0	102,1
Уровень занятости, %	95,0	95,1	95,1	95,2	95,1	100,1
Наемные работники, тыс. человек	6 342,9	6 485,9	6 612,5	6 681,6	6 686,7	105,4
Доля в численности занятого населения, %	74,2	75,5	76,0	76,1	76,6	103,2
Самостоятельно занятые работники, тыс. человек	2 210,5	2 099,2	2 082,5	2 099,2	2 045,4	92,5
Доля в численности занятого населения, %	25,8	24,5	24,0	23,9	23,4	90,7
Безработное население, тыс. человек	445,5	442,3	443,6	440,7	448,8	100,7
Уровень безработицы, %	5,0	4,9	4,9	4,8	4,9	98,0

Для изучения состояния занятости и безработицы в Республике Казахстан проанализируем основные индикаторы рынка труда, которые представлены в таблице 1.

Занятое население - важнейший ресурс государства, эффективная реализация потенциала которого требует специальных решений в зависимости от особенностей конкретных производственных задач, решаемых каждой группой наемных работников либо отдельным работником. Занятое население – все лица в соответствующем возрасте (от 15 до 63 лет), кто по своему состоянию в течение определённого короткого периода, равного одной неделе, могут быть наемными и самостоятельно занятыми работниками[3].

Из представленных данных следует, что в 2020 году численность рабочей силы по сравнению с 2016 годом выросла на 2% и составила 9 180,8 тыс. человек. В численности рабочей силы в 2020 году – 8 732,0 тыс. человек занятого населения, 448,8 тыс. – безработных. Уровень занятости к рабочей силе достиг 95,1%, к населению в возрасте 15 лет и старше – 65,9%. [2].

Среди занятого населения численность наемных работников в 2020 году составила 6 686,7тыс. человек или 76,6%, что на 343,8 тыс. человек больше по сравнению с 2016 годом (табл.1).

Наемный работник – физическое лицо, выполняющее работу по трудовому договору либо осуществляющее деятельность по договору гражданско-правового характера, в котором распорядок и оплата за проработанное время либо единицу произведенного товара, либо за оказанные услуги определяются заказчиком.

За рассматриваемый период доля самостоятельно занятого населения сохраняется на уровне 25% от общего количества занятого населения, что в 2 раза

выше, чем в развитых странах. К примеру, во Франции этот показатель составил 11%, в Германии – 12%, в Великобритании – 15%[4].

В 2020 году наибольшее количество самостоятельно занятых в Казахстане (1491,5 тыс. человек) были в возрасте 25–54 лет, наименьшее – в возрасте 15 лет (0,3 тыс. человек). Преобладание лиц трудоспособного возраста в числе самостоятельно занятых требует особого внимания со стороны государства и учета при проведении политики занятости.

Самостоятельно занятые - это лица, самостоятельно или с одним или несколькими деловыми партнерами осуществляющие деятельность, приносящую доход и не нанимающие работников на постоянной основе. В целях регулирования деятельности самостоятельно занятого населения в Казахстане с 2019 года введен «Единый совокупный платеж», посредством которого самостоятельно занятые информируют государство о своей деятельности и могут стать участниками пенсионного обеспечения, систем социального и медицинского страхования, тем самым обеспечив себе социальную защиту. Предполагается, что таким путем у самостоятельно занятого населения появится стимул для выхода из тени и предоставления информации о своих доходах государству.

Структура занятого населения по видам экономической деятельности (рис.1). демонстрирует, что в 2020 году по сравнению с 2016 годом доля занятых в сельском хозяйстве сократилась на 2,7% и составила 13,5%, в промышленности и строительстве – на 1% и составила 19,7%[2].

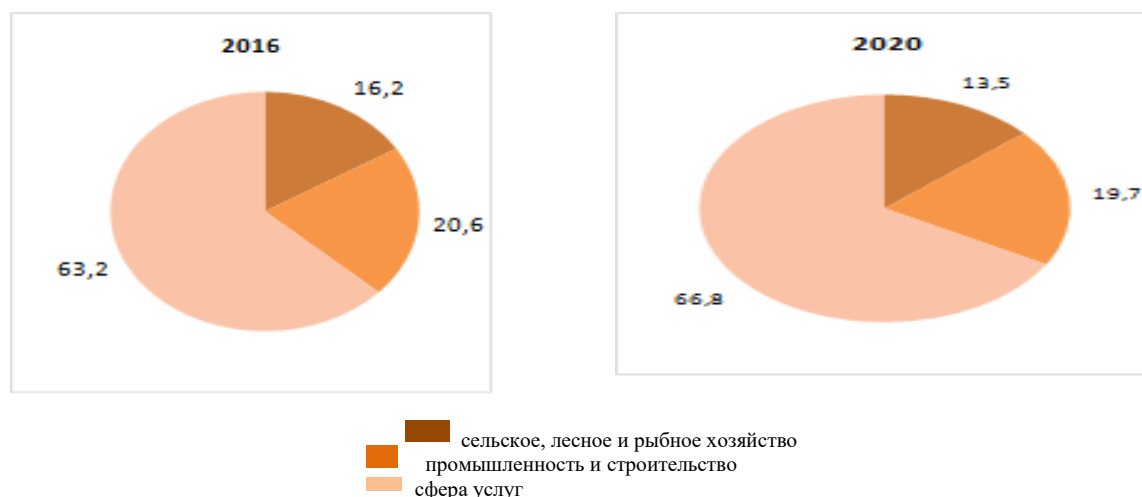

Рисунок 1. Структура занятого населения по видам деятельности

А в сфере услуг наблюдается положительная динамика, показатель увеличился на 3,6 % и составил 66,8%. Следовательно, можно отметить тот факт, что сельское хозяйство и традиционные промышленные производства перестают быть главными секторами экономики, на первое место выходят динамично развивающиеся отрасли сферы услуг.

Безработица - это наличие в стране, регионе, городе людей, которые составляют часть экономически активного населения. Они способны и желают трудиться по найму, но не могут найти работу[3].

Безработица никогда не бывает равномерно распределенной среди населения любой страны. Поэтому одним из важных аспектов в диагностике и - что, возможно, даже еще важнее в «лечении» безработицы является определение наиболее уязвимых групп населения, оказавшихся в рядах безработных.

Следует отметить, что в Казахстане основными формами безработицы являются: безработица, связанная со спадом производства, скрытая, фрикционная, сезонная.

Безработица за анализируемый период сохраняется в среднем на уровне 5%, причем в 2020 году по сравнению с 2016 г. она сократилась всего на 0,1% и составила 4,9% (см. табл.1).

Кроме того, благодаря реализации программ по стабилизации ситуации на рынке труда, за анализируемый период уровень молодежной безработицы сократился с 4,4% до 3,8%, уровень долгосрочной безработицы сохраняется на уровне - 2,2%. Средняя продолжительность безработицы снизилась с 8,4 до 6,9 месяцев (рис.2).

По половозрастному признаку безработица сложилась таким образом - среди мужчин – 4,4%, среди женщин – 5,4%[2].

Средняя продолжительность безработицы в 2020 году по сравнению с 2016 годом сократилась с 6,8 до 6,3 месяцев. Стоит отметить, что этому способствовала реализация государством ряда таких программ, как «Программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017–2021 годы», «Единая программа поддержки бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2020».

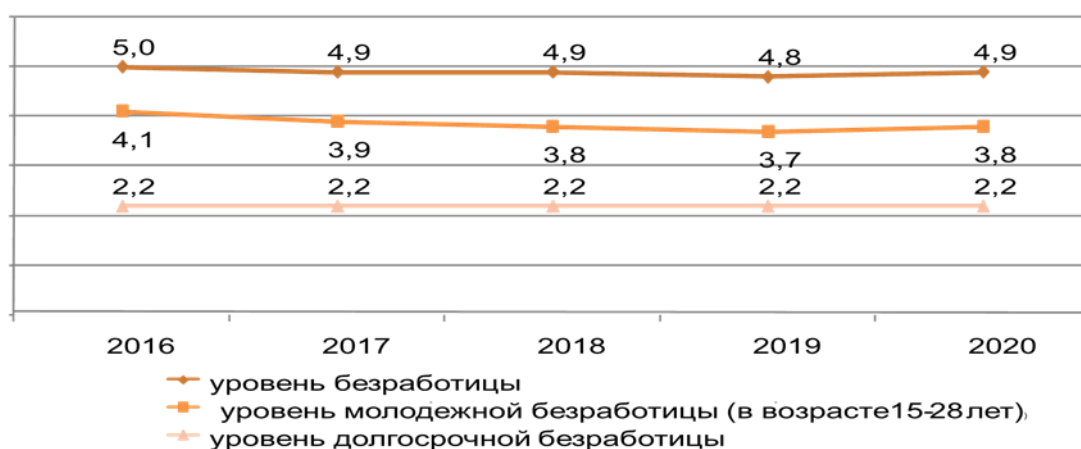

Рисунок 2. Динамика уровня безработицы в Казахстане за 2016-2020г.

Наиболее распространена безработица среди молодежи до 25 лет. Ее доля составляет 41,2% от общего числа населения, обратившегося в центры занятости. Это объясняется тем, что при нашем уровне безработицы, вакансии заполняются, в основном, специалистами, имеющими определенный стаж работы. А молодежи, не имеющей опыта работы, даже не предоставляются возможности получить его.

Статистические данные показывают, что из общего числа безработных во всех возрастах женщины составляют около 65% или почти в два раза больше чем мужчины. Это объясняется тем, что на данный момент одним из основных требований к кандидатурам на вакантные места является наличие специально-технического образования.

Известно, что когда ситуация на рынке труда обостряется, женщины в первую очередь оказываются в положении безработных. В результате усиления конкуренции на рынке труда во многих странах СНГ наблюдается вытеснение женщин из традиционно женских отраслей и сфер экономики, что оказывает заметное влияние на изменение половой структуры занятости и безработицы. В отдельных странах на положение женской занятости могут оказывать влияние особенности национальных традиций, а также трудности по сочетанию работы с выполнением семейных обязанностей.

Проанализировав ситуацию можно выделить следующие причины безработицы в Казахстане, в том числе молодежной:

1. Родительская гипер опека. Количество работающих и подрабатывающих студентов составляет всего 20%. Большинство молодых людей предпочитают жить за счет родителей.

2. Последствия экономического кризиса 90-х. Родители многих молодых людей, даже имея на руках дипломы престижных ВУЗов, были вынуждены заниматься низкоквалифицированным трудом. По этой причине современная молодежь не смогла получить достойное образование.

3. Высокий темп жизни. Современных работодателей в большей степени интересуют такие аспекты, как эффективность, высокая производительность и оптимизация персонала. Морально-нравственные ценности постепенно забываются.

4. Отсутствие необходимых знаний, умений и навыков. Крупные компании предъявляют очень строгие требования к соискателям. Молодым людям, недавно окончившим университет, негде получить нужные навыки.

В настоящее время в Казахстане завершается реализация «Государственной программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства «Еңбек» на 2017–2021 годы». Главной особенностью этой программы является переориентация на поддержку самозанятого населения, а также населения, которое имеет образование невостребованное на рынке. Целью программы является содействие продуктивной занятости населения и вовлечение граждан в предпринимательство[5].

Таким образом, проблема безработицы и занятости является ключевым вопросом в рыночной экономике, и, не решив его невозможно наладить эффективную деятельность. Государственная политика в области регулирования рынка труда, поддержка малых и средних предприятий, реализация целевых программ, стимулирующих создание новых рабочих мест, обеспечивают сравнительно высокий уровень занятости и низкий уровень безработицы в Казахстане.

Список литературы:

1. О занятости населения. Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 482-V ЗРК. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000482>
2. Занятость в Казахстане / Статистический сборник / Нур-Султан, 2021. - 245с. Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: <https://stat.gov.kz/>
3. Ермолаева С. Г. Рынок труда. Учеб. пособие. - Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2015. – 108 с.
4. Современное состояние рынка труда в Казахстане. / Под ред. З.К. Шаукеновой. - Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2019. – 100 с.
5. Государственная программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017-2021 годы «Еңбек». <https://primeminister.kz/>

ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ ЖӘНЕ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК ӘЛ - АУҚАТТЫҢ МАҢЫЗДЫ ИНДИКАТОРЛАРЫ РЕТІНДЕ.

Маушова Л.Ж., Федорченко Л.В.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Мақалада жұмыссыздық деңгейін қысқартуға ықпал ететін халықты жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары қарастырылды, Қазақстан Республикасының 2016-2020 жылдардағы жұмыспен қамту және жұмыссыздықтың негізгі көрсеткіштері талданды. Жұмыссыздық деңгейінің динамикасы, сондай-ақ өзін-өзі жұмыспен қамтыған және экономикалық белсенді халықтың құрылымы ұсынылған.

Кілт сөздер: еңбек нарығы, жұмыспен қамту, жұмыссыздық, өзін-өзі жұмыспен қамтыған халық, жалдамалы қызметкерлер, жұмыссыз халық, экономикалық белсенді халық.

УДК 338.2

КАЗАХСТАНСКАЯ ЭКОНОМИКА В 2020 ГОДУ: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Мефтахутдинова Д.В., Курманова Г.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье осуществлен анализ макроэкономических последствий пандемии и восстановительных трендов казахстанской экономики. С точки зрения фокуса современной экономической политики поддержка бизнеса является одним из приоритетных направлений. Объектом исследования является национальная экономика. Рабочая гипотеза исследования базируется на том, что отрасли экономики нуждаются в комплексной государственной поддержке.

Ключевые слова: экономика, валовой внутренний продукт, государственная поддержка, сбережения, занятость, цены, производство, деловая активность, кризис.

В 2020 г. не только экономика Республики Казахстан, но и экономика всего мира была введена в состояние стаза (греч. – стоящий неподвижно, обозначает искусственную паузу) [1]. Остановилась транспортная система (авиакомпании и аэропорты, железные дороги, метрополитен, платные дороги, городской наземный транспорт), торговые дома были закрыты, заводы встали на консервацию, свобода передвижения людей ограничена. Произошел коллапс производства, торговли, занятости [2].

Во время самоизоляции социальное неравенство стало заметным. Кризис лишил миллионы мигрантов возможностей работы, следовательно, стремительно уменьшились денежные переводы – основной источник доходов бедных стран.

Цель статьи – рассмотреть тенденции и перспективы казахстанской экономики в 2020 году.

Казахстан в марте 2020 года столкнулся с такими проблемами как снижение деловой активности из-за пандемии и снижения цен на нефть.

Влияние эпидемиологического кризиса проявилось через каналы: уменьшение потребительской и инвестиционной активности; шок предложения; снижение экспорта из-за соглашения ОПЕК+ о снижении нефтедобычи; обвал цен на нефть.

В 2020 г. в экономике Казахстана впервые за два последних десятилетия произошла рецессия [3]. В 2019 г. ВВП Казахстана вырос на 4,1% по сравнению с 2018 г. и составил 69,5 трлн.тенге. По итогам 2020 г. ВВП РК составил 70,1 трлн.тенге. Произошло уменьшение казахстанского ВВП на 2,6%. Этот показатель хуже показателя 1998 года, когда в результате последствий кризиса азиатских «тигров» и российского кризиса спад реального ВВП в РК составил – 1,9%. Но падение ВВП в 2020 г. до 2,6% существенно меньше по сравнению с 1994 г., когда последствия развала СССР привели к падению ВВП на 12,6% (1993 г.: – 9,2%, 1995 г.: – 8,2%). Во 2-м квартале 2020 г. ВВП РК снизился на 5,7%, в 3-м квартале, на 4,5%, в 4-м квартале на 2,1%. В первом квартале 2021 г. экономический спад продолжался - ВВП был на 1,5% меньше, чем в аналогичном периоде 2020 г. Во 2-м квартале 2021 г. ВВП РК увеличился на 3,4%, в 3-м квартале на 6,0%, в 4-м квартале на 3,0%.

Кризис 2020 г. ухудшил экономику Казахстана, и если бы не меры государственной поддержки, то негативный эффект был бы больше. В 2020 г. государственный бюджет недополучил налоги в размере 2,4 трлн. тенге без учета трансферта Национальному фонду РК, что составило 3,5% от ВВП РК. Выросли расходы бюджета, связанные с поддержкой экономики на 25,0%. Налоговыми послаблениями было охвачено 700 тыс. предпринимателей, профинансировано 40 тыс. проектов в рамках программ «Дорожная карта бизнеса», «Экономика простых вещей»,

«Енбек», отсрочки по кредитам получили 80% заемщиков отраслей, наиболее пострадавших в пандемию. Ресурсы были направлены на общественное здравоохранение, социальную защиту, дистанционное обучение, зарплаты бюджетников (рост 15%) и другие приоритеты. Это привело к росту дефицита бюджета до 3,5% от ВВП, что привело к увеличению государственного долга Казахстана до 29,0% от ВВП, удорожанию жилья, росту цен на товары и услуги. Пакет антикризисных мер в стране составил 9,0% от размера ВВП. Это усилило роль государства в рынке, а также увеличило инфляционное давление. Инфляция повысилась до 7,5%, это максимальное значение с 2017 г. Причины инфляции – продолжающееся ослабление тенге (за отчетный год тенге ослаб на 10,4%), рост государственных расходов с 20,4% (14,2 трлн. тенге) в 2019 г. до 24,1% (16,8 трлн. тенге) в 2020 г., увеличение регулируемых тарифов с –2,7% в 2019 г. до +3,5% в 2020 г., поведение потребителей на рынке продовольствия, которое можно обозначить как ажиотажный спрос.

Республика Казахстан в 2020 г. прошла через двойной «локдаун»: эпидемиологический и нефтяной.

В промышленности произошло незначительное падение 0,7%. При этом обрабатывающая промышленность выросла на 3,9% (автомобилестроение +52,5%, фармацевтика +47,0%, деревянные изделия +43,2%, бумажная продукция +16,4%, машиностроение +16,3%, легкая промышленность +15,0%, продукты питания +4,0%), а горнодобывающая – снизилась на 3,7%. По обрабатывающей промышленности 12 регионов РК имеют рост, 4 региона – падение. По данным Министерства национальной экономики РК добыча нефти в 2020 г. снизилась на 5,4%, достигнув 85,7 млн.тонн, это ниже уровня 2017 г. (в 2019 году 90,5 млн. тонн). Снижение добычи нефти на 4,8 млн.тонн в стоимостном выражении составило 4,8 трлн.тенге или 38%. Это сопоставимо с 20,0% от выпуска всей промышленности в 2020 г. Потери налоговых поступлений от нефтяного кризиса составили 2,6 млрд.долл. Сокращение добычи нефти привело к падению промышленного производства на 0,7%. Это произошло после подъема с 2017 по 2019 гг. Производство товаров выросло на 2,0%, производство услуг сократилось на 5,6%. Отрасли в фазе роста в 2020 г.: строительство 11,2%, информация и связь 8,6%, сельское хозяйство 5,6%. Отрасли в фазе снижения: транспорт –17,2%, торговля –7,3%, научная и техническая деятельность –5,8%, операции с недвижимым имуществом –4,3%.

Необходимо отметить качественное изменение структуры казахстанской экономики. Доля обрабатывающей промышленности в структуре промышленности в 2020 г. заняла 48,8%, по сравнению с 39,4% в 2019 г. Прирост 9,4%. В 2019 г. доля казахстанских товаров в потреблении составила 53,7%, в 2020 г. 58,4%. Прирост 4,7%. В сельском хозяйстве рост инвестиций составил 15,0%, что обеспечило рост этой отрасли на 5,6%. Растениеводство выросло на 7,8%, животноводство на 3,0%. Исключение: сельское хозяйство двух областей Западно-Казахстанской и Мангистауской характеризуется снижением на 3,2% и 5,2% соответственно. Строительная отрасль имеет рост 11,2%. Наивысший показатель в Туркестанской области 165,8%. Введено в эксплуатацию 15,3 млн.кв.км., прирост 16,8% в отчетном периоде по сравнению с базисным. Столица страны лидирует по показателю: 3 079 тыс.кв.км. или 172,6%.

Объем инвестиций в национальную экономику снизился впервые за 10 лет. Снижение составило 3,4%. На этот показатель повлияло уменьшение инвестиций в добывающую отрасль на 26,4%. Произошло это за счет сокращения расходов на Тенгизском месторождении (50 тыс.работников столкнулись с ограничительными мерами). Без учета горнодобычи темп роста инвестиций составил 14,8%. Высокую инвестиционную активность в отчетном году демонстрировали Туркестанская область 703 млрд.тенге (159,4%), г.Шымкент 279 млрд.тенге (140,9%), Акмолинская область

426 млрд.тенге (126,3%), г.Нур-Султан 1 116 млрд.тенге (121,5%), Северо-Казахстанская область 282 млрд.тенге (120,5%). Низкая инвестиционная активность: Павлодарская область 486 млрд.тенге (98,2%), Карагандинская область 678 млрд.тенге (83,3%), Западно-Казахстанская область 468 млрд.тенге (78,4%), Атырауская область 3 331 млрд.тенге (75,7%), Кызылординская область 292 млрд.тенге (74,0%). Несмотря на то, что в Атырауской области наибольший абсолютный показатель инвестиций, в относительном выражении показатель меньше 100,0%.

Таблица 1. Прогноз национальной экономики на 2021-2022 годы

Макроэкономический показатель	Базовый		Пессимистичный		Оптимистичный	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022
Цена на нефть, Brent, сред., USD/барр.	52	55	42	45	62	65
Реальный ВВП, % за год	3	3,4	1,8	2,5	3,9	4,2
Обменный курс USD/KZT, на конец периода	430	440	446	460	419	427
ИПЦ, на конец периода, % за год	6,5	6	7,4	6,8	5,9	5,6
Государственный долг, % ВВП	29,5	30,5	30,7	32	28,4	28,7
Баланс госбюджета, % ВВП	-3,3	-3,2	-3,7	-3,5	-2,9	-2,6
Текущий счёт, % ВВП	-3,1	-2,9	-4,0	-3,8	-2,5	-2,0

В национальной экономике есть факторы уязвимости: высокий государственный долг, отсутствие сбережений у домашних хозяйств, слабые балансы малого и среднего бизнеса, низкая доля цифровой экономики.

Список литературы:

1. Георгиева К. Когда кризис останется позади / Финансы и развитие. – 2020. – июнь. – С.10-11.
2. Макроэкономические эффекты пандемии COVID-19 и перспективы восстановления экономики: докл. к XXII Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 13–30 апр. 2021 г./ Н.В.Акиндинова (рук. авт. кол.), Э.Ф.Баранов, В.А.Бессонов и др.; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2021. – 96 с.
3. Halyk research. Макроэкономический отчет за 4 квартал 2020 г. – АО «Halyk Finance», 2021. – 14 с.
4. Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Уразова Б.А. Региональные аспекты развития аграрного сектора национальной экономики // Статистика, учет и аудит. – 2020. – №4 (79). – С.162-166.

ЭОЖ 338.2

2020 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫ: ҮРДІСТЕР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Мефтахутдинова Д.В., Құрманова Г. К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал Қ.

Аннотация: Мақалада пандемияның макроэкономикалық салдарын және Қазақстан экономикасының қалпына келтіру трендтерін талдау жүзеге асырылды. Қазіргі экономикалық саясаттың басты бағыты тұрғысынан бизнесті қолдау басым бағыттардың бірі болып табылады. Зерттеу нысаны-Ұлттық экономика. Зерттеудің жұмыс гипотезасы экономика салалары кешенді мемлекеттік қолдауды қажет ететіндігіне негізделген.

Кілт сөздер: экономика, жалпы ішкі өнім, мемлекеттік қолдау, жинақ, жұмыспен қамту, бағалар, өндіріс, іскерлік белсенділік, дағдарыс.

УДК 330:004

КРИПТОВАЛЮТА В СОВРЕМЕННОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Микшина А.К., Искакова Б.Г.

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск,

Аннотация. В статье рассмотрены особенности криптовалюты и его роль в информационной экономике, рассмотрены проблемы внедрения криптовалюты в экономику Республики Казахстан.

Ключевые слова: цифровая экономика, криптовалюта, майнинг, биткоин, цифровые активы, блокчейн-технологии.

В рамках направлений программы «Цифровой Казахстан» развитию новых технологий таких, как интернет вещей, аддитивные технологии, искусственный интеллект, блокчейн и другим уделяется большое внимание. В своем выступлении на Астанинском экономическом форуме Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев отметил: «Назрела необходимость трансформации мировой финансовой архитектуры, о чем мне приходилось говорить с этой трибуны. Пришло время серьезно рассмотреть вопрос введения международной расчетно-платежной единицы. Она позволит избавить мир от валютных войн, спекуляции, избежать перекосов в торговых отношениях. Валюта должна иметь простой, транспарентный механизм эмиссии, подвластный ее потребителям. С учетом цифровизации, развития технологий такая расчетная единица может быть создана в виде криптовалюты". [1]

В настоящее время в Казахстане реализуются проекты на основе технологий блокчейн в разных сферах. Примером может послужить размещение краткосрочных нот для населения РК Национальным банком, также Министерство сельского хозяйства использует блокчейн в обращении электронных зерновых расписок. Кроме того, проекты на основе блокчейн-технологий реализуют Министерство финансов, АО «Казпочта», НАО «Правительство для граждан». [2]

На сегодняшний день электронные деньги уже обрели большую популярность, даже несмотря на то, что они появились относительно недавно. Всему этому активно способствует ряд факторов. Сюда можно отнести удобство оплаты различных товаров непосредственно в интернет-магазинах, высокую скорость проведения различных транзакций, использование современных технологий непосредственно для обеспечения высокого уровня безопасности сделок.

Казахстан одна из первых стран в мире приняла решение о внедрении технологии блокчейн на государственном уровне. Сегодня в стране идет активное развитие данной технологии. Правительство Казахстана нацелилось на технологическую модернизацию экономики. Для этого была создана государственная программа «Цифровой Казахстан», в которой для блокчейна отведена отдельная роль. Сегодня технология блокчейн используется только в криптовалютах. Инфраструктуру для развития блокчейн в Казахстане должна подготовить рабочая группа международного финансового центра «Астана». Эксперты ожидают хорошие перспективы.

Криптовалюта – это цифровая (виртуальная) валюта, не имеющая физического выражения. Единицей такой валюты является «coin», что в переводе с английского языка означает «монета». При этом монета защищена от подделки, так как монета представляет собой зашифрованную информацию, скопировать которую невозможно. Использование криптографии привело к использованию приставки «крипто» в названии крипто-валюты. Поэтому можно сказать, что криптовалюта – это цифровая (виртуальная) валюта, которая используется участниками оборота в целях проведения

расчетов в Интернете. При этом особенностью денежной единицы является защита ее от подделки, так как в ней зашифрованы данные, не подлежащие дублированию.

Несмотря на то, что концепция криптовалюты была реализована только в 2008 году, её идея появилась ещё в прошлом тысячелетии. Её разработали участники движения шифропанки в 1992 году. Первым человеком, заявившим о конфиденциальности платёжных операций, совершаемых в современном обществе, путём их многоэтапного шифрования, стал американский программист Эрик Хьюз, в 1993 году. В 1994 году, известный американский инженер и учёный корпорации Intel, Тимоти Мэй опубликовал статью «Вопросы и ответы о шифропанке», в которой описал все его плюсы и минусы. Так же в данном документе он описывает, безопасные не отслеживаемые транзакции, путём их шифрования, которые будут происходить напрямую между участниками транзакции, без посредников, что приведёт к независимости от государственных структур. Для того, чтобы концепция экономики добровольного сотрудничества, прогнозируемая шифропанками состоялась, необходимо было создать новую систему контактов и расчетов, свободной от правительственного и банковского диктата. В 1998 году Вей Дай, впервые описывает концепцию крипто-валюты, именуя её «b-money», и предлагает практический способ принудительного исполнения условий соглашения между анонимными участниками. [3]

В 2005 году Ник Сабо предложил крипто-валюту «Bitgold» – чисто цифровое платежное средство, основанное на алгоритме «доказательства работы» с заимствованием идеи RPOW-севера («доказательство работы с циклическим применением») Хэла Фини. В этом предложении не упоминается механизм принудительного исполнения контрактов, однако Ник Сабо уже предлагал несколько подобных идей в девяностых годах.

В конце 2008 года Сатоши Накамото, до сих пор не известно один это человек, или группа лиц, описал и опубликовал общие принципы Биткойна, а 3 января 2009 года выпустил код системы и запустил цепочку блоков, над которой и поныне продолжают работу майнеры. Майнер – это человек занимающийся майнингом.

Майнинг – это добыча цифровой валюты. Заниматься добычей криптовалюты в сети (майнингом) может каждый желающий, обладающий компьютерным оборудованием необходимой мощности и специальным программным обеспечением. Ранее для реализации такого замысла было достаточно персонального компьютера и интернета, но сегодня условия заработка усложнились. Майнинг подразумевает применение компьютерных мощностей для решения различных задач по формированию новых блоков крипто-валютной сети. С каждым днем вычисления становятся более сложными, что и повышает требование к оборудованию. В процессе майнинга вычислительные мощности оборудования, решая алгоритмы, добывают монету – набор зашифрованной информации. Подтверждением наличия виртуальной валюты в сети является блокчейн, представляющий собой некую учетную запись, а сама крипто-монета является набором зашифрованных данных. Хранится данная валюта децентрализованно, распределенной по электронным крипто-кошелькам пользователей. Отметим, что с ростом сложности формирования блоков теряет актуальность и майнинг виртуальной валюты. Расходы на покупку оборудования и затраты на оплату электроэнергии попросту не окупаются. Вот почему последние годы пользуются спросом специальные компании, имеющие в распоряжении необходимые мощности.

Крипто-валюту можно хранить в своих крипто-кошельках, можно использовать – продать тем, кто не имеет возможностей майнинга, можно потратить на те сервисы, которые предусматривают оплату в биткойнах. К каким торговым точкам, принимающим биткойны, относятся онлайн-магазины по продаже майнингового оборудования или игровые порталы, предусматривающие быстрый заработок и быстрый вывод средств. Есть и обычные магазины, и онлайн-сервисы, принимающие

биткоины. Следует отметить, что сегодня рынок крипто-валют небольшой, несбалансированный, во многом зависящий от спекулятивных настроений участников.

В рамках направлений программы «Цифровой Казахстан» развитию новых технологий таких, как интернет вещей, аддитивные технологии, искусственный интеллект, блокчейн и другим уделяется большое внимание.

Правовой статус и природа криптовалюты в Казахстане до сих пор не определен. В октябре 2017 г. Международный финансовый центр «Астана» (МФЦА) и инвестиционная компания EXANTE подписали меморандум о сотрудничестве, в рамках которого на базе платформы Stasis будет создана новая криптовалюта, обеспеченная традиционными финансовыми активами. По прогнозам экспертов, предполагаемая капитализация нового крипто-актива составит порядка 2-3 млрд. в евро-эквиваленте. [2] Казахстан одна из первых стран в мире приняла решение о внедрении технологии блокчейн на государственном уровне.

В настоящее время в стране идет активное развитие данной технологии. Правительство Казахстана нацелилось на технологическую модернизацию экономики. Для этого была создана государственная программа «Цифровой Казахстан», в которой для блокчейна отведена отдельная роль. «Блокчейн – это абсолютно новая для Казахстана технология хранения или создания блоков информации. Сегодня технология блокчейн используется только в криптовалютах. Есть первые попытки использовать эту технологию в повседневных нуждах населения и предоставления государственных услуг. Но это только попытки. Даже самые прогрессивные страны сегодня только рассматривают варианты использования технологии Блокчейн для собственных нужд», – отмечает Шавкат Сабилов, президент Интернет-ассоциации Казахстана. Инфраструктуру для развития блокчейн в Казахстане должна подготовить рабочая группа международного финансового центра «Астана». Эксперты ожидают хорошие перспективы. К 2027 году 10% валового внутреннего продукта Казахстана будет храниться в сетях блокчейна. Такой прогноз озвучил управляющий директор "SAP Казахстан" Максим Ламсков. Эксперт пояснил, что на базу блокчейна к этому периоду перейдет 10% всего мирового ВВП. И в Казахстане, учитывая интерес государственных и частных компаний к данной технологии эти показатели должны быть на уровне общемировых. [4]

Перспективными для Казахстана областями применения блокчейн-технологии также могут стать электроэнергетика, водоснабжение и другие сервисы. К примеру, в Австралии в пилотном режиме запустили работу первой в мире биржи по покупке-продаже солнечной энергии. Через нее множество домохозяйств с солнечными панелями объединяются в цепочку электростанций, которые в случае необходимости не ищут сами источник энергии, а переключаются это на плечи биржи. Она в случае недостатка энергии автоматически "перебрасывает" найденные поблизости излишки в нужном направлении за определенную плату. У Казахстана есть все возможности перенять и развить этот опыт. Новая технология может пригодиться в логистике, в управлении цифровыми активами на производстве, в банковской сфере, в органах государственной власти. Очевидно, что первоочередной задачей является создание правового поля для блокчейн-инструментов.

Сегодня операции с криптовалютами разрешены в ряде стран – в Германии и Японии биткойн (Bitcoin) уже является законным платёжным средством. А, к примеру, в России, несмотря на активное внедрение криптовалюты в качестве средства платежа, с одной стороны, «в связи с отсутствием обеспечения и юридически обязанных субъектов операции по «виртуальным валютам», такие операции признаются спекулятивными.

Таким образом, в Казахстане в связи с принятием законодательных акты по вопросам регулирования цифровых технологий созданы все необходимые условия для развития рынка крипто-валюты. Имея непосредственные преимущества, данный вид

валюты, неоспоримо является перспективным развитием финансовых отношений, и мировой экономики в целом.

Список литературы:

1. <https://online.zakon.kz/> - Новая энергия – новая экономика.
2. <https://legalpro.kz/> - Введение цифровой валюты — основная глобальная тенденция развития сферы денежного обращения.
3. <https://www.elibrary.ru/> - Криптовалюта - феномен XXI века.
4. <https://news.myseldon.com/> - Казахстан станет второй страной в мире, где будет осуществляться государственное регулирование криптовалют.

ӘОЖ 330:004

ҚАЗІРГІ АҚПАРАТ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ КРИПТОВАЛЮТА

Микшина А.К., Исакова Б.Г.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

***Аннотация.** Мақалада криптовалютаның ерекшеліктері және оның ақпараттық экономикадағы рөлі, Қазақстан Республикасының экономикасына криптовалютаны енгізу мәселелері қарастырылған.*

***Кілт сөздер:** Сандық экономика, криптовалюта, майнинг, биткоин, сандық активтер, блокчейн-технологиялары.*

УДК 336. (075)

ФОРМИРОВАНИЕ ФАКТОРОВ ПРОИЗВОДСТВА В ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Набиева И.Г., Курманова Г.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматриваются общеизвестные факторы производства в контексте постиндустриальной экономики. Анализируется изменение роли факторов производства в экономических процессах. В завершение резюмируется, что в настоящее время актуальным становится оптимальное использование имеющихся факторов производства в интересах устойчивого развития национальной экономики.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, физические ресурсы, финансовые ресурсы, ресурс знаний, инновации, инфраструктура, информация, экономика, технологии.

Развитие казахстанской промышленности требует структурной трансформации для обеспечения технологического прорыва, обозначенного в стратегических инициативах страны. Они направлены на обеспечение эффективного внедрения инноваций и решения задач по диверсификации экономики и повышению ее конкурентоспособности [1].

М. Портер обосновал различные подходы к классификации факторов конкурентоспособности:

1. факторами конкурентоспособности являются факторы производства. Трудовые ресурсы, а именно количество рабочей силы, ее квалификация и стоимость труда. Физические ресурсы – количество, качество, доступность и стоимость земли, где находится предприятие, его географическое положение, а также количество, качество, доступность и стоимость воды, полезных ископаемых, лесных ресурсов, источников гидроэлектроэнергии, рыболовных угодий, климатические условия. Финансовые ресурсы – количество и стоимость капитала. Ресурс знаний – это научная, техническая, рыночная информация. Инфраструктура – ее тип, качество;

2. факторы, отражающие степень специализации. Это общие и специализированные факторы. Под общими факторами понимаются те, которые могут быть использованы в различных отраслях (работники с высшим образованием). Специализированные факторы создают долгосрочные конкурентные преимущества (узкоспециализированные работники, уникальная инфраструктура).

3. факторы основные и развитые. Основные факторы включают географическое положение, климатические условия, природные и трудовые ресурсы. Эти факторы существуют объективно. Развитые факторы – это современная инфраструктура, высококвалифицированный труд [2].

Концепция «трех факторов производства» в современный период расширена такими факторами как знания, организация (Маршалл А.), техника, включающая технические изменения и инновации (П.Самуэльсон).

Пелихов Н.В., Кушников Е.И. исследуют факторы производства в современной экономике [3].

Трансформация одного из факторов производства воздействует на изменение других, указывает Гафарова Л.А. [4].

Отечественные ученые Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Ким А.А., Уразова Б.А. отмечают, что изменения в системе факторов производства на пути инновационного развития оказывают влияние на развитие экономики Казахстана [5].

Высокотехнологичный сектор промышленности характеризуется следующими показателями (таблица 1).

Таблица 1. Характеристика секторов промышленности [6].

Коэффициент	Высокотехнологичный сектор промышленности, %	Среднетехнологичный сектор промышленности, %
Коэффициент Тобина (доля интеллектуального капитала в инвестиционной оценке активов)	4,05	0,99
Рентабельность по валовой прибыли	53,77	18,67
Коэффициент прибыльности	17,85	4,84
Инвестиционная привлекательность (ROI)	13,49	4,90

Как видно из таблицы 1, высокотехнологичный сектор промышленности имеет показатели, превышающие показатели среднетехнологичного сектора промышленности в несколько раз: коэффициент Тобина выше в 4,1 раза, рентабельность по валовой прибыли в 2,9 раза, коэффициент прибыльности в 3,7 раза, ROI в 2,8 раза.

С позиции факторов производства, отмечает Блауг М., страны с высоким доходом ориентируются на отрасли с высокой наукоемкостью, высокой капитализацией нематериальных активов, т.е. фактор «информация» является преобладающим. Страны со средним доходом ориентируются на фактор «капитал» с материальной, а не инновационной, ресурсной составляющей (например, машины и оборудование) [7]. Доказательством этого являются следующие данные.

В методологии Всемирного банка все государства классифицируются на три категории:

- страны с высоким уровнем дохода на душу населения от 12 216 долл. и выше;
- страны со средним уровнем дохода на душу населения от 1 036 долл. до 12 615 долл.;
- страны с низким уровнем дохода на душу населения от 1 035 долл. и ниже.

Таблица 2. Рейтинг стран по размеру дохода на душу населения в 2020 г. [8]

Рейтинг по данным Всемирного банка	Экономика	Доход, долл.
1	Бермуды	117 730
2	Швейцария	85 500
4	Норвегия	82 500
8	Соединённые Штаты Америки	65 850
10	Дания	63 950
11	Катар	61 180
12	Сингапур	59 590
19	Германия	48 580
26	Франция	42 450
27	Великобритания	42 220
28	Япония	41 710
29	Италия	34 530
30	Южная Корея	33 790
69	Россия	11 260
75	Турция	9 690
81	Казахстан	8 820
96	Беларусь	6 290
117	Азербайджан	4 480
154	Узбекистан	1 800
169	Кыргызстан	1 240
194	Бурунди	280

Среди 194 стран Казахстан занимает 81 место и входит в группу стран со средним уровнем дохода в 8 820 долл. Отрицательная разница с Бермудами, занимающими 1 место в рейтинге Всемирного банка, составляет 108 910 долл.

В постиндустриальной экономике востребованными являются технологические нововведения и информация [9], знания, уровень образования, профессионализм, обучаемость и креативность работников [10]. Это доказывает правоту воззрений Д.Белла, который в 1959 г. использовал термин «постиндустриальное общество», отмечая, что потенциал развития такого общества определяется информацией и знаниями.

Список литературы:

1. Быковская Е.В. Стратегическое управление технологической конкурентоспособностью промышленного предприятия на основе мобилизации внутривозможных резервов. – Курск, 2019. – 301 с.
2. Портер М.Э. Конкуренция: Пер. с англ. – М.: Вильямс, 2005. – 608 с.
3. Пелихов Н.В., Кушников Е.И. К вопросу о факторах производства в современной экономике // Креативная экономика. – 2018. – Том 12. – № 11. – С. 1759-1770. – doi: 10.18334/ce.12.11.39624.
4. Гафарова Л.А. Трансформация роли факторов производства в экономических процессах // Российское предпринимательство. – 2012. – Том 13. – № 21. – С. 38-42. – url: <https://creativeconomy.ru/lib/7748>.
5. Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Ким А.А., Уразова Б.А. Оценка факторов производства сельского хозяйства Западно-Казахстанской области // Научный журнал «Вестник университета «Туран» – «Тұран» университетінің хабаршысы». – Алматы, 2021. – №1(89). – С.47-54.
6. Investing.com.
7. Блауг М. Спрос на факторы производства // Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело, 1994. – XVII. – С.395-408.
8. Рейтинг стран мира по уровню валового национального дохода на душу населения / Гуманитарный портал: Исследования [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/gross-national-income-ranking>
9. Туманян И.В. Качественная трансформация системы факторов производства в постиндустриальном обществе // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2008. – Том 6. – №2. – Часть 2. – С.47-52.
10. Проблемы формирования главной производительной силы постиндустриального общества (теория и практика) / Под общ. ред. к.э.н. Савиной М.В. – М.: Тиссо-Полиграф, 2008. – 202 с.

ӘОЖ 336. (075)

ӨНДІРІС ФАКТОРЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПОСТИНДУСТРИАЛДЫ ЭКОНОМИКАДА

Набиева И., Құрманова Г. К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал Қ.

Аннотация. Мақалада постиндустриалды экономика контекстіндегі белгілі өндіріс факторлары қарастырылады. Экономикалық процестердегі өндіріс факторларының рөлінің өзгеруі талданады. Қорытындылай келе, қазіргі уақытта ұлттық экономиканың тұрақты дамуы үшін қолда бар өндіріс факторларын оңтайлы пайдалану өзекті болып отыр.

Кілт сөздер: еңбек ресурстары, физикалық ресурстар, қаржы ресурстары, білім ресурстары, инновациялар, инфрақұрылым, ақпарат, экономика, технологиялар.

ӘОЖ 330.33

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА
КӘСІПкерліктің Қазіргі жағдайы мен даму бағыттары****Самигуллияева З.М., Тулеугалиева Н.И.**

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация.** Жалпы елдің орнықты экономикалық дамуын қамтамасыз ету жеке кәсіпкерліктің және бірінші кезекте шағын және орта кәсіпкерліктің жай-күйі мен даму деңгейіне тәуелді. Мемлекеттің экономикалық өсуіне ықпалын тигізетін бәсекелестің дамымауы, материалдық және материалдық емес ресурстарды тиімсіз пайдалану, ішкі сұраныстың импортқа тәуелділігі, жұмыссыздық, кедейшілік және басқалары сияқты көптеген проблемаларды шешу үшін экономиканың нақ осы секторының әлеуетті мүмкіндіктері орасан зор.*

***Кілт сөздері:** шағын кәсіпкерлік, орта кәсіпкерлік, жеке кәсіпкерлік, бағдарлама, инвестиция, қаржы-несиелік қолдау, бизнес, қаржыландыру.*

Қазіргі таңдағы Қазақстан Республикасының өз алдына қойып отырған міндеттерінің бірі- шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту. Шағын және орта бизнесті дамыту экономикалық өрлеудің және әлеуметтік-саяси жаңғыртудың басты құралы ретінде көрініс табуда. Әсіресе, жеке меншіктің нақты өмірге жүзеге асуы және орта таптың қалыптасуының материалдық негізі ретінде үлкен рөл атқарады. Демек, шағын және орта бизнестің экономикадағы үлесі мемлекетімізде артқан сайын еліміз көркейіп, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы да жақсаруы үстінде. Сонымен бірге, шағын және орта кәсіпкерлік - экономиканың тиімді әрі нәтижелі секторы. Шағын және орта кәсіпкерлік жұмыссыздықты жоюда, нарыққа қажетті тауарларды жеткізуде, жеке өндірушілердің монополиясын шектеуде және экономиканы тұрақтандыруда шешуші фактор болып табылады. Сондықтан да шағын және орта кәсіпкерліктің дамуы мәселесі елде басымдыққа ие бағыттардың бірі [1].

Қазақстан Республикасының экономикасында 2019 жылы шағын және орта бизнестің үлесі 30,8%-ды құрады. 2019 жылы шағын және орта бизнес 31,2 трлн теңгеге өнім шығарды. Республика бойынша 3,4 млн адам шағын және орта бизнес саласында жұмыс істейді [2]. Бизнес ахуалды жақсартуға қатысты қолға алынып жатқан реформалар Қазақстанға «Doing Business» рейтингінде әлем бойынша 25-орынға шығуға мүмкіндік берді. Шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау үшін бизнес ахуалды жақсарту бойынша шаралар үнемі қолға алынып келеді. 2020 жылдың 1 қаңтарынан бастап шағын кәсіпкерлік, соның ішінде микро кәсіпкерлік субъектілеріне қатысты тексерулер, профилактикалық бақылау және қадағалауға мораторий үш жыл мерзімге күшіне енді. Орта мерзімді перспективада кәсіпкерлік дамуы жолында «жаңа күн тәртібі» әзірленіп, Қазақстанның 2025 жылға дейінгі жаңа стратегиялық жоспарында шағын және орта бизнесті дамытудың ары қарайғы бағыты қарастырылмақ

ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика жөніндегі комитетінің мәліметтері бойынша 2019 жылы Батыс Қазақстан облысының жалпы өңірлік өнімі 2 963,8 млрд теңгені құрап еліміздің жалпы ішкі өніміне 4,3% салым салған. Есептік жылда жалпы өңірлік өнімдегі шағын және орта кәсіпкерліктің жалпы қосылған құн үлесі бойынша БҚО 36,8% көрсеткішпен республикада үшінші орын алып жатыр (соның ішінде шағын кәсіпкерлік – 29,6%, орта кәсіпкерлік – 7,2%). Осы көрсеткіштің 2018 жылмен салыстырғанда 3,4 пайыздық тармаққа өсу тенденциясы байқалған [2].

2019 жылдың қаңтар-желтоқсанында Батыс Қазақстан облысында жұмыс істеп жатқан шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны 42,8 мың бірлікті немесе 2018 жылдың қаңтар-желтоқсанымен салыстырғанда 106,7%-ды құраған (2018 жылы –

40,1 мың бірлік). Шағын және орта кәсіпкерлік құрылымында жеке кәсіпкерлер саны басым – 67,9% (29,0 мың бірлік), ары қарай шаруа қожалықтар – 17,3 % (7,4 мың бірлік), шағын кәсіпорындар үлесіне 14,7% (6,3 мың бірлік) тиесілі [2], 1-суретті қараңыз.

1-сурет. 2020 жылдың 1 қаңтарына Батыс Қазақстан облысындағы жұмыс істеп жатқан шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің құрылымы, %.

Облыстағы жалпы жұмыспен қамту көлемінде шағын және орта кәсіпкерлік үлесі 37,1%-ды құрайды, 119,5 мың адамға тең көрсеткіш республикалық деңгейден 1,8 пайыздық тармақтан төмен (республика бойынша орташа үлес 38,9%-ға тең). Жұмыспен қамтылғандардың басым бөлігі жеке кәсіпкерлікте – 53,2 мың адам немесе Батыс Қазақстан облысындағы ШОК-та жалпы жұмыспен қамтылғандардан 44,5%. Шағын кәсіпорындарда 26,2% немесе 31,3 мың адам жұмыспен қамтылған. Орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары 23,5 мың адамды жұмыспен қамтыған, бұл Батыс Қазақстан облысындағы ШОК-та жұмыспен қамтылғандардың 19,7%-ы. Шаруа қожалықтарында 11,5 мың адам немесе 9,6% жұмыспен қамтылған [2], 2-суретті қараңыз.

2-сурет. 2020 жылдың 1 қаңтарына қарай Батыс Қазақстан облысында шағын және орта кәсіпкерлікте жұмыспен қамтылғандарды ұйымдастырушылық формалар бойынша бөлу, %

Батыс Қазақстан облысының шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері 2019 жылы 1 617,5 млрд теңге сомасында өнім өндірген. Шығарылған өнімнің негізгі үлесі шағын кәсіпорындарға тиесілі – 72,9% (1 178,8 млрд теңге), кейін орта кәсіпорындар – 18,4% (298,4 млрд теңге) үшінші орында жеке кәсіпкерлік өкілдері – 4,9% (78,8 млрд теңге) [2], 3-суретті қараңыз.

3-сурет. 2019 жылдың қаңтар-желтоқсанында Батыс Қазақстан облысында ШОК субъектілері өнімінің шығарылымы, млн теңге

Өткен жылмен салыстырғанда өнім шығару көлемінің төмендеуі ШОБ субъектілері болып табылатын ҚПО б.в. ("Би Джи Қарашығанақ Лимитед", "Шеврон", "Лукойл") операторларының өндіріс көлемінің қысқаруына байланысты. Сондай-ақ, өндіріс көлемдерінің төмендеуіне және ШОБ кәсіпорындарында жұмыспен қамтылғандар санына 8 компанияның ("Нефтестройсервис ЛТД" ЖШС, "QHSE-Akbarys" ЖШС, "Сырласу" ЖШС, "KazProjectOperating" ЖШС, "Uniserv-Trans" ЖШС, "RT Alliance" ЖШС, "БМС "Сервистік Компаниясы" ЖШС, "Жайық Пресс" ЖШС) Орта кәсіпорыннан ірі санатқа ауысуы әсер етті.

2019 жылдың қорытындысы бойынша шағын және орта кәсіпорындардың негізгі капиталына инвестициялар 134,1 млрд теңгені құрады, бұл Батыс Қазақстанға тартылған жалпы инвестициялардың 23,0%-на тең. 2019 жылдың қаңтар-желтоқсанында негізгі капиталға инвестициялар 584,0 млрд теңгені немесе 2018 жылдың сәйкес кезеңіне 124,5%-ды құраған. Соның ішінде 89,4% (522,3 млрд теңге) – кәсіпорындарың жеке қаражаты есебінен, 8,1% (47,5 млрд теңге) – бюджеттік қаражат, 2,1% (12,1 млрд теңге) банктер несиелері, 0,3% (2,0 млрд теңге) басқа да қарыз қаражат есебінен. Негізгі капиталға инвестицияларды пайдалану бағыттары бойынша бірінші кезекте тау-кен өндірісі және карьерлерді өңдеу саласы – 72,6%. Екінші орында – жылжымайтын мүлікпен операциялар (8,9%), үштікті көлік және қаттау (4,8%) саласы аяқтайды [2].

2019 жылдың қаңтар-желтоқсанында Батыс Қазақстан облысының сыртқы сауда айналымы 6 163,4 млн АҚШ долларын құрады. 2019 жылдың қаңтар-желтоқсанында Батыс Қазақстан облысында тауарлар экспорты 5 318,2 млн АҚШ долларын құраған (жалпы айналымнан 86,3%), ал 2019 жылдың қаңтар-желтоқсанында тауарлар импорты 845,2 млн АҚШ долларын құрады (жалпы айналымнан 13,7%). Сыртқы сауда айналымының сальдосы 4 473,0 млн АҚШ доллары деңгейінде оң қалыптасып, 2018 жылдың қаңтар-желтоқсанына қарай 16,9%-ға қысқарды [2].

Мемлекет тарапынан қаржы-несиелік және инвестициялық климат жасалып, шағын және орта кәсіпкерлікке қаржы-несиелік және инвестициялық тұрғыдан қолдау жүргізілуде. Шағын және орта кәсіпкерлікті жетілдіру жолында «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры қызмет атқарып жатыр. Ауылдық жерлерде шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға көңіл бөлінуде. Бұл шараларды «Ауыл шаруашылықты қаржылық қолдау қоры» АҚ, «Казагрофинанс» АҚ, «Продкорпорация» АҚ жүзеге асыруда.

Батыс Қазақстан облысында 2020 жылдың 1 қаңтарына қарай банктер несиелері 302,2 млрд теңгені құрады, соның ішінде 14,2%-ы шағын кәсіпкерлік субъектілеріне

бағытталған. Салыстыру үшін 2019 жылдың 1 қаңтарында аталған көрсеткіш 23,4%-ды құраған, демек көрсеткіш 9,2 пайыздық тармаққа қысқарған. Шағын кәсіпкерліктің қарыз алушылар құрылымында 61,8%-ы банктік емес заңды тұлғалар ретінде және 38,2%-ы жеке тұлғалар ретінде таныстырылған[2].

Батыс Қазақстан облысы бойынша Мемлекеттік кірістер комитетінің деректеріне сәйкес 2019 жылға мемлекеттік бюджетке түскен салықтық аударымдар 364,8 млрд теңгені құрады, бұл 2018 жылдың көрсеткішінен 24,3 пайыздық тармаққа жоғары (2018 жылы – 293,5 млрд теңге) [3].

2019 жылға салықтық түсімдер құрылымында республикалық бюджетке төлемдер 76,3% немесе 278,3 млрд теңгені, жергілікті бюджетке 23,7% немесе 86,5 млрд теңгені құрғана. Мемлекеттік бюджеттің негізгі үлесі табыс салығына тиесілі (62,4% немесе 227,5 млрд теңге). Одан кейін тауар, жұмыс, қызметке ішкі салықтар (78,7 млрд теңге немесе 21,6%) және әлеуметтік салық (42,0 млрд теңге 11,5%) [3].

Шағын кәсіпкерліктің дамуына кедергі келтіретін аса күрделі мәселелердің бірі — субъектілердің басым көпшілігінде жеке инвестициялық және айналымдық қажеттіліктерді қамтамасыз ету үшін жеткілікті қаржы ресурстарының болмауы. Сондай-ақ, қазіргі уақытта шағын және орта бизнестің дамуы бізде негізінен күрделі қаржы жұмсалымдарын аса қажет етпейтін салалар мен делдалдық салада орын алып отырғандығы да өркендеудің бір мәселесі болып отыр. Шағын және орта бизнес негізінен сауда, қоғамдық тамақтандыру, азаматтық нысандар құрылысы, техника мен машиналарды ұсақ жөндеу, ауыл шаруашылығы салаларында шоғырланған. Ал ғылыми-техникалық жаңалық пен ақпарат саласы секілді аса күшті нарық игерілмей отыр [1].

«Бизнестің жол картасы-2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасында кәсіпкерлердің қаржыландыруға қолжетімділігін арттыру үшін банктердің, даму банкінің, лизингтік компаниялардың, тікелей инвестициялар қорларының кредиттері, қаржылық лизинг шарттары және (немесе) қарыздары бойынша сыйақы мөлшерлемесін субсидиялау, мемлекеттік гранттар беру және банктердің/даму банкінің кәсіпкерлерге берілген кредиттеріне ішінара кепілдік беру жүзеге асырылатындығы қарастырылған [4].

Қазақстандағы шағын және орта бизнестің тиімді дамуы үшін мыналарды атап өту қажет:

- салықтық және кедендік әкімшілендіруді жетілдіру;
- білікті менеджерлердің, инженерлердің және т.б. Қазақстанның еңбек нарығына қол жетімділікті жетілдіру;
- мемлекеттің бизнестен шығуы;
- бизнесті мемлекеттік реттеуді жетілдіру.

Осыдан еліміздегі өңірлердегі халықтың төмен төлем қабілеттілігі, бұл кәсіпкерлерге пайда табуды қиындататындығы мен соңғы өнімнің өзіндік құны төмен болғандықтан, кәсіпорындарда жоғары өнімді және қымбат жабдықты қолданудың тиімділігі туралы сұрақ туындайды. Тағы бір мәселе — бұл кәсіпорынның дамуы үшін «арзан» ақшаны тарту мүмкіндігі. Қазақстанда шағын және орта бизнесті дамыту кезінде шағын және орта бизнес өкілдері арасында басқару дағдылары жетіспейді, мысалы, жобаны басқару сияқты дағдылар осы салада өте маңызды [1].

Қазіргі таңда еліміздегі шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау көп деңгейлі сипатта: салық жүктемесін азайту бойынша шаралар қабылданады, мемлекеттік тексерістен үш жылға дейін босату, пайызы төмен кредиттік қол жетімділікті жеңілдіктер жасалуда. Сондай-ақ шағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудағы халықаралық тәжірибелері ескеріліп, олардың жетілдіру механизмдері қарастырылған. Заңнамалық базаны қамтамасыз ету, шағын және орта бизнестің инновациялық кәсіпорындарын қаржылық қолдау, бизнес ашудағы жеңілдетілген рәсімдеу, әлсіз компанияларды қайта құрылымдау шаралары, кадрлар

дайындау және бірегей технологияларды дамыту, мемлекеттік сатып алу жүйесін кеңейту арқылы шағын және орта бизнеске жәрдемдесу, шағын және орта бизнес тауарларын кепілдікпен сатып алу жүйесі, шағын және орта бизнесті қолдаудың қаржылық емес құралдарын дамыту [1].

Қорытындылай келе, шағын және орта бизнестің рөлінің артуын кәсіпкерлер форумының тұрақты жүргізілуі шағын кәсіпкерлікті дамыту қорының құрылуы, барлық екінші деңгейлі банктердің шағын кәсіпкерлік субъектілеріне несие берудің минимал мөлшерін тағайындауы (банктің несие қоржынының негізгі қызылдан 10%-тен за болмау), орта және шағын кәсіпкерлікті қолдау агенттігінің құрылуы, шағын кәсіпкерлікті қолдау бойынша әкімдердің қызметінің қатаң қадағалауы, шағын кәсіпкерлік субъектілерінің жұмыстарына жағдай жасау және жеңілдіктер беру. Шағын және орта кәсіпкерліктің дамуының заманауи шарттары – нарықтық ортада жұмыс істеуге барынша дайын болуы тиіс кәсіпкерлердің контингентін жаңарту қажеттілігін анықтайды. Отандық экономиканың қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін, шағын және орта кәсіпкерлік секторы үшін мамандарды ұдайы даярлауды жүзеге асырып отыру қажет [1].

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарова, Г. Н. ҚР шағын және орта бизнесі даму тенденциялары / Г. Н. Назарова, Руслан Толегенов. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2018. - № 5.1.- С. 62-65.
2. ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика жөніндегі комитетінің мәліметтері/ <https://stat.gov.kz>
3. ҚР Қаржы министрлігінің Мемлекеттік кірістер комитеті <https://www.gov.kz/memleket/entities>
4. "Бизнестің жол картасы-2025" бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 968 қаулысы.

УДК 330.33

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Самигуллияева З.М., Тулеугалиева Н.И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Обеспечение устойчивого экономического развития страны в целом зависит от состояния и уровня развития частного предпринимательства и, в первую очередь, малого и среднего предпринимательства. Именно этот сектор экономики имеет огромные потенциальные возможности для решения многих проблем, влияющих на экономический рост государства, таких как неразвитость конкурента, неэффективное использование материальных и нематериальных ресурсов, зависимость внутреннего спроса от импорта, безработица, бедность и другие.

Ключевые слова: малое предпринимательство, среднее предпринимательство, частное предпринимательство, программа, инвестиции, финансово-кредитная поддержка, бизнес, финансирование.

ӘОЖ 331.42

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КОВОРКИНГ-ОРТАЛЫҚТАР ЗАМАНАУИ ФОРМА РЕТІНДЕ ЕҢБЕКТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Смадинова Г.Қ., Абуова Ж.У.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация. Бұл мақалада ресми кәсіпорындар ретінде жұмыс істейтін, фрилансерлерге, қашықтағы жұмысшыларға және тіпті іскери саяхатшыларға жеке жұмыс орындары мен кеңсе кеңістігін жалға беретін коворкинг орталықтарын қолдану қарастырылады. Бұл мақала шығармашылық пен шығармашылыққа ыңғайлы коворкинг орталықтарына арналған. Әсіресе коворкинг орталықтары сирек қарастырылады, бұл мақаланың өзектілігін көрсетеді. Барлық ақпарат эксперимент пайдалану үшін мамандар студенттерге беріледі.

Кілт сөздер: коворкинг, фрилансер, қызметтік үй-жайлар, мүшелік, коворкинг шарты, шағын бизнес, кәсіпкерлер.

Бүгінгі таңда өзектілігі. Жұмыс процесіне енудің, жиналыс өткізудің және клиенттермен кездесудің жалғыз мүмкіндігі тек кеңседе болған кездер ұзақ уақыт өтті. Жұмыс кеңістігін ай сайын және күн сайын пайдаланудың икемді тарифтері, сөйлесу бөлмелері мен конференц-залдарды сағат сайын жалға алу жүйесі қазіргі заман талаптарына сай келеді. Бүгінгі таңда әлемдік қауымдастық уақытты, қаражатты оңтайландыруға және кәсіби сайттарды теңшеуге тырысуда. Коворкингтер бұл тапсырмаларды өте жақсы орындайды. Қазақстанда жұмыс орнын жалға алу құны 2 мыңнан ауытқиды. күніне 5 мың теңгеге дейін. Коворкингтердің әрқайсысы әртүрлі мақсаттарға жауап береді-кейбір сайттар шығармашылық пен шығармашылық үшін ыңғайлы болады, басқалары күнделікті міндеттерге назар аударуға көмектеседі, ал үшіншісінде сіз кішкентай баламен бірге келіп, кәсіби мәселелерге назар аудара отырып, оны күтушісіз қалдыра аласыз.

Коворкинг-бұл кеңсе орталықтарын жеке тұлғалар мен (кейде) шағын бизнес қатысушылары арасында бөлу туралы келісім. Кейбір жағдайларда келісім бейресми болып табылады: үлкен кеңсе кеңістігін сатып алатын немесе жай жалдайтын бизнес иесі кейіннен кеңседе басқа адамдарға орын береді. Коворкинг орталықтары фрилансерлерге, қашықтағы жұмысшыларға және тіпті іскери саяхатшыларға жеке жұмыс орындары мен кеңсе кеңістігін жалға беру арқылы ресми бизнес ретінде жұмыс істейді. Коворкинг орталықтарының модельдері айтарлықтай өзгеруі мүмкін, жалдау ақысы күн сайын, апта сайын немесе ай сайын алынуы мүмкін, басқа жағдайда мүшелік сатылады, бұл сізге жұмыс кеңістігін пайдалануға мүмкіндік береді. ыңғайлы болған кезде. Коворкинг орталықтары әдетте ұзақ мерзімді мүшелік немесе жалдау келісімшарттарын пайдаланбайды. Коворкинг орталықтарында кеңістікті ұйымдастыру да әртүрлі болуы мүмкін. Кейбір коворкинг кәсіпорындары жұмыс орнын "бірінші келді, бірінші орын алды" қағидаты бойынша жалға береді - сіз ноутбукты күн сайын жұмысқа алып келесіз және кез-келген бос орынға отырасыз. Басқа кеңселер ресми сипатқа ие, яғни әр қызметкерге оның кеңсесі немесе үстелі бөлінген.

Сонымен қатар, кеңсе бөлмелері мен қызметтерді бөлісу ұсынылады, коворкинг орталықтарының кейбір иелері қатысушыларға өздерін таныстыруға және қосымша пайдалы ақпарат алуға мүмкіндік беретін корпоративтік іс-шаралар немесе презентациялар ұйымдастыру арқылы мүшелер арасындағы ынтымақтастықты белсенді түрде қолдайды.

Алғашқы коворкинг орталығы 2010 жылдың 9 тамызында Сан-Францискода бағдарламашы Бред Ньюбергпен құрылды, ол қысқа мерзімде табысты кәсіпкер болды.

Неліктен коворкинг орталықтары еңбекті ұйымдастырудың жаңа формасы ретінде пайда болады?

Қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы бүкіл әлемдегі көптеген адамдарға үйде жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жұмысшылардың саны күн сайын Жұмыс орнын жалға алып, коворкинг орталығына баруды жөн көреді. Мұның себептері келесідей.

1. Коворкинг-орталықтар жұмыс істеу үшін неғұрлым тыныш жағдай жасайды, іскерлік ахуал туғызады. Үйде жұмыс істеу стрессті тудыруы мүмкін, әсіресе егер ол үй кеңсесі немесе жеке жұмыс орны болмаса. Үйде жұмыс істеу кезінде сіз жиі алаңдауыңыз керек. Бұл отбасының басқа мүшелерімен шиеленісті тудыруы мүмкін, сонымен қатар демалу мен бос уақытты қиындатуы мүмкін.

2. Коворкинг орталығында жұмыс істеу уақытты тиімді басқаруға ықпал етеді. Үйде жұмыс істеу кезінде көптеген алаңдаушылық бар-балалар, үй жануарлары, көршілер, теледидар және т.б. үзілістердің көптігіне байланысты сегіз сағаттық жұмыс күні он екі немесе он төрт сағатқа айналуы мүмкін.

3. Әлеуметтік өзара әрекеттесу мүмкіндігі. Коворкинг орталығында жұмыс істей отырып, қызметкерлер тәуелсіз және еркін болып қалады, сонымен бірге қарым-қатынас жасау мүмкіндігіне ие болады. Олар бірге жұмыс істейді, идеялармен бөліседі және бір-біріне көмектеседі, нәтижесінде синергетикалық әсер пайда болады. Мүмкін, коворкинг орталықтары к. Маркс сипаттаған қарапайым өндірістің "капиталындағы" өзіндік аналогы бірақ ғылыми-техникалық прогрестің жаңа кезеңінде [1]. Сонымен бірге, коворкинг орталығының мүшелері керемет әлеуетті клиенттер немесе клиенттердің көздері бола алады. Коворкинг орталығында кәсіби атмосфера құрылады, бұл қашықтағы жұмысшылар мен фрилансерлер үшін клиенттермен кездесулерге кәсіби, тыныш балама дегенді білдіреді үйде немесе кафеде.

4. Коворкинг-орталықтарда жұмыс орындарын ұстау және жалға алу құнының төмендігі. Коворкинг-орталықтардың басқарушылары немесе иелері кеңселер мен ортақ жабдықтарды ұстау үшін өздеріне жауапкершілік алады. Жеке кеңсені жалға алу, әсіресе үлкен еуропалық немесе американдық қалада, өте қымбат.

Сондай-ақ, кеңсе жиһазының құны, кеңсе жабдықтарын сатып алу, коммуналдық төлемдерді төлеу, үй-жайларды тазарту және т.б. сонымен қатар, көптеген коммерциялық жалға берушілер жалға алушылардан ұзақ мерзімді жалдау шарттарына қол қоюды талап етеді. Алайда, барлық қызметкерлер-бұл мүмкіндік. Коворкинг осындай орталықтардың мүшелеріне қысқа мерзімді мүшелік жоспарларын ұсына отырып, Коммуналдық қызметтерге, Интернетке және кеңсе техникасына арналған шығыстарды бөлуге мүмкіндік береді.

2014 жылдың аяғында шетелдік зерттеушілер жүргізген әлеуметтік сауалнамаға сәйкес, коворкинг орталығы жұмысшылар үшін келесі артықшылықтарға ие: 70% кәдімгі кеңсемен салыстырғанда өзін жақсы сезіне бастады, 64% еңбек өнімділігін арттырды, 68% өз жұмысында ең жақсы шоғырлануды атап өтті, 92% коворкинг-орталықтың жұмысына риза, 91%-ы адамдар арасындағы үздік өзара іс-қимылды атап өтеді, 60% - ы коворкинг-орталықтан кейін үйде жақсы демалуды сезінеді, 50% - ы табыстың артқанын атап өтті, 30% - ы нормаланған уақытта жұмыс істеуді қалайды. Респонденттердің 78% - ы 40 жасқа толмаған [2]. Осы әлеуметтанулық зерттеудің нәтижелері қазіргі жұмысшылар өмірдің икемді ырғағын қалайтындығын көрсетеді, нәтижесінде коворкинг орталықтары кеңсе жұмысымен салыстырғанда танымал бола бастады. Коворкинг орталығында денсаулықты жақсартуға ықпал ететін шиеленісті атмосфера жоқ. Егер қашықтағы компания фрилансерді тұрақты жұмысқа жалдайтын болса, онда оны кофеханадан гөрі коворкинг орталығында орналастыру өте жақсы болады. Коворкинг-орталықты басқаратын кәсіпкер кеңседе креативті орта қалыптастыруға бар күшін салады. Коворкинг орталығы ұялшақ адамдарға коворкинг орталығында да, оның қабырғаларында да көпшіл болуға көмектеседі. Кейін адам өз

үйіне алып баратын кеңседе алатын күйзеліс деңгейі жоғары икемділік пен таңдау еркіндігін қамтамасыз ете отырып, өзін тонуға ұстауға мүмкіндік беретін коворкинг-орталықпен салыстырғанда едәуір жоғары.

Коворкинг орталығы, әрине, үйде жұмыс істеуге немесе коммерциялық кеңсені жалға алуға ыңғайлы және үнемді балама болып табылады, алайда оған мүшелік кейбір қосымша шығындарға әкелуі мүмкін. Бұл шығындарға жол жүру, көлік тұрағы, түскі ас шығындары кіреді, олар үйде жұмыс істеуге қарағанда едәуір жоғары болуы мүмкін. Жеке заттарды сақтау проблемасы да бар. Кейбір коворкинг орталықтары қызметкерлерге сақтау шкафтарын жалға беруді ұсынады. Бұл ыңғайлы ноутбук пен басқа материалдарды әр кеш сайын үйге алып кетпеуге мүмкіндік береді. Алайда, бұл жағдайда жалдау қосымша шығындарды білдіреді. Әдетте коворкинг орталықтары қамтамасыз етпейді компьютерге кіру, сондықтан сіз өзіңіздің ноутбугыңызды, сондай-ақ жұмыс істеу үшін барлық сыртқы құрылғыларды пайдалануыңыз керек.

Өртүрлі коворкинг-орталықтар ұсынылатын қызметтер көлемімен ерекшеленеді. Кейбір филиалдар ортақ ксерокс / принтер / факсты тегін пайдалануды ұсынады, ал басқалары оларды пайдалану үшін ақы алуы мүмкін. Сонымен қатар, кейбір кеңселер Wi-Fi-ны жалға алуды қамтиды, ал басқалары қосылу үшін қосымша ақы алады. Сондай-ақ, жалдау ақысына кеңсе заттарының құны кірмейді. Коворкинг-орталықтағы жұмыс шығындардың басқа түрлерін де қамтуы мүмкін, мысалы, қосымша салық салу немесе сақтандыру.

Коворкинг-орталықтардың экономикалық дамыған елдерде айтарлықтай дамуы олардың фрилансерлер мен шалғайдағы жұмыскерлер үшін еңбекті ұйымдастырудың прогрессивті заманауи нысаны болып табылатынын куәландырады. Коворкинг орталықтары АҚШ, Франция, Германия сияқты елдерде дамыды, онда ірі қалаларда кеңсе кеңістігін жалға алу өте жоғары. Қазақстанда коворкинг орталықтары әзірге негізінен Астана, Алматы, Ақтөбе, Қостанай, Қызылорда, Өскемен, Павлодар, Ақтау сияқты қалаларда кеңінен таралған. Оралда осыған ұқсас орталықтар әлі құрылған жоқ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мраморнова О.В. Формирование и инновационное развитие человеческих ресурсов в РФ: институциональный аспект // Инновационная деятельность. - 2020.- №1(32). – С.80-87.
2. Incredible Coworking Statistics (Infographic) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.officevibe.com/blog/11-incredible-coworking-statistics-infographic>.

УДК 331.42

КОВОРКИНГ-ЦЕНТРЫ В КАЗАХСТАНЕ КАК СОВРЕМЕННАЯ ФОРМА ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА

Смадинова Г.Қ., Абуова Ж.У.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: в данной статье рассматривается применение коворкинг-центров, где действуют в качестве официальных предприятий, сдавая в аренду отдельные рабочие места и офисные помещения фрилансерам, удаленным работникам и даже деловым путешественникам. Эта статья посвящена коворкинг-центрам, которые удобны для креатива и творчества. Особенно коворкинг-центры редко рассматриваются, что подчеркивает актуальность статьи. Вся информация, предоставляется профессионалами студентам, чтобы использовать в эксперименте.

Ключевые слова: коворкинг, фрилансер, служебные помещения, членство, договор коворкинга, малый бизнес, предприниматели.

УДК 338.24

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ УСПЕХИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ЗА 30 ЛЕТ НЕЗАВИСИМОСТИ

Смотрина Д.А., Стороженко Н.А.

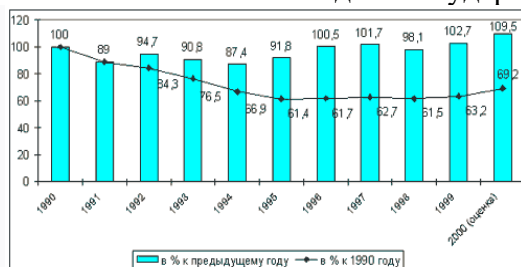
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассмотрены основные экономические достижения Республики Казахстан за 30 лет независимости. Рассмотрены достижения в сфере экономики, цифровизации, социальной сфере и образовании. Определена роль стратегий экономического развития государства: «Стратегия развития Казахстана как суверенного и независимого государства» и «Казахстан-2030». Сделан вывод, что за годы Независимости Казахстан добился высокого уровня экономического роста.

Ключевые слова: Независимость, экономическое развитие, цифровизация, инвестиционный климат, политическая стабильность.

В этом году исполняется 30 лет нашей Независимости. Это важная веха, знаменующая собой возрождение казахской государственности и обретение свободы, мечты о которой лелеяли многие поколения наших предков. По меркам истории 30 лет – всего лишь мгновение. Однако для многих народов этот период вместил в себя целую эпоху, наполненную трудностями и победами, кризисами и достижениями. Мы тоже проходим через это.

Свое восхождение на экономический олимп региона Казахстан начал в непростых условиях. Как отмечали в своих докладах эксперты ОЭСР, на ранних этапах перехода к рыночной экономике после развала СССР, в период с 1992 по 1995 год, реальный ВВП страны упал на 31%, инфляция при этом достигала трех и четырехзначных отметок (ежегодная инфляция потребительских цен не опускалась ниже 100% вплоть до конца 1996 года), на рынке труда было ликвидировано 1,6 млн. рабочих мест. Под влиянием азиатского финансового кризиса 1997 года и последовавшего за ним российского кризиса экономические показатели молодого государства продолжили свое падение.

Справиться с ситуацией удалось только к 1999 году, а после 2000-го и вовсе получилось вывести экономику к положительным показателям. Тогда вплоть до финансового кризиса 2008 года темпы роста экономики фиксировались на отметке в 9,4%. До резкого обрушения цен на энергоресурсы и металлы на мировом рынке в 2014-2015 годы стране удавалось держать темп на уровне 5-4%. После был спад, который продержался на уровне 1% вплоть до 2017 года. Но уже к концу 2017-го темпы вернулись на уровень 4,5%. Сегодня Казахстан все больше выделяется среди других стран региона, и его ВВП в настоящее время составляет серьезную конкуренцию четырем другим государствам Центральной Азии.

Добиться такого успеха Казахстан смог благодаря успешно разработанным и реализованным стратегиям экономического развития государства: «Стратегия развития Казахстана как суверенного и независимого государства» и «Казахстан-2030».

Отсутствие инфраструктуры и, как следствие, трудности с доступом на экспортные рынки сделали сектор услуг неконкурентоспособным. Большая часть обрабатывающей промышленности устарела после распада советской экономики, которая

не учитывала требования рынка. Чтобы восполнить разрыв в доходах, Казахстан задействовал огромные неиспользованные запасы ископаемого топлива и значительные запасы металлов и полезных ископаемых, таким образом привлекая внешние инвестиции. Это позволило Казахстану совместно с иностранными партнерами открыть крупные шельфовые нефтегазовые месторождения Тенгиз и Кашаган. В целом страна занимает 11-е место в мире по разведанным запасам нефти. Нефтяными ресурсами наша страна разумно управляет в сотрудничестве с международными компаниями, а капитал Национального фонда, созданного в 2000 году по образцу Норвежского нефтяного фонда, быстро вырос до пика в 77 миллиардов долларов в 2014 году.

С 2000 года высокие уровни экономического роста были обусловлены экспортом сырьевых товаров, таких как энергия, металлы и минералы. Экспорт сырьевых товаров составляет более 60% от общего объема экспорта Казахстана, а налоговые поступления от этого экспорта составляют более 40% от его общих доходов. Казахстан имеет площадь, равную площади Западной Европы, но одну из самых низких плотностей населения в мире. Стратегически он связывает крупные и быстрорастущие рынки Китая и Южной Азии с рынками России и Западной Европы автомобильным, железнодорожным транспортом и портом на Каспийском море. Структура торговли Казахстана заметно изменилась с начала 1990-х годов. В 1996 году на торговлю с Россией приходилось 47% внешней торговли Казахстана; торговля с Китаем, для сравнения, едва составляла 5% от общего объема торговли страны. С тех пор Казахстан все больше переориентирует свою торговлю на Китай и ЕС, в то время как торговля с Россией стала менее важной по сравнению с другими торговыми партнерами. С 2010 года Казахстан добился значительных политических успехов и ответственно освоил большие доходы, основанные на природных ресурсах, путем внедрения фискальной системы. В 2020 году пандемия COVID-19 внесла свои коррективы в экономку всех стран, в том числе и Казахстана, и нанесла большой урон. Однако экономика страны постепенно выравнивает свои показатели и уже к 2021 году уровень занятости восстановился, а реальная заработная плата выросла во втором квартале 2021 года. В результате, уровень бедности, по прогнозам Всемирного банка, снизится до 13 процентов в 2021 году. Ожидается также, что экономическая активность восстановится до уровня, существовавшего до пандемии, к концу 2021 года, с ростом на 3,2-3,7 процента в 2021 году и на 3,7 процента в 2022 году.

Продолжая подводить итоги тридцатилетия казахстанской независимости, можно смело утверждать, что за этот короткий период Казахстан не только занял по праву свое место среди 50-ти наиболее развитых и конкурентоспособных стран мира, но и превзошел по многим показателям, включая экономику, процесс цифровизации, социальную сферу и образование, многие республики бывшего СССР. Естественно, достигнуть таких результатов было непросто.

Начиная с 2010 года казахстанские власти начали делать уверенные шаги навстречу технологичному прогрессу. Одними из первых, и не только в регионе, но и на всем постсоветском пространстве, в Казахстане запустили систему электронного обслуживания населения. К настоящему времени в онлайн-формат переведены практически все виды государственных услуг.

Сегодня в Казахстане, чтобы получить ту или иную справку или зарегистрироваться по месту прописки, заказать цифровую подпись или какой-либо официальный документ, не нужно стоять в многочасовой очереди, достаточно иметь смартфон. В Казахстане внедрены и электронные документы, избавляющие от необходимости носить с собой паспорт, удостоверение личности, различные свидетельства и водительские права. Все это есть в приложении электронного правительства.

Как заявил министр цифрового развития, инноваций и космической промышленности Республики Казахстан Бағдат Мусин в ходе отчетной встречи перед населением страны, в Министерстве цифрового развития сконцентрированы такие

направления экономики будущего, как цифровизация, космос, новые виды коммуникаций и связи, большие данные, облачные технологии и IT-отрасль.

Благодаря реализации многих проектов услуги, которые население получало на порталах электронного правительства для граждан eGov, теперь можно получать и на базе других платформ, например, через приложения банков. И это все на фоне того, что в Казахстане до сих пор доступ в интернет считается одним из самых дешевых по меркам стран СНГ.

В Казахстане, кроме того, разработан новый национальный проект. Готовится аудит информсистем страны. В целях оптимизации бизнес-процессов создан Центр цифровой трансформации, где изучают текущие бизнес-процессы госорганов при предоставлении госуслуг населению. Сегодня на основании предложений госорганов ведется работа по совершенствованию процессов.

В стране официально действуют 17 майнинг-ферм. Ведется строительство 12 традиционных ЦОД (в городах Нур-Султан, Алматы, Актөбе, Ақтау, Жезказган, Караганда, Кызылорда, Уральск) общей мощностью 2700 стойкомест и 6 майнинг-ЦОД (в городах Актөбе, Павлодар, Петропавловск, Талдыкорган, Туркестан, Экибастуз) с общей нагрузкой 300 мегаватт электроэнергии. В Казахстане размещено 6% всего мирового майнинга, что составляет приблизительно 18-25 млн. долларов дохода ежемесячно. В дальнейшем эти цифры будут только расти.

Вместе с этим три спутника дистанционного зондирования Земли и два спутника связи KazSat обеспечивают отрасли экономики оперативно значимой информацией по линии ЧС, сельского хозяйства, мониторинга лесных и водных ресурсов, обороны и безопасности, а также связью и телевидением. В ближайшем будущем планируется обзавестись уже более совершенными спутниками, которые улучшат не только связь и интернет, но и все процессы по передаче данных.

Экономика и инвестиционный климат:

- ВВП Казахстана превышает 180 млрд. долларов США (Всемирный банк). За время независимости он увеличился в 16 раз. Это крупнейшая экономика в Центральной Азии, на долю которой приходится более половины ВВП региона.

- Низкий уровень безработицы (4.9% в 2020 г.)

- В 2015 г. Казахстан вступил во Всемирную торговую организацию.

- Экономика предоставляет большие возможности для местных предпринимателей - правительство планирует увеличить к 2025 году количество людей, занятых в МСБ до 4 млн. (по сравнению с 3,3 млн. в 2020 году), тем самым увеличив долю МСБ в ВВП с 31% до 35%

- Казахстан считается страной с лучшим инвестиционным климатом в регионе, занимая 25-е место согласно Докладу группы Всемирного банка «Ведение бизнеса» (2019).

- С момента обретения независимости страна привлекла более 330 млрд. долларов прямых иностранных инвестиций.

- Казахстан занимает 29-е место в рейтинге ООН по уровню развития электронного правительства среди 193 стран (по сравнению с 39-м местом в 2019 г.). Это самый высокий показатель среди стран СНГ.

- Казахстан занял 34-е место в рейтинге стран по Индексу экономической свободы 2021 г. среди 180 государств (по сравнению с 59-м местом в 2019 г.)

- На долю Казахстана приходится 70% прямых иностранных инвестиций, привлеченных в Центральной Азии.

- Около 50% прямых иностранных инвестиций в Казахстан было привлечено из ЕС, в том числе 96,6 млрд. долл. из Нидерландов, 16,7 млрд. долл. из Франции, 8,7 млрд. долл. из Бельгии, 6,8 млрд. долл. из Италии и 5 млрд. долл. из Германии (2020). Другими крупными инвесторами являются Россия, Китай, США, Турция, Япония и Южная Корея.

- Казахстан является лидером в регионе с точки зрения экономических реформ, открытости для международной торговли, инвестиций и политической стабильности.

- В последние годы Казахстан проводит масштабные реформы для усиления защиты инвесторов, сокращения бюрократии, повышения прозрачности налогообложения и поддержки предпринимательства.

- Казахстан играет ключевую роль в реализации инициативы «Пояс и путь». На страну приходится 70% транзитного трафика из Китая в Европу и наоборот.

- В 2018 г. был создан Международный финансовый центр «Астана» (МФЦА) – проект, направленный на превращение Нур-Султана в финансовый хаб в регионе.

- К основным экспортным товарам Казахстана относятся: сырая нефть, медь, природный газ, уран, ферросплавы, пшеница, промышленная продукция.

С момента обретения независимости в 1991 году Казахстан продемонстрировал значительные экономические показатели. За эти 30 лет независимости быстрый рост, подкрепленный структурными реформами, богатыми углеводородными ресурсами, высоким внутренним спросом и прямыми иностранными инвестициями, помог сократить бедность и превратить Казахстан в прогрессивное и экономически конкурентоспособное государство. И оглядываясь назад, можно увидеть, что Казахстану удалось практически невозможное. По всем показателям Казахстан уже сейчас уверенно превосходит своих бывших соседей по Союзу и, самое главное, не планирует останавливаться на достигнутом.

Список литературы:

1. «Долгосрочная стратегия развития Казахстана «Казахстан 2030»
2. www.akorda.kz – официальный сайт президента РК;
3. www.government.kz – Правительство РК;
4. www.ifk.kz – инвестиционный фонд Казахстана;
5. www.kdb.kz – Банк развития Казахстана;
6. www.nif.kz – Национальный инвестиционный фонд;
7. www.kazembassy.ru – официальный сайт Ассамблеи народа Казахстана;
8. www.kisi.kz – официальный сайт КиСи;
9. www.nature.kz – Министерство охраны окружающей среды;
10. www.knb.kz – Комитете национальной безопасности РК;
11. www.mz.gov.kz – Министерство здравоохранения РК;

ӘОЖ 338.24

ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ 30 ЖЫЛЫ ІШІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАБЫСТАРЫ

Смотрина Д.А., Стороженко Н.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақалада Тәуелсіздіктің 30 жылындағы Қазақстан Республикасының негізгі экономикалық жетістіктері қарастырылған. Экономика, цифрландыру, Әлеуметтік сала және білім саласындағы жетістіктер қаралды. Мемлекеттің экономикалық даму стратегияларының рөлі айқындалды. "Қазақстанның егеменді және тәуелсіз мемлекет ретінде Даму стратегиясы "және"Қазақстан-2030". Тәуелсіздік жылдары Қазақстан экономикалық өсудің жоғары деңгейіне қол жеткізді деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: Тәуелсіздік, Экономикалық даму, цифрландыру, инвестициялық ахуал, саяси тұрақтылық.

ӘОЖ 338.482.224

ҚАЗІРГІ УАҚЫТТАҒЫ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ

Талғатов Н.Т., Габбасова Ж.Ж.

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі уақыттағы туризмнің даму жағдайы баяндалады. Онда туризмді дамытудың жолдары мен атқарылатын жұмыстар көрсетіледі. Жалпы туризм және Қазақстандағы туризмнің қазіргі жағдайы туралы айтылады.

Кілт сөздер: туризм, турист, саяхат, экономика, Қазақстан, Қазақстандағы туризм.

Туризм әлемдік қауымдастық үшін ең табысты және қарқынды дамып келе жатқан сала болып табылады, жалпы табыстың 10% құрайды. Туризм бизнесі 21 ғасыр экономикасының жетекші саласы болып табылады және туризмнің экономикалық дамудағы үлесі статистикалық мәліметтермен анықталады. Туризм көптеген елдердің экономикасы мен жаһандануына елеулі әсер ететін маңызды әлеуметтік және саяси құбылысқа айналды. Туризм қазіргі таңда өңдеу өнеркәсібіне, мұнай-газ өндіруге және машина жасау салаларына инвестиция салудың тиімділігімен салыстырғанда қолайлы және жоғары табысты сала болып табылады. Турист – саяхаттаушы және өзінің әдеттегі ортасынан тыс жерлерге баратын, оны қызықтыратын туристік ресурстар бар адам.

Туризм және саяхат индустриясы 21 ғасырда бүкіл жер шарына кеңейіп, жаһандық сипат алды. Мәліметтерге сәйкес 2008 жылы әлем бойынша 922 миллион адам саяхаттаған екен. Дүниежүзілік туристік ұйым 2009 жылы туризм мен саяхат, тікелей немесе жанама түрде 77 миллион өнеркәсіптік жұмыс орнын және шамамен 220 миллион жұмыс орнын ашты деп мәлімдей отырып, туризмді экономиканың ең үлкен және жылдам дамып жатқан секторларының бірі ретінде көрсетуге толық негіз бар. Басқаша айтқанда, туризм индустриясында жыл сайын шамамен 300 миллион адам жұмыс істейді. 2008 жылдың шілде айындағы жағдай бойынша жер тұрғындарының саны 6,7 миллиард адамды құрады, демек, жер тұрғындарының 1/7 бөлігі саяхаттауға мүмкіндік алды. Жалпы алғанда, туризм саласында 1 миллиард 200 миллионнан астам адам айналысады, бұл қазірдің өзінде әрбір бесіншіден астам. Өртүрлі деректер бойынша 2012 жылдың соңы – 2013 жылдың басында жер халқының саны 7 миллиардқа дейін өссе, 2050 жылға қарай ол 9 миллиард адамнан асады деп пайымдайды. Дүниежүзілік туристік ұйымның болжамы бойынша 2020 жылға қарай саяхатшылар саны 1,6 миллиардқа жетеді деп пайымдаған еді. Бұл сандар қазіргі туризмнің жаһандық сипаты туралы тұжырымды растайды.

Туризмді ең алдымен демалыспен байланыстырады. Демалыстың осы немесе басқа түрлері танымал болып, тренд пен сән қалыптастырады. Бос уақыт сәні, киім сәні секілді әрдайым өзгеріп тұрады. Туристік сән Батыста бар және ол отандық туристік сәнге өзіндік әсерін тигізеді. Канар аралдары, Гоа немесе Борнеодағы жабайы джунгли, мұзды Антарктида - соңғы уақыттағы туризмде ең көп сұранысқа ие болды. Жер бетінде туризм пайдаланбаған жерлер қалмағандықтан, Voyage журналы атап өткендей, ескі жерлерге жаңа жолмен саяхаттау сәнге айналды, олар: Венаға - дебютант балына, Парижге - Людовик XIV балына, Шотландияға – елестер қамалына, Атлантида тұру, Джумейрадағы «Бурдж әл-Араб» қонақүйінің немесе Дубай шөліндегі суперэкологиялық Аль-Маха қонақ үйінің немесе Мароккодағы Риад сарайының қонағы болу.

Соңғы онжылдықта туризм таптық және қабаттық шекараларды еңсеріп, жарқын әлеуметтік құбылыстан қазіргі заманғы адамның өмір салты мен стиліне айналды. Туризм шетелдік көлік пен саяжай сияқты табыс пен гүлденудің символына айналды.

Туризм жылтырланып, мәртебені бейнелейді. Адам қайда, қашан және қаншалықты саяхаттауға немесе демалуға мүмкіндік береді, оның байлығын және әлеуметтік жағдайын анықтау оңай. Бірнеше ондаған жылдар бойы туризм элиталық ойын-сауық пен ақсүйектердің көңіл көтеруінен жаппай және бәрін қамтитын ойын-сауыққа айналды.

Жаһандану дәуірінде адамдар барлық жерге баруға күштарлықты иемденді. Шын мәнінде, ұлы географиялық ашылулар дәуірінде олар барлық жерде болды. Қазір әлемнің түкпір-түкпірінен келген саяхатшыларды ерекше табиғи ландшафттар, сәулет ескерткіштері мен діни ғибадатханалар, ұлттық-мәдени дәстүрлер, әртүрлі мәдениеттердің таңғаларлық күші қызықтырады.

Адамдардың орасан зор массасын жылжытатын, қуатты туристік ағындарды құра отырып және өз орбитасына көбірек саяхатшыларды, ресурстар мен бағыттарды тарта отырып, туризм шынымен де жаһандық көпмәдениетті, көпэтникалық және көп конфессиялық кеңістік болып табылады. Кез келген қонақ үй көпмәдениетті және көп ұлтты кеңістіктің үлгісі болып табылады. Осыған байланысты туризмнің басты артықшылығы, сапасы, сипаттамасы және әсері Толеранттылық болып табылады.

Туризм әртүрлі нәсілдердің, мәдениеттердің, этностардың, діндердің, көзқарастардың, идеялардың, әлеуметтік топтардың, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің, жас пен жыныстың өкілдерін біріктіріп қана қоймайды, сонымен қатар өзінше бір балқытатын қазандық болып табылады. Туризм бір өркениеттің адамдарын басқа өркениеттердің тасымалдаушыларымен таныстырады, біздің әлемнің байлығын, алуан түрлілігін және бірегейлігін ашады. Қазіргі әлемде туризм өзін-өзі дамытып келеді және енді оны жай ғана мәдени феномен ретінде қарастыруға болмайды. Жаһандану жағдайында туризм белгілі бір туристік мәдениеттің тасымалдаушысына айналады, туристік бағыт пен оның құрамдас бөліктеріне күшті мәдени әсер етеді. Туризм өзімен бірге ең алдымен Туризмнің жаһандық этикалық кодексінде көрініс тапқан басқа мәдениетті әкеледі. Кодекстің бірінші бабы туризмнің халықтар мен қоғамдар арасындағы өзара түсіністікке қосқан үлесін растайды.

Адамның ғаламдық әрекеті ретінде туризм жанама түрде де, тікелей де өзінің орбитасында барлық басқа салаларды қамтиды және олардың өзіндік ерекшеліктерін, артықшылықтары мен кемшіліктерін жинақтайды. Туризм әсірелеп айтсақ, адам білімі мен дағдысының барлық салаларын қамтиды: тарих, дін, өнер, медицина, технология мен технология, өнеркәсіп пен өндіріс. Туризм - бұл бүкіл әлем. Өзінің серпінді дамуымен туризм индустриясы мәдениет ғылымының көрнекі саласына көбірек енуде. Ғылыми ортада туризм мәдениеті туралы жиі айтылады. Мәдениет пен туризм бір-бірімен тығыз байланысты және адамзаттың дамуымен бірге жаңа дамуды қажет етеді. Туризм мәдениеті гуманитарлық білім беруде, эстетикада, экономикада және мәдени алмасуда маңызды рөл атқарады. Туризмнің әскери қақтығыстарды тоқтату күші жоқ, бірақ ол әртүрлі мәдениеттер мен әлеуметтік жүйелердің адамдары арасындағы алмасуды үздіксіз кеңейте отырып, өзара түсіністік пен төзімділікті дамыта алады. Бұл туризм мәдениетін зерттеудің маңыздылығына одан әрі көз жеткізеді.

Туризм саяхат пен демалыс қана емес, сонымен бірге экономиканың маңызды саласы. Туризм индустриясы өнімдері мен қызметтерінен бастап туроператор тұтынушы үшін тартымды туристік өнімді жасайтын әртүрлі салалардың кәсіпорындарын қамтиды. Туризм индустриясы елге қаржы ресурстарының түсуіне ықпал етеді. Ол туристік фирмаларға табыс әкеліп қана қоймайды, сонымен қатар салық түсімдерін қамтамасыз етеді, азық-түлік пен әртүрлі қызметтерге сұранысты арттырады, сол арқылы сабақтас салалардың (көлік, қонақ үй шаруашылығы, байланыс, сауда және қоғамдық тамақтандыру, кәдесыйлар өндірісі, т.б.). Туристік қызмет жергілікті халықтың табыс көзі болып табылады. Қызметтің бұл түрі үлкен бастапқы инвестицияларды қажет етпейді, табыстылықтың жоғары деңгейімен және күрделі салымдардың салыстырмалы түрде қысқа өтелу мерзімімен ерекшеленеді. Туризмнің

дамуы жаңа жұмыс орындарының ашылуына ықпал етіп, халықты жұмыспен қамтамасыз етеді, мысал ретінде шетелдік тәжірибеге сүйенсек бір шетелдік туристке қызмет көрсету үшін 10 адамға дейін қажет екенін көрсетеді.

Туризмді дамыту халыққа әлеуметтік-мәдени қызмет көрсету жүйесін жетілдіреді, тиісті инфрақұрылымды жаңғырту ресурстарын ұлғайтады, өмір сүру сапасын арттырады. Туризм елдің беделін, әлемдік қауымдастықтағы және қарапайым азаматтар арасындағы беделін көтереді. Ол аймақаралық және халықаралық достық байланыстарды нығайтады, қоғамдық дипломатияны дамытады, аймақтар мен мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарды тұрақтандырады. Туризмнің даму деңгейі қоғам жағдайының, оның материалдық байлығы мен рухани саулығының өзіндік көрсеткіші болып табылады.

Әлемдік тәжірибе бойынша, туризмнің қарқынды дамуы үшін келесі шарттар қажет:

- тұрақты әлеуметтік-экономикалық жағдай (жалпы әлемде, белгілі бір елде және нақты аймақта);
- шекарадан өту кезінде және қонақтарды қабылдау кезінде әкімшілік және бюрократиялық кедергілердің болмауы;
- тартымды демалыс ресурстар (табиғи-климаттық және мәдени-тарихи);
- дамыған туризм инфрақұрылымы және білікті кадрлар;
- қызмет көрсетудің жоғары деңгейі, жайлы тұруды, қонақжайлылықты, қызметкерлердің мәдениетін және кәсібилігін қамтамасыз ету;
- ыңғайлы және қауіпсіз көлік, сенімді байланыс;
- қозғалыс еркіндігі және саяхатшылардың құқықтарының кепілдіктері, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- нақты турлар үшін туристік ұйымдар мен олардың құрылымдық бөлімшелерінің жоғары жауапкершілігі;
- территорияның оң туристік имиджі, туристерге қызмет көрсететін фирмалар мен компаниялардың жоғары беделі.

Туристік қызметтің бірнеше негізгі белгілері бар.

Бірінші және ең маңыздысы, материалдық салалардан айырмашылығы, туризм индустриясы өнімді емес, тәжірибені экспорттайды. Бұл мүмкіндікті жақсырақ ашу үшін біз мысал келтіреміз. 1 тонна мұнайды 100-150 долларға экспорттауға болады. Бұл ретте сатылған мұнай елден тыс жерлерге шығып, жердің ішкі бөлігіндегі оның қоры енді қалпына келтірілмейді. Бірінші дәрежелі қонақүйдегі нөмір сізге 100-150 доллар әкелуі мүмкін, бірақ күн сайын! Ол жылына ондаған мың доллар бере алады, жеті немесе сегіз теміржол мұнай цистерналарын экспорттау қажеттілігін болдырмайды. Бұл басқа қалпына келмейтін табиғи ресурстарды экспорттауға да қатысты. Турист, алайда, елден әсерден басқа ештеңе алмайды (виртуалды өнім), бірақ айтарлықтай материалдық - ақша қалдырады. Бұл қасиет қайта қалпына келмейтін ресурстарды (мұнай, газ, металдар) экспорттайтын және сонымен бірге туризмді дамытуға жағдайлары бар мемлекеттер үшін өте маңызды.

Екінші белгі өнім мен қызметтің ерекшелігімен, оларды тұтынушыға жылжыта алмауымен байланысты. Өндіруші немесе сатушы емес, турист оларды өндіретін жерге көшуі керек. Бұл ерекшелік объективті себептерге байланысты. Өйткені, туристке Байкал, Балатон немесе Альпі тауларын көшіру мүмкін емес. Демек, үшінші қасиет пайда болады. Ол туристік индустрияның өнімдері тек тұтыну кезінде сынауға болатын қызметтер жиынтығы болып табылатындығынан тұрады. Осыған байланысты туристік өнімді табысты өткізу тұтынушылар мен сатушылар арасындағы ерекше сенімді қарым-қатынасты болжайды. Сондықтан тuroператорлар мен турагенттердің, қонақүйлер мен авиакомпаниялардың жоғары беделі мұнда өте маңызды.

Туризм Қазақстан экономикасының қарқынды салаларының бірі. Қазақстан Республикасында туризмді дамыту үшін барлық алғышарттар бар: қолайлы

географиялық жағдай (негізгі баратын нарықтарға – Еуропа мен Азияға салыстырмалы жақындық), кең аумақ пен алуан түрлі ландшафттар, бай мәдени-тарихи мұра, өміршең дәстүрлер, жылы қонақжайлылық, тамаша гастрономия және салыстырмалы түрде еңбек ресурстарының төмен шығындары.

Туризмді дамытудағы өзекті мәселелердің бірі туристік кадрларды дайындау болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстанда туризм менеджерлерін дайындайтын 28 жоғары оқу орны бар, оның ішінде мемлекеттік, жеке және ресейлік филиалдар бар. Қазақстанда мұндай кадрларды даярлаудың негізі 1992 жылы қаланған еді. 2017 жыл Қазақстан үшін туризмнің дамуына бірден-бір бетбұрыс болды. Себебі жыл басында Мемлекет басшысының тапсырмасымен Мәдениет және спорт министрлігіне біріктірілген Индустрия және туризм комитеті құрылды.

Қазақстанда жалпы 400-ден астам туристік фирмалар бар, олардың әлемнің 80 еліндегі туристік агенттіктермен келісімі бар. Туризмнің дамыған аймақтарына Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Павлодар, Оңтүстік Қазақстан облыстары, сондай-ақ Алматы және Астана қалалары жатады. Осы облыстар мен қалалардағы туристік агенттіктер 88 пайыз қызмет көрсетеді. Қазақстан ең көп баратын елдер: Ресей, Қытай, Германия, Корея, Польша, Түркия және Біріккен Араб Әмірліктері. Ал туристер келетін елдер: Ресей, Қытай, Германия, Пәкістан, Польша және Түркия. Туристерді тасымалдауда авиакомпаниялардың рөлі зор. Көптеген туристер шетелдік әуе компанияларына көбірек қызығушылық танытып, ұлттық әуе компанияларының рөлі төмен. «Air Kazakhstan» акцияларының мемлекетке өтуі болашақта ұлттық әуе тасымалының маңыздылығын арттырады деген сенім бар.

Қазақстанның табиғаты – елдің қайталанбас байлығы мен мақтанышы. Қазақстан шексіз кең дала мен шөлді шөлдер мен құмдарды, қарлы және орманды тауларды, көлдер мен өзендерді біріктіреді. Ол көптеген ерекше табиғи қорықтар мен ұлттық саябақтар, археологиялық және тарихи ескерткіштер мен көрікті жерлер, емдеу және демалыс орындарымен ұсынылған. Сондай-ақ туристердің назарын аударатын ерекше орындар: жергілікті гидтер «Қазақстан Швейцариясы» деп аталатын Бурабай көлі; Байқоңыр ғарыш орталығы; Қазақстандағы ең ірі қорық – Алтын-Емел ұлттық саябағы; Жеті сарқырамасымен, көлдері мен бұлақтарымен, дәрілік өсімдіктерімен, қылқан жапырақты ормандарымен және ыстық көздерімен әйгілі Түрген шатқалы; скиф-сақ дәуірінің археологиялық орны – Есік қорғаны; Американдық Колорадо штатындағы Үлкен каньоннан сұлулығы жағынан еш кем түспейтін Шарын каньоны; Көлсай көлдері – Солтүстік Тянь-Шаньның інжу-маржаны; Үлкен Алматы көлі. Мәселен, 2006 жылы «Шымбұлақ» тау шаңғысы курорты (Алматы) ТМД елдеріндегі ең танымал тау шаңғысы курорттарының рейтингінде көш бастады.

Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі қазіргі таңдағы туризмнің жаппай дамуын тежеп отыр. Қазақстанда кейбір адамдар туризмді ашу тиімсіз деп санайды. Бірақ бұл қате пікір екенін түсіндіру қиын емес. Туризмнің тиімді екендігін, әлемнің дамыған елдеріндегі экономикасындағы туризмнің рөлі арқылы көре аламыз. Әрине, елімізде туризмді дамыту мақсатында жұмыстар атқарылуда. Қазақстанның туризмді дамытудың әлеуеті зор. Бәлкім, жақын болашақта жер шарының түкпір-түкпірінен туристер табиғи ресурстарға бай бірегей елімізге сапар шегеді деген ойдамыз.

Көріп отырғаныңыздай, Қазақстан Республикасындағы туризм республикаға валюталық түсімдерді жұмылдырмайтын сала болып табылады, керісінше, әсерлі ауқымда валютаның ағып кету арнасы болып табылады. Шетелде демалу туралы ұсыныстардың көшкіні Қазақстанда сұранысқа ие болғаны анық, өйткені ол жерде туристерге қолайлы бағамен жоғары сапалы қызмет ұсынылды. Сонымен қатар, отандық турист үшін шетелде демалу Қазақстанға қарағанда әлдеқайда арзан болатын жағдай жиі кездеседі.

COVID-19 пандемиясы бүкіл әлем бойынша туризмді шарпыды. Егер 2020 жылдың бірінші тоқсанында келу туризмінің жаһандық көрсеткіштері өткен жылдың деректерінен небәрі 28,6%-ға төмен болса, онда бүкіл әлемде ең қатаң карантиндік шектеулер енгізілген екінші тоқсанда толық көлемде. Шетелдік туристердің жаһандық ағыны 18,4 есеге (ал Қазақстан Республикасында осы кезеңде – 16,7 есе) қысқарды. Жалпы, 2020 жылы Дүниежүзілік туристік ұйымның статистикасы бойынша шетелдік туристердің жаһандық ағыны 3,8 есеге азайған. Қазақстанда 2020 жылдың төрттен үш бөлігінде «коронавирустың» кесірінен елге келген туристер саны бірден 3,6 есеге азайды.

Айта кетерлігі, Қазақстандағы туризмнің әлеуеті жоғары. Мұны пандемияға дейінгі туризм индустриясының көрсеткіштерінің өсуінен де, халықаралық рейтингтерден де байқауға болады. Мәселен, 2019 жылғы «карантин алдындағы» саяхат және туризм саласындағы бәсекеге қабілеттілік рейтингінде еліміз бұрынғы көрсеткіштермен салыстырғанда бір сатыға жоғарылап, 80-орынға ие болды. Қазақстанның индексі 2,2%-ға өсіп, 3,7-ге жетті. Салыстыру нәтижелері: көрші Қырғызстан небәрі 110-орынға тұрақтады, бұл да бұрынғыдан жақсы. Рейтингтегі ең үздік елдер Испания, Франция және Германия, ең нашар елдер Йемен, Чад және Либерия болып табылады. Рейтинг 140 елді қамтиды және жалпы ел экономикасының өсуі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін саяхат және туризм секторының тұрақты дамуын қамтамасыз ететін бірқатар факторларды ескереді.

Британдық Brand Finance консалтингтік компаниясының бағалауынша, 2019 жылғы дағдарысқа дейінгі дәл сол кезеңде Қазақстан ең жылдам дамып келе жатқан ұлттық брендтердің бірі болды. Үздік жүздікте еліміз 44-орынға ие болды – бір жыл бұрынғыдан 7 позицияға жоғары. Оның үстіне, әлемде коронавирус пен экономикалық тоқырауға байланысты проблемаларға қарамастан, ел 2020 жылы бұрынғы ұстанымын сақтай алды. Хабарламада атап өтілгендей, мықты ұлттық бренд, елдің ұлттық имиджі келу туризмін дамытуға белсенді ықпал етеді және басқа елдермен экономикалық ынтымақтастықтың драйвері болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Коржанова, А.А. Туризм ХХІ века и культура / А.А. Коржанова. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. -2010.
2. Винокуров М.А. «Что такое туризм?».
3. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма: Учебное пособие. М., 2003.
4. Савичев А. У Казахстана большой туристский потенциал.
5. Kapital.kz іскерлік ақпарат орталығы.

УДК 338.482.224

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА

Талғатов Н.Т., Габбасова Ж.Ж.

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир-хана, г. Уральск

Аннотация. В статье описывается текущее состояние развития туризма. Он показывает пути развития туризма и работы, которые предстоит проделать. Рассказывает о туризме в целом и о текущем состоянии туризма в Казахстане.

Ключевые слова: туризм, турист, путешествия, экономика, Казахстан, туризм в Казахстане.

УДК 332

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Уалиева Б.Б.

Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби г. Алматы

***Аннотация.** Цель написания статьи – рассмотреть какие меры государственного регулирования агропромышленного комплекса используются в Западно-Казахстанской области, которая является одним из крупнейших производителей сельскохозяйственной продукции и вносит достойный вклад в обеспечение продовольственной безопасности страны. Инструментами государственного регулирования АПК в ЗКО являются прямые выплаты сельхозпроизводителям или субсидии. Государству для оживления АПК кроме прямых методов, необходимо использовать косвенные методы регулирования, к которым относятся улучшение инфраструктуры сельских территорий, проведение научных исследований в области сельского хозяйства, ветеринарных работ, реализация экологических программ, что в конечном итоге приведут к снижению затрат и повышению производительности труда в АПК.*

***Ключевые слова:** агропромышленный комплекс, государственное регулирование, прямые и косвенные методы регулирования, субсидии.*

Агропромышленный комплекс (АПК) является важнейшей отраслью экономики Казахстана, формирующей продовольственную и экономическую безопасность страны, а также степень ее развития и уровень функционирования. Специфика АПК заключается в поддержке со стороны государства и в регулировании его деятельности. Для поддержки развития агропромышленного комплекса за годы независимости в Казахстане принят ряд государственных и отраслевых программ, на основе которых строится государственная политика в этой сфере. Западно-Казахстанская область является одним из крупнейших производителей сельскохозяйственной продукции и вносит достойный вклад в обеспечение продовольственной безопасности страны. По числу поголовья крупного рогатого скота область занимает 2-е место в стране и с каждым годом увеличивает экспорт мяса в страны СНГ. Одним из основных инструментов государственного регулирования агропромышленного комплекса ЗКО сегодня является система прямых выплат сельхозпроизводителям или субсидий. Субсидирование направлено на экономическое стимулирование развития отраслей сельского хозяйства.

Научная новизна заключается в том, что на наш взгляд государство для оживления АПК, повышения производительности, снижения капиталоемкости и трудоемкости должно выбирать не методы прямого регулирования в виде субсидий, а направить усилия на поддерживающие меры в виде развития инфраструктуры сельских территорий, научных исследований в области сельского хозяйства, ветеринарных работ, экологических программ, улучшения плодородия почв.

Исследования проводились на основе статистических данных по объему и динамике основных экономических показателей сельскохозяйственной продукции в Западно-Казахстанской области, видам дотации агропромышленному комплексу области, средств государственной безвозвратной поддержки, адресного государственного финансирования. Также были рассмотрены государственные программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан, их реализация и эффективность. Основой исследования является использование

аналитического, монографического, абстрактно-логического методов, метода сравнения.

«Агропромышленный комплекс Западно-Казахстанской области является важным сектором экономики области по обеспечению продовольственной безопасности и занятости населения. Его основу составляет сельское хозяйство, в нем занято свыше трети трудоспособного населения и формируется 3-4% валового регионального продукта. Доля области в объеме валовой продукции сельского хозяйства страны в 2016 году составила 3,7%, 2017 году – 3,4%, 2018 году – 2,8%. Несмотря на незначительную долю сельского хозяйства в экономике области, в аграрном секторе занято около 23% от всего занятого населения области. В сельской местности проживает половина населения области и развитие эффективного аграрного сектора является гарантом социальной стабильности на селе». [1].

Всего по Западно-Казахстанской области зарегистрировано 8702 субъекта, занимающихся сельским хозяйством, из них действующих – 7756, в том числе 465 – сельхозпредприятий, 664 – индивидуальных предпринимателей и 6212 – крестьянских (фермерских) хозяйств. [1].

Таблица 1. Валовая продукция сельского хозяйства, млн.тг.

Показатели	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
Валовая продукция сельского хозяйства	106 544,4	131 015,8	140 043,8	139 918,3	171 145,1
в т.ч. растениеводство	65 771,7	57 093,8	57 678,8	48 182,4	62 808,3
животноводство	40 159,2	72 868,4	82 020,6	91 365,8	107 782,3
услуги	613,5	1 053,6	344,4	370,1	554,5

В 2019 году валовая продукция сельского хозяйства была произведена на 31 226,8 млн.тг. больше, чем в 2018 году. В 2018 году из-за климатических условий произошло снижение валовой продукции растениеводства на 9 496,4 млн. тг. по сравнению с показателями 2017 года. За анализируемый период с 2015 по 2019 годы наблюдается положительная динамика валовой продукции животноводства.

Животноводство является основным направлением агробизнеса Западно-Казахстанской области. По числу поголовья крупного рогатого скота область занимает 2-е место в стране. Если в 2018 году поголовье КРС составило 456 тысяч, то в 2019 году этот показатель составил 495 тысяч [2].

За 2020 год экспортировано более 2 тыс. тонн мяса (в Россию, Армению, Таджикистан, Туркменистан, Кыргызстан). [3].

В Западно-Казахстанской области реализуется программа «Развитие экспортного потенциала мяса КРС», и с начала реализации данной программы в область были завезены 3,5 тыс. голов племенного скота зарубежной селекции. На сегодняшний день по области действуют 224 племенных репродуктора на 45,1 тыс. голов племенного КРС [1].

По итогам 2020 года по сравнению с 2019 годом увеличилось поголовье КРС на 10,0%, МРС – на 5,1%, лошадей – на 15,7%, производство мяса – на 2,7%, молока – на 0,2%. [3].

Растениеводство представлено выращиванием зерновых, масличных, кормовых культур, картофеля и овощебахчевых культур. В ЗКО растениеводством занимаются агроформирования района Байтерек, Бурлинского, Сырымского, Таскалинского, Теректинского, Чингирлауского районов и г.Уральска. [1].

В 2020 году сельхозпроизводителями засеяны яровые культуры на площади 287,1 тысяч гектаров, в т.ч. 140,4 тысяч гектаров – зерновые культуры; 110,8 тысяч гектаров – масличные культуры; 30,8 тысяч га – кормовые культуры; картофель, овощи, бахчевые культуры – 5,1 га.

В посевной компании использованы 4217 тракторов, 3035 сеялок, 830 рыхлителей, а также 47 посевных комплексов высокопроизводительных марок «Джон Дир», «Флексикойл», «Кейс», «Хорш». Для проведения весенне-полевых работ на регион было выделено 12 тысяч тонн дизельного топлива по цене в 163 тенге за литр. Сельскохозяйственным товаропроизводителям ЗКО оказана всесторонняя государственная поддержка, выделено более 950 млн тенге субсидий. На финансирование весенне-полевых работ через АО «Аграрная кредитная корпорация» был выделен 1 млрд 127 млн тенге.

Но, несмотря на положительную динамику большинства показателей развития отрасли, в АПК области существуют проблемы, сдерживающие его поступательное развитие. Эти проблемы, среди которых можно выделить низкую продуктивность сельскохозяйственных животных и птицы, неполный охват сельскохозяйственных животных ветеринарными профилактическими мерами, низкий уровень технической и технологической оснащенности сельхозпроизводителей. Все эти проблемы невозможно решить без государственной поддержки.

Анализ литературы по сельскому хозяйству показывает неоднозначное отношение ученых, политиков, практиков к государственному регулированию АПК.

Сторонники усиления роли государства в АПК исходят из того, что сельское хозяйство является одним из важных секторов экономики, который обеспечивает оптимальное развитие народного хозяйства, продовольственную безопасность страны. Во многих развитых странах, таких как Голландия, США, Япония государство играет значительную роль в решении аграрных проблем и установлении правовых норм, правил экономического поведения хозяйствующих субъектов.

В Республике Казахстан необходимость государственного вмешательства в АПК продиктовано рядом объективных факторов: низкая доля продукции сельского хозяйства в ВВП страны (4,8 %); низкая производительность труда на фоне высокой доли занятых (18 % от занятого населения); неразвитость торгово-логистической инфраструктуры и практическое отсутствие электронной торговли; низкий уровень трансфера технологий; недостаточный уровень ветеринарной, фитосанитарной и пищевой безопасности; высокая капиталоемкость; длительный срок окупаемости; зависимость от природно-климатических условий; низкий уровень конкурентоспособности и рентабельности субъектов АПК [4].

В 2020 году на развитие сельского хозяйства ЗКО выделено почти 29 млрд тг.: из республиканского и местного бюджета – 17,8 млрд тг., еще 11 млрд тг. по линии «КазАгро». 16 августа 2020 года в силу вступили новые правила субсидирования, а значит суммы возмещений будут ежегодно расти, как и количество инструментов господдержки сельского хозяйства.

В управлении сельского хозяйства ЗКО уточнили, что 17,8 млрд тг., выделенные на субсидии и поддержку сельхозтоваропроизводителей распределены следующим образом:

- на растениеводство – 562,1 млн тг. (3,15%);
- на животноводство – 4 млрд 343,6 млн тг. (24,4%);
- на субсидирование инвестиционных вложений – 3 млрд 105,8 млн тг. (17,4%);
- на продуктивную занятость и массовое предпринимательство – 4 млрд 84,8 млн тг. (22,9%);
- на субсидирование процентной ставки по кредитным и лизингам – 4 млрд 90,6 млн тг. (23%);
- на другие мероприятия – 900,4 млн тг. (5,05%). [6].

На средства, выделенные по линии «КазАгро» сельхозпроизводителями приобретены 753 единицы сельскохозяйственной техники и оборудования на сумму 5 млрд 857,8 млн тг. [6].

По данным центра деловой информации Kapital.kz. в 2020 году увеличены нормативы выплат субсидий. Фермерам, которые работают в сфере мясного и мясомолочного скотоводства, теперь государство выплачивает за каждую приобретенную голову из отечественного маточного поголовья КРС 150 тыс. тенге. В предыдущие годы сельхозпроизводителям также выплачивалась эта помощь, но за приобретение скота по договору кредитования с любым финансовым институтом. Субсидии выплачивались банку в счет погашения долга. Теперь фермер получает субсидии и за оформление в кредит, и за приобретение наличными. За привезенного из стран СНГ или Украины маточного поголовья сумма за одну голову составляет 225 тыс. тг. (осталась прежней) и 300 тыс.тг. за экземпляр животного маточного поголовья, купленного в Австралии, США, в странах Европы (ранее эта субсидия составляла 225 тыс. тг.). [6].

В молочном и молочно-мясном скотоводстве также есть новшества. Если раньше приобретение племенного маточного поголовья КРС отечественного и из стран СНГ, Украины субсидировалось в размере 150 тыс. тенге за каждую голову, то теперь сумма повысилась, а сама формулировка расширилась. Так, субсидии, касающиеся приобретения животного из отечественного маточного поголовья КРС, повысились до 200 тыс. тенге, а за животных из стран СНГ и Украины – до 225 тыс. тенге. До 400 тыс. государство выплатит за приобретение маточного поголовья КРС из Австралии, США и стран Европы. Субсидирование услуг по искусственному осеменению маточного поголовья овец в хозяйствах и СПК повысилось с 1000 тенге до 1500 тенге за 1 голову. [6].

В программе субсидирования АПК появились новые направления. За приобретение каждой головы из импортного маточного поголовья КРС, соответствующего породному происхождению, будет выплачено 150 тыс. тенге. Крестьянские хозяйства, реализующие бычков на забой перерабатывающим предприятиям, будет выплачено 200 тенге за каждый килограмм живого веса. При приобретении зарубежных маточных овец сельхозпроизводителю будет выплачено 30 тыс.тенге за одну голову. За приобретение зарубежных племенных баранов-производителей – 150 тыс. тенге за одну голову. Предполагаются также выплаты за удешевление стоимости приобретения эмбрионов овец (80 тыс. тенге за 1 штуку).[6].

В 2020 году повысились расценки для молочных хозяйств. В предыдущие годы крестьянским хозяйствам с фуражным поголовьем от 50 голов государство выплачивало 10 тенге за каждый реализованный килограмм молока. В 2020 году эта сумма увеличилась в два раза. Аналогичные субсидии действуют для сельскохозяйственных кооперативов. Крестьянским хозяйствам, владеющим поголовьем от 400 голов, выплачивалось 20 тенге за каждый реализованный кг молока, теперь 30 тенге. Крестьянским хозяйствам, владеющим стадом более 600 голов, сумма субсидий выросла с 35 до 45 тенге за кг молока [6].

«Для снижения финансовой нагрузки на сельхозтоваропроизводителей реализуется программа по субсидированию части процентной ставки по кредитам и лизингам. Предприниматель имеет возможность снизить процентную ставку по кредиту до 10%. Процент субсидирования зависит от цели и срока кредита». [6].

Государственная поддержка оказывается также в сфере растениеводства. «Это субсидирование семенного и посадочного материала, субсидирование стоимости удобрений (за исключением органических) и пестицидов, удешевление стоимости услуг по доставке поливной воды» [6].

Есть изменения по выплатам за ведение селекционной и племенной работы с маточным поголовьем овец. Раньше фермерам выделялось 2,5 тыс. тенге за каждую голову, теперь 4 тыс. тенге. На тысячу, с 1,5 до 2,5 тыс., повысилась выплата за селекционную и племенную работу с товарным маточным поголовьем овец (сумма за

каждую голову), в два раза – приобретение племенных овец (теперь за каждое купленное животное государство выплатит не 8 тыс. тенге, а до 15 тыс. тенге).

В 2020 году на поддержку сельского хозяйства из бюджета выделено 20,4 млрд тг., что на 29,1% больше, чем в 2019 году. Финансовыми организациями АО «НУХ «КазАгро» выдано 21,3 млрд тг. Кредитных ресурсов [3].

В 2019 году в области введены в эксплуатацию две откормочные площадки, расположенные в Казталовском районе, и в Таскалинском районе. Общая стоимость проектов составляет 3,8 млрд тенге.

В 2020 году реализованы 2 крупных инвестиционных проекта на общую сумму 6,9 млрд тг:

первое – тепличный комплекс мощностью 3 000 тонн овощей в год;

второе – цех по переработке шкур в г. Уральске. [3].

В 2020 году в эксплуатацию введено 3 проекта на 9,4 млрд. тг., направленных на развитие отраслей агропромышленного комплекса. Проведены работы по возобновлению простаивающей откормочной площадки на 8,6 тыс. голов, также ведется строительство 2 откормочных площадок на 4 тыс. голов КРС и 500 голов лошадей и 1 молочно-товарной фермы. [3].

Также государство уделяет внимание и улучшению инфраструктуры сельских территорий. Сданы в эксплуатацию 23 объекта водоснабжения, обеспечено питьевой водой 25 тыс. человек. Обеспеченность питьевой водой увеличилась с 86,5% в 2019 году до 88% в 2020 году. В 2020 году реализовано 4 проекта газоснабжения с охватом 21 сельских населенных пунктов (6,2 тыс. человек). [3].

В 2020 году на субсидирование АПК было направлено 3,9 млрд тг., на программу «Ауыл-Ел бесігі» – 3,1 млрд тг., в рамках которой реализовано 5 проектов в 7 сельских населенных пунктах. Проведен капитальный ремонт 5 школ; 35,2 км автодорог; 7,1 км водопроводной сети [3].

Государственное регулирование АПК – одно из важных направлений аграрной политики страны, представляющее собой систему мер экономического, организационного, правового регулирования со стороны органов власти и управления организаций в сельском хозяйстве. Эти меры направлены на повышение конкурентоспособности продукции с целью удовлетворения потребностей населения в сельскохозяйственной продукции и обеспечения продовольственной безопасности страны.

Как отмечено в Государственной программе развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы, существуют следующие виды финансовых мер поддержки: субсидирование, лизинг, страхование, льготное кредитование и налогообложение. Инструменты субсидирования в животноводстве направлены на удешевление стоимости приобретенных племенных животных, затрат на ведение селекционно-племенной работы, искусственное осеменение сельскохозяйственных животных, удешевление стоимости производства продукции животноводства [4]. В 2020 году отраслям животноводства в ЗКО выделено 3,3 млрд.тг. субсидий, из них: 2,3 млрд. тг. Из местного бюджета и 1 млрд.тг. из республиканского. Данные средства направлены на развитие племенного животноводства: улучшение их селекционных и племенных качеств, повышение продуктивности и качества продукции животноводства, сокращение завоза импортной продукции животноводства.

Согласно Закону Республики Казахстан «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» от 8 июля 2005 года целями государственного регулирования развития агропромышленного комплекса и сельских территорий являются:

- развитие социальной и инженерной инфраструктуры села и обеспечение благоприятных условий проживания сельского населения;

- обеспечение продовольственной безопасности государства;
- обеспечение устойчивого экономического и социального развития агропромышленного комплекса и сельской местности;
- создание экономических условий для производства конкурентоспособной сельскохозяйственной продукции и продукты ее переработки;
- обеспечение развития органического производства [5].

Политика государственного регулирования развития агропромышленного комплекса реализуется в следующих формах:

- развитие кредитования в сфере сельского хозяйства и сельских районов;
- субсидирование аграрного сектора;
- проведение закупочных и товарных интервенций;
- регулирование экспорта и импорта сельскохозяйственной продукции;
- техническое оснащение аграрного сектора;
- информационная и маркетинговая поддержка агропромышленного комплекса.

За годы Независимости в РК приняты следующие государственные программы развития агропромышленного комплекса Казахстана:

1. Программа социально-экономического развития «Аул» на 1991–1995 гг. и на период до 2000 г.
2. Концептуальная программа развития АПК на 1993–1995 гг. и до 2000 г.
3. Программа развития сельскохозяйственного производства на 2000–2002 гг.
4. Государственная агропродовольственная программа на 2003–2005 гг.
5. Концепция устойчивого развития агробизнеса на 2006–2010 гг.
6. Программа первоочередных мероприятий по реализации Концепции устойчивого развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2006–2010 годы
7. Программа развития агробизнеса на 2010–2014 годы и Программа развития агробизнеса в Республике Казахстан «Агробизнес 2017».
8. Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017–2021 годы, программа «Агробизнес 2020».

В целях совершенствования системы государственной поддержки промышленности в 2006 году был создан Национальный холдинг «КазАгро». Деятельность холдинга охватывает реализацию государственной политики в области продовольственного обеспечения, кредитования, страхования сельскохозяйственных предприятий, развития сельскохозяйственных рынков, развития села.

В состав холдинга входят: Продовольственный контракт Национальной компании, АО «Корпорация», АО «Mal onimderi», АО «КазАгроФинанс», АО «Аграрная кредитная корпорация», АО «Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства», АО «КазАгроГарант», АО «КазагроМаркетинг».

Государственное регулирование аграрного сектора в области осуществляется в соответствии с Программой развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017–2021 годы и Программой развития территории Западно-Казахстанской области на 2016–2020 годы.

Государство для оживления АПК, повышения производительности, снижения капиталоемкости и трудоемкости должно выбирать не только методы прямого регулирования в виде субсидий, а направить усилия на поддерживающие меры в виде развития инфраструктуры сельских территорий, научных исследований в области сельского хозяйства, ветеринарных работ, экологических программ, улучшения плодородия почв. Адекватная инфраструктура повышает производительность и снижает производственные затраты.

Список литературы

1 Программа развития территории Западно-Казахстанской области на 2016-2020 годы (с изменениями, утвержденными решением сессии Западно-Казахстанского областного маслихата №31-3 от 22 ноября 2019 года

2 Курманова Г.К., Суханбердина Б.Б., Ким А.А., Уразова Б.А. Инвестиции в сельское хозяйство региона // Вестник Национальной инженерной академии Республики Казахстан. № 1 (79). – Алматы. 2021. – С.183-190

3 <https://inbusiness.kz/ru/news/kak-razvivalas-zapadno-kazahstanskaya-oblast-v-2020-godu>

4 Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 423.

5 ЗРК «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» от 8 июля 2005 года № 66.

6 Центр деловой информации <http://Kapital.kz>

ӘОЖ 332

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ

Уалиева Б.Б.

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., ҚР

Аңнотация .Бұл мақаланың мақсаты-ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілердің бірі болып табылатын және елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге лайықты үлес қосатын Батыс Қазақстан облысында агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеудің қандай шаралары қолданылатынын қарастыру. БҚО-дағы агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу құралдары ауыл шаруашылығы тауар өндірушілеріне тікелей төлемдер немесе субсидиялар болып табылады. Агроөнеркәсіптік кешенді жандандыру үшін тікелей әдістерден басқа, ауылдық жерлердің инфрақұрылымын жақсартуды, ауыл шаруашылығы саласында ғылыми зерттеулер жүргізуді, ветеринарлық жұмыстарды жүргізуді, экологиялық бағдарламаларды іске асыруды қамтитын реттеудің жанама әдістерін қолдану қажет, бұл ақыр соңында Агроөнеркәсіптік кешендегі шығындардың төмендеуіне және еңбек өнімділігінің артуына әкеледі.

Кілт сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, мемлекеттік реттеу, тікелей және жанама реттеу әдістері, субсидиялар

УДК 338.366.05

КОРПОРАТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И БЛАГОСОСТОЯНИЕ СТРАНЫ

Хамзина Н.Т., Уразова Б.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматривается влияние корпоративного управления на экономический рост и благосостояние страны. Корпоративное управление помогает компаниям и экономикам привлекать инвестиции через прозрачность в корпоративных транзакциях, в бухгалтерском учете и процедурах аудита. Хорошее корпоративное управление может понизить стоимость капитала и повысить стоимость компании, делая инвестиции более привлекательными, что ведет к дальнейшему экономическому росту и увеличению занятости.

Ключевые слова: корпоративное управление, экономический рост, благосостояние страны, инвестиции.

Успешная деятельность компании зависит от многих факторов, среди которых наиболее важны правильно выбранная стратегия развития и позиционирования на рынке, компетентное руководство, квалифицированные сотрудники, возможный доступ к капиталу для развития и расширения бизнеса. Каждый из этих факторов может быть в той или иной степени улучшен с помощью применения принципов корпоративного управления.

Корпоративные отношения возродились в Казахстане сравнительно недавно. У нас еще не накоплен собственный опыт руководства акционерными обществами, решения проблем, связанных с различиями интересов собственников и менеджеров, миноритарных и мажоритарных акционеров, защитой прав и собственности акционеров в целом.

Корпоративное управление (corporate governance) имеет дело с тем, как устроена и реализуется власть (governance) в организации. Корпоративное управление не есть управление корпорациями. Корпоративное управление касается вопроса власти в организации любой правовой формы, а не только, собственно, в корпорации, которая в Казахстане отождествляется с акционерным обществом. Корпоративное управление в теории и на практике занимается анализом агентской проблемы как проблемы разделения властей в фирме. Ее суть заключается в разрешении противоречий между принципалом и агентом. В классической теории в качестве принципала выступает собственник фирмы, а в качестве агентов топ-менеджеры. Определение принципала нуждается, однако, в некотором дополнении. С юридической точки зрения собственником является каждый акционер компании [1].

С реальной точки зрения, в том числе и в Казахстане, на принятие решений, на выработку стратегии компании могут оказывать влияние только крупнейшие акционеры. В связи с этим бытует мнение, что крупнейшие акционеры осуществляют свое право на контроль компании, тогда как остальные акционеры характеризуются как миноритарные, интерес которых заключается в получении дивидендов и в продаже акций компании при благоприятных изменениях цены [2].

Во всех этих случаях контролирующие акционеры имеют различные мотивы и приоритеты, по-своему строят свои взаимоотношения с менеджментом, в одних случаях активно участвуя в управлении, в других — лишь осуществляя контроль над ключевыми решениями через Совет директоров [1].

В казахстанской практике часто встречается ситуация, когда основной акционер, владеющий наибольшим пакетом акций, становится председателем совета директоров и

из этой позиции осуществляет руководство и контроль над работой акционерного общества.

Обобщая важность корпоративного управления, можно говорить о том, что его наличие приводит к:

- Повышению привлекательности в глазах акционеров (инвесторов). Снижается стоимость привлекаемого капитала, повышается интерес инвесторов;
- Повышению стоимости акций;
- Увеличению объема привлекаемого капитала на единицу номинальной стоимости акций;
- Возможности сэкономить на дивидендах (акционеры получают прибыль за счет роста курсовой стоимости);
- Повышению оперативной эффективности и повышению эффективности использования капитала в интересах прибыльного и устойчивого развития компании и ее акционеров;
- Улучшается репутация компании и страны.

Недружественные поглощения и рейдерство, финансовый кризис сделали тему корпоративного управления еще более значимой, в том числе и в Казахстане.

Эти события показывают, как, вследствие нарушения прав заинтересованных лиц (акционеров, сотрудников, общества) корпоративными менеджерами, директорами или государственными официальными лицами, наносился ущерб компаниям. Национальные бизнес-сообщества и корпоративные менеджеры начинают понимать важность корпоративного управления для получения капитала и роста компаний. Финансовый кризис, спровоцированный коррупцией и слабым менеджментом, обострил проблему получения капитала. Инвесторы еще острее осознали необходимость защиты своих капиталов. Они хотят иметь возможность сравнить инвестиционные потенциалы различных компаний по одинаковым стандартам прозрачности, ясности и точности финансовой отчетности до инвестирования. Это особенно актуально для привлечения международных инвестиций. Корпоративное управление это набор «правил игры», по которым компании управляются изнутри и контролируются советом директоров с целью защитить интересы акционеров, которые могут находиться за тысячи километров от места нахождения компании [3].

Корпоративное управление помогает компаниям и экономикам привлекать инвестиции несколькими путями. Первое, через прозрачность в корпоративных транзакциях, в бухгалтерском учете и процедурах аудита корпоративное управление делает невозможным извлечение средств для коррупции. Второе, процедуры корпоративного управления улучшают управление компанией, помогая компаниям формировать ясную стратегию и систему вознаграждений менеджеров, основанную на результатах. Третье, исследования показали, что в странах с сильной защитой миноритарных акционеров имеются большие и более ликвидные рынки капиталов [3].

Все системы корпоративного управления вращаются вокруг четырех базовых принципов: честность, подотчетность, ответственность, прозрачность [3].

Их можно описать следующим образом:

- Честность. Система корпоративного управления должна защищать права всех акционеров, обеспечивать справедливое отношение ко всем, включая миноритарных, и предпринимать действенные меры в случае выявления таких нарушений.
- Подотчетность. Система корпоративного управления должна обеспечивать подотчетность исполнительного органа компании совету директоров и подотчетность совета директоров акционерам.
- Ответственность. Система корпоративного управления должна обеспечивать признание законных прав акционеров, поощрять сотрудничество между

компаниями и акционерами в вопросах финансового благополучия и устойчивости общества.

— Прозрачность. Система корпоративного управления должна обеспечивать своевременное и достоверное раскрытие информации по всем существенным вопросам, которые могут повлиять на решения заинтересованных лиц.

Хорошее корпоративное управление может расширить доступ компаний к внешнему финансированию, что, в свою очередь, способствует привлечению новых инвестиций, более высоким темпам экономического роста и созданию новых рабочих мест. Хорошее корпоративное управление может понизить стоимость капитала и повысить стоимость компании, делая инвестиции более привлекательными, что ведет к дальнейшему экономическому росту и увеличению занятости. Эффективное управление повышает операционную эффективность благодаря лучшему распределению ресурсов и совершенствованию менеджмента, помогает более равномерному распределению благосостояния. Эффективное корпоративное управление снижает риск финансового кризиса, который может повлечь за собой разрушительные экономические и социальные последствия. Эффективное корпоративное управление приводит к улучшению взаимоотношений со всеми заинтересованными сторонами и, соответственно, улучшению трудовых отношений, а также созданию условий для работы над социальными проблемами, в частности, вопросами защиты окружающей среды.

Список литературы

1. А. В. Бухвалов // Российский журнал менеджмента. Том 3, №3, 2005. С. 81
2. La Porta R., Lopes_de_Silanes F., Shleifer A., Vishny R. 2000. Agency problems and dividend policies around the world. Journal of Finance 55 (1): 1–33.
3. Instituting corporate governance in developing, emerging and transitional economies: A handbook. Center for International Private Enterprise. – 2002. – P. 2-3

ӘОЖ 338.366.05

КОРПОРАТИВТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕЛДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСҮІ МЕН ӘЛ-АУҚАТЫНА ӘСЕРІ

Хамзина Н.Т., Уразова Б.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал Қ.

Аннотация. Мақалада корпоративтік басқарудың елдің экономикалық өсуі мен әл-ауқатына әсері қарастырылады. Корпоративтік басқару компаниялар мен экономикаларға корпоративтік транзакциялардың, бухгалтерлік есеп пен аудит рәсімдерінің ашықтығы арқылы инвестициялар тартуға көмектеседі. Жақсы корпоративті басқару капиталдың құнын төмендетіп, компанияның құнын арттыра алады, бұл инвестицияларды одан әрі экономикалық өсуге және жұмыспен қамтудың өсуіне әкеледі.

Кілт сөздер: корпоративтік басқару, экономикалық өсу, елдің әл-ауқаты, инвестициялар.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 81:37.016

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ РЕАЛИЙ

Бахитжанова А.Б., Феоктистова Е.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Данная статья посвящена одной из актуальных проблем перевода – способам передачи реалий. В статье рассматриваются способы передачи реалий, как транскрипция, транслитерация, калькирование, подбор аналога и описательный перевод.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, реалии, случайные лакуны, эквивалент, аналог, транскрипция, транслитерация, калькирование, подбор аналога, описательный перевод.

Каждый переводчик в своей работе сталкивается с проблемой передачи реалий. Реалии, являясь маркерами национального в тексте и составляя лакуны в лингвокультурном пространстве принимающей культуры [1], всегда представляют в процессе перевода особую сложность. В сравнительно-сопоставительном языкознании и теории перевода изучению способов передачи реалий, посвящены многочисленные работы. По данной проблеме важное место занимают работы таких лингвистов, как Амирова Т.А., Балинская В.И., Федоров А.В., Комиссаров В.Н., Швейцер А.Д., Алексеева И.С., Бархударов Л. С. и др.

Для определения и выбора правильного способа передачи реалий нам необходимо остановиться на проблеме безэквивалентной лексики, так как в тех случаях, когда соответствие той или иной лексической единице одного языка в словарном составе другого языка полностью отсутствует, принято говорить о безэквивалентной лексике.

Говоря о безэквивалентной лексике, следует подчеркнуть роль Бархударова Л.С. в изучении данной проблемы. Бархударов Л.С., рассматривая безэквивалентную лексику с точки зрения теории и практики перевода, определяет ее как «слова или устойчивые словосочетания одного из языков, которые не имеют ни полных, ни частичных эквивалентов среди лексических единиц другого языка» [2]. К безэквивалентной лексике автор относит малоизвестные имена собственные, географические названия, названия учреждений, газет, проходов и пр.; реалии-слова, обозначающие предметы, понятия и ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке; случайные лакуны – единицы словаря одного из языков, которым по каким-то причинам нет соответствий в лексическом составе другого языка.

В свою очередь Алексеева И.С. наряду с общими проблемами перевода рассматривает проблемы перевода лексики, связанной с определенной парой языков. Такая лексика имеет лингвоэтническую специфику. Рассматривая такую лексику по отдельным группам, она выделяет экзотизмы или слова-реалии, имена собственные, междометия, звукоподражания и др. По ее мнению, «экзотизмами или словами-реалиями принято называть такие лексемы в языке, которые обозначают реалии быта и общественной жизни, специфичные для какого-либо народа, страны или местности» [3]. Нам представляется, что определение реалий как лексем, обозначающих реалий быта и общественной жизни, специфичные для какого-либо народа, страны или местности, является наиболее логичным.

Основных трудностей передачи реалий при переводе две: 1) отсутствие в языке перевода соответствия (эквивалента, аналога) из-за отсутствия у носителей этого языка

обозначаемого реалией объекта (референта) и 2) необходимость, наряду с предметным значением (семантикой) реалии, передать и колорит (коннотацию) - ее национальную и историческую окраску [4]. В соответствии с этими двумя проблемами лингвистами и рассматриваются способы передачи реалий.

По мнению Швейцера А.Д., реалии передаются в ПЯ транслитерацией, калькированием, объяснительным переводом, генерализацией, заменой реалии ее функциональным аналогом и смещением [5].

Бархударов Л.С. отмечает, что отсутствие в словарном составе языка специального обозначения для какого-либо понятия в виде слова или устойчивого словосочетания не означает невозможность выразить это понятие средствами данного языка и приводит следующие способы: 1) переводческая транслитерация и транскрипция, 2) калькирование, 3) описательный («разъяснительный») перевод, 4) приближенный перевод (перевод при помощи «аналога»), 5) трансформационный перевод.

Следует отметить, что Королева Н.Н. в работе «Лингвопереводческий анализ англоязычных неологизмов» считает, что деление переводческих трансформаций на транслитерацию, калькирование и подбор аналога «наиболее логично и позволяет избежать излишней терминологической путаницы» [6].

Из всего сказанного можно сделать вывод, что основными способами передачи являются транскрипция, транслитерация, калькирование, подбор аналога и описательный перевод. Транскрипция широко применяется при передаче реалий. Этот способ особенно распространен в общественно-политической литературе и публицистике как переводной, так и оригинальной, но описывающей жизнь и события за рубежом. При транскрипции передается средствами переводящего языка звуковая форма слова исходного языка [2]. Транслитерация – это способ перевода лексической единицы оригинала путем воссоздания ее графической формы, т.е. формальное побуквенное воссоздание исходной лексической единицы с помощью алфавита переводящего языка. Строгое разграничение транскрипции и транслитерации на практике проводится редко, обычно имеет место сочетание обоих приемов. В этой связи Комиссаров В.Н. отмечает, что ведущим способом в современной переводческой практике является транскрипция с сохранением некоторых элементов транслитерации [7]. В англо-русских переводах наиболее часто встречающиеся при транскрибировании элементы транслитерации заключаются в основном, в транслитерации некоторых непронизносимых согласных и редуцированных гласных (напр. Campbell [kæmbəl] – Кэмпбелл), передаче двойных согласных между гласными и в конце слов после гласных (напр. boss – босс) и сохранении некоторых особенностей орфографии слова, позволяющих приблизить звучание слова в переводе к уже известным образцам (напр. Hercules missile – ракета «Геркулес»).

Следующий способ передачи реалий – это калькирование. Калькирование – это способ перевода лексической единицы исходного языка путем воспроизведения ее составных частей: морфем или слов при помощи соответствующих элементов переводящего языка. Основное достоинство калькирования состоит в том, что перевод в результате оказывается достаточно кратким, но в то же время автору перевода нужно быть предельно осторожным и принимать во внимание интеллектуальный уровень носителя языка, чтобы тот понял значение переведенного слова. Некоторые из лингвистов считают, что калькирование вовсе не характерно для безэквивалентных слов и не считают его самостоятельным способом передачи данных единиц. Как транскрипция и транслитерация, так и калькирование не всегда раскрывает значение переводимого слова и словосочетания. В частности, Бархударов Л.С. считает, что «причина этого в том, что сложные и составные слова и устойчивые словосочетания, при переводе которых калькирование используется чаще всего, нередко имеют значение, не равное сумме значений их компонентов, а поскольку при калькировании

используются эквиваленты именно этих компонентов, значение всего лексического образования в целом может остаться нераскрытым [2].

Следующим способом передачи реалий, заключающимся в подыскании ближайшего по значению соответствия в переводящем языке для лексической единицы исходного языка, не имеющей в переводящем языке точных соответствий, является подбор аналога. Иногда его называют приближенным переводом. Применение приблизительных аналогов вполне оправдано, поскольку они дают некоторое представление о характере обозначаемого предмета или явления.

Еще один способ, который применяется при переводе реалий различного рода, - это описательный перевод. Примерами описательного перевода могут служить следующие слова и словосочетания: while-stop speech – агитационное выступление кандидата во время остановки поезда, bull – спекулянт, играющий на понижение биржевых ценностей и др. Случаи описательного перевода не слишком часты, так как такой перевод очень часто получается слишком громоздким, гораздо длиннее оригинала, и при этом, тем не менее, часть смысла остается утерянной.

В заключение хотим отметить, что описанные выше способы передачи могут сочетаться на практике. Применение того или иного способа передачи реалий будет напрямую зависеть от сходства и расхождения между системами исходного и переводящего языков, социокультурного потенциала носителей двух языков и от задачи, которая стоит перед переводчиком.

Список литературы:

- 1.Соболев Л.Н. О переводе образа образом. //Вопросы художественного перевода. Москва, 1955
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. Москва, 1975.
3. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. Москва, 2004.
4. Власова И. Перевод как межкультурная коммуникация // РЯ за рубежом. 2011. № 4.
5. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. Москва, 1973.
6. Королева Н.Н. Лингвопереводческий анализ англоязычных неологизмов (на материале английского и русского языков): Дис. канд. филол. наук. Алматы, 2001.
7. Комиссаров В.Н. Теория перевода. Москва, 1990.

ОӘЖ 81:37. 016

РЕАЛИЯЛАРДЫҢ БЕРІЛУ ТӘСІЛДЕРІ

Бахитжанова А.Б., Феоктистова Е.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: Бұл мақала аударманың өзекті мәселелерінің бірі - реалиялардың берілу тәсілдеріне арналған. Мақалада транскрипция, транслитерация, калькалау, аналогты табу және сипаттама аударма сияқты реалиялардың берілу тәсілдері қарастырылған.

Кілт сөздер: безэквивалентті лексика, реалиялар, кездейсоқ лакуналар, эквивалент, аналог, транскрипция, транслитерация, калькалау, аналогты табу, сипаттама аударма.

UDC 81:37. 016

INNOVATIVE METHODS OF EDUCATION AND SCIENCE INTEGRATION

Bisimaliyeva Maryam K., Bimasheva Gulnafis S.

West Kazakhstan Innovative Technological University, Uralsk

Annotation. *In this article are considered the features of innovative methods of integrating science and education. The current teaching methodology in higher education institutions based on the integration of science and education has been examined. The solution of many problems of scientific and educational activities development depends on their effective interaction.*

Key words: *innovative methods, integration, high education, science and education, learning process, effective method, education system, innovative development, process of studying, educational, modern scientific equipment*

Implementation of innovative methods of integration of science and education, as international experience shows, enhances the effectiveness of research. The essence of the integration of science and education is to build sustainable relationships between scientific and educational sphere, on the basis of project of financing, management, promotion and interaction. Science and education enrich new knowledge, developing new, innovative methods of teaching and education. It is a source of feeding the young science personnel. The solution of many problems of the development of scientific and educational activities depends on their effective interaction.

The high education in Kazakhstan, as a symbol of education, means the top of stages of education in the three-tier system (after secondary or vocational education) and includes a set of knowledge and professional skills that help people to discuss theoretical and practical problems.

Kazakhstan joined to the Bologna Declaration in March 2010. Today our country is the 47th member of the European High Education Area. Sixty Universities of Kazakhstan signed the Great Charter of Universities. So, there was a transition to a three-tier type of training: Bachelor - Master - Doctor PhD which is based on the principles of the Bologna Declaration (also known as the Great Charter of Universities, June 19, 1999).

Bologna Declaration contains seven key provisions:

1. Acceptance comparable degrees, including through the introduction of the Diploma Supplement to enable European citizens and the international competitiveness of European education system.

2. Introduction two-cycle study: preliminary (elementary) and outlet (undergraduate). The first stage continues three years. The second stage will lead to the master's degree or degree of doctor.

3. Introduction of the European Transfer System ECTS complexity to support large-scale student mobility (credit system or credit technology courses). It is also giving choice to a student to learn many new disciplines. A basis of high education is invited ECTS (European Credit Transfer System), making it funded system, capable of operating under the concept of «learning throughout life».

4. Significantly develop mobility of students (based on the two preceding paragraphs). The mobility of professors plays a great role in integration of science and education. They spend the time on their work in the European regions and establish standards of international education.

5. Development of European interrelation with comparable criteria and methodologies.

6. Ultrahigh introduction of quality control of educational systems and the involvement of external evaluation of institutes of high education, cooperation of students and employers.

7. Promotion of the European sizes in higher education, mainly in the area of teaching development, cooperation, mobility schemes and process of integration of studying programs, practical classes and research.

Today Bologna process is actively involved in Kazakhstan.

Joining Kazakh universities to the Magna Carta of universities, which currently signed by more than 650 universities in the world, will bring the domestic education to European standards.

In the learning process of universities introduced advanced technologies and learning systems: in 135 universities introduced credit technology training, in 38 - realized two diplomas education, in 42 - distance learning. In 16 universities there are preparation doctors of PhD in partnership with leading foreign universities.

Meanwhile, in Kazakhstan there are specialties including medical, veterinary, military profile, retained Soviet system of higher education. So undergraduates are qualified specialists, they are not a bachelor.

The essence lies in the possibility of external studies of secondary or higher education, not attending school, the university every day, based on individual educational path with a combination of education and work or study in two universities. The two-year (or more) of the program can be traversed in one year with the delivery and intermediate state (final) certification.

In the current standards of higher education indicate no form of training that is mentioned only in the diploma school, specialty, and license-holder data.

Population of Kazakhstan has the chance to obtain a first higher education of free of charge on a competitive basis, by state order. Information about educational grant students can found on a special page of Portal.

We have educational grants quotas: - for the Kazakh people, who are not citizens of Kazakhstan - 2%; - disabled groups I and II, disabled children, children with disabilities - 0.5%; - for orphans and children left without parents care - 1%; - rural quota - 30%; - for people treated for benefits and guarantees to war veterans and disabled veterans - 0.5%. In addition to educational grants, practiced grants to regional governors, university rectors, the institutions, partners, universities, private grants. For other citizens remains negotiated form of education that is paid form of education. By the way, the vast majority of students enrolled in Kazakhstan charge, which also indicates their desire to pursue higher education. Reasons for the disorder in this, as 2 times a year distributed grants released, this information can be tracked on the website of the Ministry of Education and Science and the university about the second half of January and July [1].

Every young person must look for picking up of higher education - is the selection his future profession and university.

In our country universities are with different forms of ownership: state - a controlling stake (or 100 % of the shares of high school), or ownership or certain stake (corporatized) which belongs to the state; private - 100 % owned by private individuals [3].

State institutions still have a special status of national universities. It is worth noting unique Nazarbayev University, which was opened in 2010 in the capital Astana, for which in the same year was approved by the state order of 500 places for training students at the preparatory department and on the same principle is planned to conduct the educational process.

Process of studying in the universities of Kazakhstan is held in Kazakh, Russian and English, there are 520 specialties in HE. There are many universities which have the achievements; it should be noted, for example, the following.

On the basis of KarSTU together with 27 companies of Central Kazakhstan and Russia created a corporative university.

In 15 universities (Satpayev KazNTU University, Al-Farabi Kazakh National University, D. Serikbaev EKSTU, Buketov KarSU, L. N. Gumilyov ENU etc.) operate

laboratory of engineering profile. In these great universities opened national scientific laboratories for public use: (AlFarabi Kazakh National University, S. Amanzholov EKSU, K.I. Satpaev KazNTU).

At 9 universities created technology parks, which are still in the 2 universities. Applied research is carried out of 325 projects, 78 of them runs 24 universities (%) [2]

Opened:

- Kazakhstan-Japan Innovation Center at KazNAU;
- Kazakh- French educational center K. Satpaev KazNTU;
- Welding Institute at KSTU.

In the Republic of Kazakhstan state universities have agreements with business sphere. Several universities are in partnership with foreign universities or university in implementing the program two diplomas education.

Effective method development of education is its integration with science and industry. Integration provides a synergistic effect and intensifies the development of all components of the triad. Unfortunately, in Kazakhstan, processes of integration: science, education and industry not so developed. Today in the Republic in the process of incorporation of scientific organizations with very vague objectives in terms of the needs of science, commercialization of universities that promotes, competition rather than cooperation and integration [3].

Integration of education system, science and production is becoming a critical factor in the elaboration and growth of the country's economy competitiveness. The development of economic level depends on degree of development of innovations. And this indicator is currently characteristic of economic and scientific height and growth of industry of the country. European experience shows that all structures provide training qualitatively new specialists which are demanded at market of labor. Also technological progress in the industry based on the modern knowledge, it contributes to the high level of the country' economy.

World experience is a necessary aspect in improving and implementing the national essence of the integration of science, education and industry. This process is long and multidimensional and is caused by a variety of forms of integration on the example of the American university model, Japanese (Asian) model and the European model of mixed types.

A special place in the world occupies the research universities, where the walls are located campuses as auditoriums for lectures, where students get theoretical material and laboratories, which, in fact, going directly research activities. The main feature of the concept of universities such forms of integration is to have strong links with industry. Of particular interest in the elaboration of the idea of the university is the experience of USA universities (University of Texas, Stanford University, Manchester Metropolitan University, etc.). For example, MIT has connections with about 300 corporations (more than half of them - the largest USA corporations). For research universities is characterized by a multiplicity of funding sources: federal and local budgets, grants, charitable foundations and trustees, business, income from educational, research, production and consulting activities. In the USA the federal government accounts for 13.3% of all financial resources, the government states - 30.3% , local authorities - 2.7%, and the private sector - 4.9% students - 33.1% . Another 15 % of the budget of the higher school includes the universities through their funds and income.

The most striking example of cooperation between business and science can serve parks, enclosing a major process of integration of science, education and industry. Techno Park is the foundation of a business venture, promotes continuous formation of a new business and its support. Venture method allows research organizations to maximize the potential of scientific personnel and to protect them from losses in the starting areas of the innovation

process. The main advantages of a business venture are: flexibility, mobility, ability to reorient mobile, modify the search direction, quickly capture and test new ideas.[4]

Particularly acute at the present stage becomes insufficient orientation of the teaching staff on the innovative development of the country and their adaptation to the market realities

of science and economics. The current education system in Kazakhstan implements basically the traditional model of education that focuses on mastering subject- disciplinary knowledge. Meanwhile, in the new environment specialist should focus not on what would be needed today, and that will be in demand tomorrow.

Serious problem for the current education system is the lack of scientific training of trainers of higher school due to poor participation in research projects. The reason for this lies in the over-commercialization of higher education. Here are some details: in 2009 there were 145 in Kazakhstan higher education departments, 55 public, 90 private universities, as well as there are 5 branches of Russian universities . Thus, the number of private universities is 1.6 times more than the number of states. The predominance of private commercial universities in Kazakhstan, having no scientific schools and modern scientific equipment (mainly universities in the humanities), with understaffed all these factors do not contribute to the high quality of training personnel. Aspiring to European standards of higher education, it should be noted that in Western Europe, only 10% of students enrolled in private schools. [5]

This raises the question of demand for young professionals. Currently, most universities in Kazakhstan turned into a kind of «diploma mills» that produce specialists, excluding demand some occupations in the labor market. As a result, the situation is exacerbated by a sufficiently high level of unemployment among people with higher education, employment or not their specialty, acquired in college.

References

1. Kunhozhaeva G.N. (2012). State management in the field of education RK: Prospects and development, Saysat.
2. Law «About Science» (2007).
3. Nazarbaev N. (1996). Measures of improvement the governance of science in Kazakhstan. Presidential Decree of March 11, № 2895.
4. Nazarbaev N. (2004). President Decree of October 11, № 1459 «State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2005-2010».
4. Sychev N.G. (2011). Tutorial discipline «Management engineering and instrumentation».
5. Yilinsky N. (2011). Forgotten whoever carries? Higher educational Institute - the best form of integration of science and education.

УДК 81:37.016

ИНТЕГРАЦИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Бисималиева М.К., Бимашева Г. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности инновационных методов интеграции науки и образования. Разобрана нынешняя методика преподавания в высших учебных заведениях, основанная на интеграции науки и образования. Решение многих проблем развития научной и образовательной деятельности зависит от их эффективного взаимодействия.

Ключевые слова: инновационные методы, интеграция, высшее образование, наука и образование, процесс обучения, эффективный метод, система образования, инновационное развитие, современное научное оборудование.

УДК 81'34. 016

ФОНЕТИЧЕСКАЯ ЗАРЯДКА КАК ОДНО ИЗ ЭФФЕКТИВНЫХ СРЕДСТВ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНЕТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ

Гумарова М.Б., Исанова Л.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск.

Аннотация: статья посвящена одному из эффективных средств овладения фонетическим материалом учащимися начальной школы – «фонетической зарядке». В целях выявления эффективности фонетической зарядки выделяются основные цели, характеристики и виды фонетической зарядки.

Ключевые слова: фонетика, преподавание, начальная школа, фонетическая зарядка, иностранные языки, фонетические навыки.

Не в любом УМК имеются задания для формирования и совершенствования фонетических навыков. Причиной этого может быть нехватка времени, да и в рамках рабочей программы большее внимание уделяется лексике и грамматике. Хотя, не тратя много времени от урока, возможно совершенствовать фонетические навыки в комплексе с остальными.

Фонетика является базовой характеристикой речи, соответственно именно со звуковой стороны речи начинается изучение любого языка. Речь будет малопонятна слушающему или непонятна вообще, если говорящий не в полной мере обладает произносительными или фонетическими навыками, поскольку уникальные слуховые образы и эталоны накапливаются и далее хранятся в человеческой слуховой памяти. Мы слышим те самые образы или эталоны, а затем сверяем их с теми, что накопили в своей памяти. Во время таких видов детальности как чтение и письмо срабатывает внутреннее проговаривание, то есть внутреннее озвучивание и произнесение. А значит только благодаря наличию хорошо сформированных произносительных навыков будут нормально функционировать остальные виды речевой деятельности. Однако современные общеобразовательные школы не уделяют должного внимания данному аспекту речи, в отличие от грамматики и лексики. Хотя начальный уровень изучения английского языка – это самое благоприятное время для формирования фонетических навыков, поскольку на этом этапе закладываются основы для элементарной коммуникативной компетенции. Соответственно, правильное произношение учащихся является необходимой предпосылкой для хорошего усвоения языкового материала и положительным образом влияет на правильное формирование умений устной речи, чтения и письма. Основная причина того, что фонетическим навыкам не уделяют должного внимания, это – недостаточное количество часов для прохождения программы, поэтому обучение фонетике идет совместно с изучением других аспектов языка.

В современном мире владение иностранным языком имеет большое значение для эффективности межкультурной коммуникации. В свою очередь, овладение иноязычной речью напрямую зависит от эффективности выбранной методики. Современная методика обучения иностранным языкам предполагает, что для полноценного речевого общения на иностранном языке необходимо овладеть средствами и деятельностью общения.

Среди средств общения особое внимание следует уделить фонетическим средствам, успешное овладение которыми является необходимым условием качественного пользования языком как средством коммуникации в соответствии с существующими в языке нормами. «Целью обучения

фонетическим средствам является формирование фонетических навыков – речевых действий, выполнение которых характеризуется высоким уровнем совершенства» [4]. Такие навыки являются частью речевых умений, поэтому их недостаточная сформированность может привести к нарушению коммуникации.

Эффективным средством овладения фонетической стороной языка на начальном этапе обучения является фонетическая зарядка. Предпринятый анализ методической литературы показал, что в настоящее время существуют различные подходы к пониманию и определению понятия «фонетическая зарядка». В общем и целом, данный анализ позволил сделать вывод о том, что фонетическая зарядка представляет собой этап урока, направленный на формирование и поддержание слухо-произносительных и ритмико-интонационных навыков, который включает в себя специальные тренировочные упражнения, может выполняться как в начале урока, так и в течение урока для предупреждения возможных ошибок и трудностей в произношении, а также для создания мотивации к общению на иностранном языке.

Фонетическая зарядка, являясь важной структурной единицей урока в начальной школе, реализует ряд важных образовательных задач. К названным задачам можно отнести следующие: (а) предвосхищение и снятие появления возможных фонетических сложностей любого порядка – слуховых, произносительных, ритмико-интонационных; (б) отработка фонетических навыков, которые по какой-либо причине оказались недостаточно сформированными [2]; (в) переключение на изучаемый язык и создание положительной учебной атмосферы; (г) создание мотивации к изучению иностранного языка.

Данные цели определяют особенности фонетической зарядки, среди которых можно выделить следующие.

1. *Сравнительно кратковременный характер* (5–10 минут). Благодаря данной особенности фонетическая зарядка не является доминантой урока, позволяет учащимся лучше концентрироваться, фокусировать внимание на учебном процессе, избегать утомляемости.

2. *Соответствие основному лексико-грамматическому материалу урока.* Названное требование позволяет преподавателю не только отрабатывать произносительную сторону речи, но и повторять и отрабатывать изученный лексико-грамматический материал или вводить новый.

3. *Соответствие возрасту обучаемых.* Названный фактор снижает трудность восприятия материала, оптимизирует темп усвоения произносительных единиц, позволяет организовать мотивированную и эффективную тренировку учебного материала.

4. *Активизация как произвольного, так и непроизвольного внимания учащихся.* Представленная особенность играет важную роль при овладении пассивным фонетическим минимумом, а именно, с одной стороны – способствует постепенному увеличению объема и времени сосредоточенности, с другой стороны – развивает произвольное внимание.

5. *Сочетание имитативных упражнений с упражнениями на самостоятельное воспроизведение* фонетического материала. Названная особенность означает, что фонетическая зарядка мобилизует мыслительные процессы учащихся, что способствует развитию фонематического слуха.

6. *Желательно игровой характер.* Известно, что игровые формы отработки материала способствуют активизации познавательной и творческой деятельности учащихся, развивают их мышление, внимание и память, позволяют увеличить мотивацию к изучению иностранного языка.

Еще одним важным фактором, влияющим на эффективность фонетической зарядки как средства формирования фонетических навыков младших школьников, является ее содержание. Материалом для фонетической зарядки могут служить

«отдельные звуки, звуко сочетания, слова, предложения и небольшие тексты, содержащие фонетические явления, нуждающиеся в постоянной «инвентаризации» [1].

В зависимости от реализуемых целей и используемого учебного материала в настоящее время выделяют несколько типов фонетической зарядки. Первый из этих типов – *фонематическая зарядка*, содержанием которой является обучение произношению отдельных звуков сначала в изолированной позиции, потом в сочетаниях с другими звуками. Однако постановка звука не должна этим ограничиваться. В любом цикле фонетических упражнений присутствует «блок»: звук – слог – слово – словосочетание – фраза [3].

Второй тип – *лексико-фонетическая* зарядка, которая позволяет углубить работу с вокабуляром по изучаемой теме. В рамках данной фонетической зарядки отрабатывается произношение новых слов, при необходимости записывается транскрипция. Параллельно с формированием слухо-произносительных навыков обогащается лексический запас. Запоминание лексики в контексте – один из популярных методов заучивания новых слов в ходе данного типа фонетической зарядки.

Третий тип – *грамматико-фонетическая* зарядка, которая позволяет отрабатывать различные грамматические конструкции. В качестве тренировочных упражнений используется материал уже знакомый учащимся и не требующий грамматического комментария.

Четвёртый тип – *интонационная* фонетическая зарядка. Известно, что овладение фонетикой не сводится только к постановке правильного произношения иноязычных звуков и правильному произнесению отдельных слов и выражений. «Для живого потока речи типична ещё интонация как совокупность мелодических и динамических модуляций голоса при говорении и как темпо-ритмическое оформление речевого потока» [3].

Материал фонетической зарядки, как правило, вводится градуировано: от более мелких произносительных единиц к более крупным. Содержание фонетической зарядки может быть чрезвычайно разнообразным: слушание с целью определения ошибок; дифференциация звуков; узнавание слов со слуха, их запоминание и последующее повторение и т. д.; повторение в паузу; повторение синхронно за диктором/учителем/товарищем; чтение слов, предложений, микротекстов, диалогов, стихов, скороговорок; чтение сложных в фонетическом отношении частей предложения, словосочетаний с нанизыванием слов с начала или с конца; определение отношения к чему-либо по интонации; распознавание диалектов в целях обучения пассивному фонетическому минимуму; произношение одной и той же фразы с различной интонацией в зависимости от речевой задачи [2]; произнесение скороговорок; чтение стихотворений, разучивание песен; игры со словами и т. д.

Подводя итог всему вышесказанному, отметим, что фонетическая зарядка представляется важным этапом в организации всего урока и эффективным средством обучения фонетической стороне языка в начальной школе, которое повышает мотивацию, развивает мыслительные способности учащихся, их память, восприятие и воображение, предотвращает появление произносительных ошибок и деавтоматизацию фонетических навыков.

Список литературы

1. Рогова Г.В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / Г.В. Рогова [и др.]. – М.: Просвещение, 1991. – 287 с.
2. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций: Пособие для студентов пед. вузов и учителей. – М.: Просвещение, 2002. – 239 с.

3. Тарлышева Е.А. Фонетическая зарядка на занятиях по русскому языку как иностранному // Вестник Дальвтуза. – 2014. – №1. – С. 94–98.
4. Щукин А.Н. Методика обучения речевому общению на иностранном языке: учебное пособие для преподавателей и студентов языковых вузов. – М.: Икар, 2011. – 454 с.

ОӘЖ 81'34. 016

Фонетикалық жаттығу бастапқы кезеңде оқушылардың фонетикалық дағдыларың дамытудың тиімді құралдарының бірі ретінде.

Гумарова М.Б., Исанова Л.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация.** Мақала бастауыш сынып оқушыларының фонетикалық материалдары меңгертуінің тиімді құралдарының бірі – «фонетикалық жаттығуға» арналған. Фонетикалық жаттығулардың негізгі мақсаттары, сипаттамалары және түрлері көрсетілген.*

***Кілт сөздер:** фонетика, оқыту, бастауыш мектеп, фонетикалық жаттығулар, шет тілдері, фонетикалық дағдылар.*

УДК 821 (091)

СОВРЕМЕННОЕ ВИДЕНИЕ РОМАНА «БЕЗ ПРАВА НА НАСЛЕДСТВО» УЛЬЯМА КОЛЛИНЗА

Доукариева У.К., Аустниязова А.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В этой статье описывается современный взгляд к роману «Без права на наследство», ознакомительная статья с данным романом, отписывается структура написания романа, ознакомливаясь с образами и главными героями романа «без права на наследство». А так же в статье указывается краткая, ознакомительная творческая биография автора - Уилки Коллинза, написавший четыре самых известнейших романов IX века. Основной исследовательский роман в данной статье является произведение «Без права на наследство», написанный в детективном духе, который по истине вовлек многих читателей викторианского века и века нынешнего. Так же в данной статье описывается стиль и структура написания данного романа-«Без права на наследство».

Ключевые слова: английский писатель, драматург, детективные романы, романтические мотивы, культовые романы, цепная реакция, мировая литература, актуальная тема, финальный акт, пьеса, многоплановое действия.

Уилки Коллинз-английский писатель, драматург, классик 19 века, друг и ученик Чарльза Диккенса. Автор 27 романов, 15 пьес и более чем полусотни рассказов. Свои лучшие творения Коллинз опубликовал в 1860-е годы, завоевав мировую известность.

Роман «Без права на наследство» написан между этими двумя культовыми романами в 1862 году. К тому времени Коллинз овладел писательской манерой, обрел жанровую и стилевую оригинальность. В романе «Без права на наследство» присутствуют некоторые таинственные обстоятельства, как и в романе «Женщина в белом» и «Лунный камень» [1].

Все романы Коллинза третьего периода звучали живо и злободневно. Писателя часто сравнивали с Чарльзом Ридом (1814-1884), прославившимся остротой поднимаемых проблем и экспрессивностью критики, умением сочетать тенденциозность, внимание к злободневным животрепещущим темам с увлекательностью рассказа.

Лучшие романы Уилки Коллинза поддаются различному прочтению. Их можно прочесть как увлекательные боевики, причем в одних случаях с учетом всех достоинств его прозы, а в других даже только ради увлекательной фабулы, виртуозно завязанных и развязанных узлов сюжета. В то же время читаются они и по-другому- сложнейшим и, бесспорно, художнически построенным сюжетом.

Цитата из книги: «Ничто в мире не остается тайной навсегда. Даже закрытые в землю клады рано или поздно выходят на поверхность. Земля хранит следы шагов предателя, вода выносит на берег тело утопленника. Даже огонь выдает секреты в пепле. Неумолимый закон разоблачения принадлежит самой природе - чудо, если удастся долго хранить секрет» [2]. Таким образом тайные мотивы раскрываются довольно быстро. Законное венчание родителей послужило причиной тяжких испытаний для всей семьи. Со временем становится очевидным объяснением таких мелких бытовых секретов, как внезапный отъезд родителей героинь Нора и Магдален в Лондон, таинственное письмо, пришедшее на имя отца, появление в отсутствии родителей незнакомца-он назвался капитаном Реджем, о котором прежде никто из семьи не слышал.

Сестры Нора и Магдален - незаконнорождённые. Из-за раннего и необдуманного брака, мистер Ванстоун не мог обвенчаться с их матерью и сделал это лишь после

смерти первой жены, о смерти которой узнали в этом таинственном письме. Пологая, что, вступив в законный брак, мистер и миссис Ванстоун смогут сохранить это в секрете от уже взрослых дочерей. Но не учли тот факт, что по английским законам вступление в брак отменяет все раннее заключенные брачующимися соглашения и, следовательно, его завещание которым он раннее обеспечил будущность дочерей, утратил юридическую силу [2].

Цепная реакция событий следует стремительно быстро. Посещение мистера Ванстоуна своего соседа мистера Клэра послужило поводом для сообщений новости о предполагаемом женихе Магдален -Френсиса Клэра. Фрэнк - слабохарактерный неумеха, который был направлен на дальнюю поездку в Китай по работе. Он в спешке активизировал свои ухаживания за подругой детства Магдален, в надежде, что, устроив брак его дальняя поездка отменится. Между разговором мистера Ванстоуна и мистера Клэра затрагивалась тема о завещании в пользу дочерям. От мистера Клэра узнает тревожную новость о том, что завещание мистера Ванстоуна утратило законность. Он немедленно выезжает поездом в Лондон, для экономии времени чтобы составить новое завещание. Поезд терпит крушение, и мистер Ванстоун погибает [3]. Его жена при известии о смерти мужа переносит удар, от которого умирает после двух суток беспамятства. Юрист сообщает новость об утрате сестрами всех прав и имение переходит к их дяде, брату отца Майклу Ванстоун, который всю жизнь с ним враждовал и рад был отомстить своим племянникам. Он требует, чтобы они немедленно покинули родной дом и оставляет их нищими.

Магдален прежде игравшая роль на сцене воплощает в жизнь. Она утратила свои нравственные достоинства и готова была на любой обман для достижения цели. Сделав своим общественником капитана Реджа, оказавшимся сыном первого мужа мисс Ванстоун, при этом он являлся отпетым мошенником. Магдален сумела обвенчаться со своим больным кузеном Ноэлем Ванстоуном, полагая вернуть отнятое у них. Мисс Ленкольт узнав об их браке уговаривает Ноэля переписать поместье на родных, которые вернут имущество Ноэлю обратно после устранения Магдален. Таковыми оказываются родственники со стороны матери братьев Ванстоун, адмирал Бертрам и его сын Джордж Бертрам-еще один кузен. Ему предназначено стать временным владельцем имения. После оформления бумаг Ноэль Ванстоун неожиданно скончался. Его вдова Магдален не получает ничего и ее попытки вернуть владения отца рухнули и ее ждали бегство, нищета и болезнь.

Роман о человеческой душе, разрывающийся между добром и злом. Магдален, как воплощение такой борьбы. Роман о несправедливой жизни талантливой и энергичной красавицы, жизнь которой оборачивается в трагический случай оставляя девушку из аристократической семьи без права не только на наследство, но даже на родовое имя.

Ознакамливаясь с классической, мировой литературой, углубляясь в смысл переданный нам автором, которое является актуальной темой о человеческой жизни, мы находим ответы на самые сложные вопросы жизни во все века.

«Единственная тайна романа раскрывается в середине первого тома. С этой точки зрения главные события сознательно оставлены в тени до поры до времени, намеренно увлекая читателя потоком событий»-заявляет сам автор в предисловии романа.

«Эта история посвящена предмету, волновавшему величайших писателей прошлого и настоящего, предмету, который никогда не перестанет интересовать людей. Еще одна книга о человеческой душе, разрывающая между добром и злом.»

Это история двух сестер Ванстоун, которые в начале книги мы находим счастливыми, беспечными в окружении любящей семьи, живущих в чудесном доме. Но вскоре приходит трагическое событие, которое переворачивает их упорядоченную жизнь с ног на голову, и они остаются без средств к существованию и даже без права

на наследство своих родителей [4]. Большого и сказать нельзя, потому, как причины, почему сестры могли бы попасть в такую ситуацию, заставили оставаться читателей в догадках и выдвигать версии на протяжении первых глав. Автор начинает интриговать уже в начале романа.

«Единственная тайна романа раскрывается в середине первого тома. С этой точки зрения главные события сознательно оставлены в тени до поры до времени, намеренно увлекая читателя потоком событий»-заявляет сам автор в предисловии романа. Коллинз прежде всего опирается на полифонию, постоянно переводя рассказ разным людям [5]. Исключительная изобретательность в конструировании интриги, виртуозность и последовательность в распутывании ее, глубокий психологизм в описании взаимоотношений и переживании действующих лиц, экспрессивность диалогов и проникновенность монологов, добродушный юмор, превосходные пейзажные зарисовки, мастерские описания природы и погодных стихий и нередкое включение их в канву событий, способствующих развязке интриги, - вот средства, с помощью которых Коллинз увлекает читателя и заставляет следить за приключениями своих героев с неослабеваемым интересом. Но интрига для Уилки не главное. Это- семья и отношения в семье, которые по мнению знакомого полицейского, на каждом шагу сопряжены с психологическими коллизиями, детективными ситуациями и интригами.

Столь сложное построение романа завершает «финальный акт», что дает автору развернуть и приобрести черты драматического произведения, пьесы и многоплановое действие.

Список литературы

1. Хронология жизни и творчества Уилки Коллинза с 20-40
2. Книга Уилки Коллинз «Без право на наследство»
3. Уилки Коллинз Методическое пособие Череповец 2001.с.105
4. «Мир романтизма» -Х Гуляевских чтений 2002
5. Коллинз У. Собрание сочинений: В 5-ти томах.с.400-423.

UDC 821 (091)

MODERN VISION OF THE NOVEL "NO NAME"

Doukarieva U.K., Austniyazova A.T.

West Kazakhstan Innovative-Technological University, Uralsk

Abstract: *This article describes a modern view of the novel "without the right to inheritance", an introductory article with this novel, unsubscribes the structure of the writing of the novel, getting acquainted with the images and main characters of the novel "without the right to inheritance". And also, the article indicates a brief, introductory creative biography of the author, Wilkie Collins, who wrote four of the most famous novels of the 9th century. The main research novel in this article is No Inheritance, written in a detective spirit that has truly engaged many Victorian and current readers. This article also describes the style and structure of writing this novel, "Without the Right to Inheritance."*

Key words: *English writer, playwright, detective novels, romantic motives, cult novels, chain reaction, world literature, current topic, final act, play, multifaceted action.*

УДК 81: 37. 016

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Идрискалиева С.К., Кенжегалиева Д.Р., Надинова Э.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. *Инновационные методы обучения иностранным языкам всегда вызывали интерес у преподавателей. В наши дни интенсивные методы обучения иностранным языкам пользуются все большей популярностью. Создано множество видов интенсивных методов, применяемых, чаще всего, для обучения иностранному языку взрослых людей. Но и в школе педагоги успешно применяют приемы работы, характерные для этих методов.*

Ключевые слова: *инновационный, метод, прием, формирование, компетенция, мышление, коммуникация, анализ, ситуация, осмысление, размышление.*

В истории развития методики, как науки присутствовали разные стратегии обучения. Используя их, история методики преподавания иностранных языков пыталась обнаружить лучший способ обучения иностранным языкам. Формирование смежных с методикой наук, возникновение психолингвистики, общественной психологии, теории деятельности спровоцировали разработку коммуникативного метода, в котором основная роль отводилась формированию коммуникативной компетенции. В соответствии с новыми требованиями изменилось содержание учебных программ, методологическая основа обучения. Новые требования предполагают кроме научного познания предметного характера, так же и универсальные учебные действия. Это виды деятельности или компетенции, которые вырабатываются не только в единичном учебном предмете, а во всей их совокупности. Главное в наше время то, что обучение иностранным языкам требует применения интерактивных и активных методов обучения. Создано множество видов интенсивных методов, применяемых, чаще всего, для обучения иностранному языку взрослых людей. Интенсивные методы обучения - совокупность методов обучения иностранному языку, которая ведет свое начало в 60-х гг. от суггестопедического метода, созданного ученым из Болгарии, Г. Лозановым. К таким методам относятся: эмоционально-смысловой метод (И. Ю. Шехтер), метод ускоренного обучения взрослых (Л. Ш. Гегечкори), гипнопедия (Э. М. Сировский), метод активизации резервных способностей обучаемого (Г. А. Китайгородская), суггестокибернетический интегральный метод ускоренного обучения взрослых (В. В. Петрусинский), ритмопедия (Г. М. Бурденюк), метод погружения (А. С. Плесневич), "экспресс-метод" (И. Давыдова), курс речевого поведения (А. А. Акишина) и др. [1].

В методике интенсивные методы рассматриваются как своеобразная система обучения, отличающаяся по ряду характеристик от существующих, так называемых традиционных, методов. Цели интенсивных методов направляются на достижение наибольшего количества усваиваемого материала в малый срок. Содержание обучения включает овладение комплексом умений, навыков и знаний, которых достаточно для осуществления деятельности в конкретной сфере общения [7].

Они базируются на последующих методических принципах:

1. Принцип коллективного взаимодействия. Данный принцип объединяет цели воспитания и обучения в условиях единого учебно- воспитательного процесса. Обучение в группах способствует проявлению у обучающегося дополнительных социально-психологических мотивов к обучению, формирует в учебном коллективе такую психологическую атмосферу, в которой обучаемые имеют возможности для

удовлетворения важнейших социально-психологических потребностей людей: уважение, признание, интерес со стороны людей, которые его окружают. Все это дополнительно стимулирует познавательную активность обучающихся.

2. Принцип личностно-ориентированного общения. В процессе общения любой обучаемый как подвергается воздействию, так и воздействует сам на других. При таких условиях, формирование личности обусловлено отношением людей друг к другу, их общением. Владение языком — это, в первую очередь, способность участвовать в настоящем общении. Общение преобразуется в собственно мотивированный, созидательный процесс.

3. Принцип ролевой организации учебно-воспитательного процесса. Ролевое общение подразумевает одновременно и учебную, и речевую, и игровую деятельность. Если с позиции обучаемого ролевое общение - игра, то со стороны педагога — это главная форма организации учебного процесса.

4. Принцип концентрированности в организации учебного материала и учебного процесса. Указанный принцип характеризует как качественную, так и количественную специфику интенсивного общения. Представленная специфика воплощается во многих аспектах: концентрированность учебного материала, связанная с его объемом и распределением в курсе обучения, концентрированность учебных занятий, ситуаций. Специфическая организация учебного процесса обуславливает концентрированность в организации учебного материала, которая проявляется, в частности, в разнообразии видов и форм работы, в высокой " плотности общения ".

5. Принцип полифункциональности упражнений. В данном принципе заключается специфика метода активизации в системе упражнений. Языковой опыт, который был сформирован в неречевых условиях, не способен к переносу и непрочен. Поэтому продуктивным является такой подход к обучению, когда осуществляется параллельное и одновременное овладение речевой деятельностью и языковым материалом [8]. Как у всех методов обучения, так и у интенсивных методов, в частности, одна главная цель - обучение коммуникативной деятельности, т. е. реализуется коммуникативный подход в обучении иностранному языку, но в условиях жесткого ограничения по времени.

Отсюда можно выделить следующие определения интенсивного обучения Г. А. Китайгородской: - " Интенсивное обучение иностранному языку - обучение, которое, главным образом, ориентировано на овладение общением на изучаемом языке и базируется на психологических резервах личности и видах деятельности учащихся, которые не используются в обычном обучении " [3]; - " Интенсивное обучение - это не просто действенное обучение, а такое, при котором достигается наибольшая эффективность за минимально возможное учебное время, при малых затратах усилий учащегося и учителя " [4]. Определив понятие " интенсивное обучение ", можно перейти к сущности и содержанию отдельных методов, направленных на его реализацию. Интенсивные методы можно условно поделить на две большие категории: " технизированные " и " театрализованные ". К " технизированным " методам обучения относятся суггестокрибернетический интегральный метод, гипнопедия, ритмопедия, " экспресс-метод " и " интелл-метод ", метод ускоренного обучения взрослых, так как их осуществление предполагает внедрение технических средств обучения: магнитофонов, видео- и диапроекторов, лингафонных кабинетов и др. Суггестокрибернетический интегральный метод был изобретен в 1980-е годы В. В. Петрусинским. Основой метода является суггестивное управление процессом обучения с внедрением технических средств. Во время сеанса, который повторяется в различные дни занятий, тренировочный материал выдается крупными объемами для целостного восприятия. Метод дает возможность автоматизировать грамматические модели и лексику для начального этапа за ограниченный отрезок времени. Система обучения имеет сходство с курсом " погружения ", но область его применения обширнее, поскольку педагогу,

отводится только роль организатора учебного процесса и контроль за работой группы. Ритмопедия. Данный способ был изобретен в Кишиневском институте (Бурденюк и др., 1981) и внедрен в ряде вузов на занятиях по иностранным языкам. Ритмопедия является методикой подачи иноязычной информации, ее закрепления и активизации при поддержке ритмостимулирования в процессе группового общения. Разработчики метода определяют ритмостимуляцию как воздействие низкочастотными монотонными импульсами звука, цвета, света через слуховые, зрительные и тактильные анализаторы на биоритмику человека, что содействует созданию благоприятных условий для активизации механизмов памяти и длительного сохранения учебного материала." Экспресс-метод " разработан в 1990-е гг И. Давыдовой. Стремящимся овладеть иностранным языком быстро и с меньшей затратой сил предлагалось выслушивать в магнитофонной записи специально выбранные тексты из сферы бытового общения. Каждая из данных кассет звучит в течении 60 – 90 минут. Отличительной чертой метода является присутствие в текстах особых звуковых сигналов, названных *sublimental messages*. Они представляют собой фразы, воспринимаемые на подсознательном уровне благодаря высокой скорости их подачи, что делает их не видными на сознательном уровне. Информация, записанная на такой высокой скорости, усваивается на уровне подсознания и, по мнению создателя метода, основательно сохраняется в памяти. " Интелл-метод ". " Интеллектуальный метод обучения ". Был изобретен в начале 1980-х гг. Академией наук СССР, на базе применения эффекта гипермнезии(сверхзапоминания), при котором информация усваивается в объеме, превышающем существующие нормы. Заключение о безопасности и эффективности метода при обучении, как школьников, так и взрослых было выдано Институтом высшей нервной деятельности в 1987 году. В основе метода лежит, так именуемый, эффект 25-го кадра. Как известно, информация с экрана телевизора воспринимается сознанием при скорости ее подачи 24 кадров в секунду и не более. Если скорость предоставления информации больше, то она станет восприниматься не на сознательном, а на подсознательном уровне. При этом информация обрабатывается центрами головного мозга, в обход нашего сознания. В преподавании иностранных языков эффект 25-го кадра нашел применение в качестве источника повышения резервов головного мозга, что раньше использовалось в способе обучения Г. Лозанова [8].

Психотерапевтический метод обучения разработала И. М. Румянцева на базе суггестопедической теории интенсивного обучения Г. Лозанова, он предусматривает использование на занятиях групповой психотерапии в форме психологических тренингов. Под психотерапией создатель предполагает особенный вид межличностного взаимодействия, в процессе которого обучаемым оказывается профессиональная помощь психологическими средствами при решении возникающих у них проблем и затруднений психологического характера, связанных с овладением и использованием изучаемого языка. Такая помощь оказывается нужной при работе с трудно обучаемыми людьми, сомневающимися в способности овладеть языком в силу различных обстоятельств. В качестве источника и метода внедрения психотерапии на занятиях предлагается исследованный создателем интенсивный лингвopsихологический тренинг (ИЛПТ), представляющий собой комплекс упражнений и технологий их применения в учебном процессе [5]. К группе «театрализованных» методов относятся эмоционально-смысловой метод, метод активизации способностей личности и коллектива, суггестопедический метод, метод погружения и релаксопедия, поскольку суть данных методов заключена в использовании заданий, которые имеют, в основном, творческий характер.

Эмоционально-смысловой метод разработан И. Ю. Шехтером, который в качестве главного пути овладения речевым общением рассматривал опору на смыслообразование, которое появляется в процессе ролевой игры. На базе этого метода

были разработаны три этапа обучения языку, каждый из которых выступал этапом в процессе формирования и развития смыслопорождения. Задачей первого этапа было формирование речи в обычных ситуациях общения. Второй этап предполагал переход к деловому общению в условиях монологического выражения. Наконец, третий этап гарантировал дальнейшее развитие речи на текстах по квалификации. Работа по этому методу происходит, главным образом, в виде решения проблемных ситуаций на материале общенаучных и особых текстов и в форме деловых игр. Трехцикловое обучение позволяет воплотить поэтапность решения задач интенсивного обучения - от простых навыков и умений в сфере ежедневного общения до речевых умений в профессионально направленной деятельности. Метод активизации способностей личности и коллектива был разработан на базе концепции Г. Лозанова при активном участии Г. А. Китайгородской в конце 1970-х - начале 80-х. Разнообразные варианты метода оправдали себя в практической проверке на занятиях по иностранным языкам, а также в работе на краткосрочных языковых курсах с определенной целевой направленностью обучения иноязычному общению в бытовой, социально-культурной и общенаучной сферах были достигнуты величайшие успехи. Метод нацелен, в первую очередь, на обучение общению и уже потом - на изучение языкового материала. Положительные стороны метода: - организация на занятиях управляемого речевого общения и создание коллективного взаимодействия; - обнаружение творческого потенциала личности обучаемого, обеспечивающего результат гипермнезии (состояние памяти, при котором происходит запоминание значимого по размеру материала); - использование разных источников восприятия, в том числе и сферы бессознательного. В рамках способа активизации была изобретена модель обучения, которая гарантирует цикличность учебного процесса. Каждый цикл занятий состоит из трех последовательных шагов: введение нового материала (с помощью текста-полилога), тренировка в общении, практика общения. Тренировка в общении (первый шаг) - процесс закрепления введенного материала посредством выполнения упражнений. Практика общения (второй шаг) - процесс свободного и творческого применения материала в разных ситуациях общения. Задания представляют собой систему этюдов и носят творческий характер. Мотивационный аспект обучения обусловлен внедрением ситуаций общения, которые представляют интерес для обучаемых, а также использованием разработанных в рамках метода приемов и форм обучения: обучение в процессе общения, внедрение ролевых игр, музыкального фона, средств наглядности и современных технологий.

Суггестопедический метод создал Г. Лозанов и его последователи. Суггестопедическая модель обучения состоит из следующих этапов работы: дешифровка - ознакомление с новым материалом, активный сеанс - преподаватель читает новый текст, концертный сеанс - на фоне звучащей музыки, преподаватель повторно читает текст, разрабатывание учебного материала при помощи суггестивных этюдов. По окончании цикла проводится финальный «спектакль» - драматизация текста. Весь срок обучения распределяется на две части: устный вводный курс и основной курс с использованием учебных пособий, включающий активный и концертный сеансы, первичную и вторичную разработку материала. Ключевыми методическими приемами обучения выступают: чтение и перевод текста педагогом, хоровое и индивидуальное повторение фрагментов текста учащимися, разыгрывание этюдов, разрешение проблемных ситуаций и мыслительных задач, игры и диалоги. Этот метод обучения, по факту, является системой введения и закрепления учебного материала в разнообразных ситуациях общения, активизацией обучающихся в процессе урока и мобилизацией скрытых психологических резервов личности. Тем не менее, в этом методе, сохраняются спорные и недостаточно разработанные вопросы. Многие исследователи высказываются против отсутствия домашних заданий, системы тренировочных упражнений, обеспечивающих формирование речевого автоматизма.

Но в дальнейшем идеи Г. Лозанова стали основанием для разработки других интенсивных методов [8]. Метод погружения был разработан А.С. Плесневич в 70-е годы и специализирован на обучении английскому языку работников науки. Срок курса - 10 дней. Он предусматривает интенсивные занятия с использованием элементов суггестопедии и психических процессов, протекающих на уровне подсознания. Курс рассчитан на лица, у которых есть подготовка по языку равная объему неязыкового вуза, и служит для подготовки работников науки к общению с их зарубежными коллегами в рамках профессиональной деятельности [2]. Релаксопедия — это комплекс дидактических приемов, предусматривающих применение в учебных целях релаксации, т.е. психического и физического расслабления, вызываемого внушением. Эксперименты, проведенные Пермском педагогическом институте, в суггестопедической лаборатории, показали, что в расслабленном состоянии обучаемые способны освоить значительный объем информации в отведенную единицу времени, при этом происходит активизация мыслительной деятельности. Одна из вариаций релаксопедии, получившая название комплекснорелаксопедический метод, вводит в систему обучения суггестоинформацию, традиционные активизирующие занятия, домашнюю подготовку [6].

На основании вышеизложенного материала можно сделать вывод, что фундаментальной основой всех современных интенсивных методов является использование скрытых психических ресурсов личности, т. е. опора на бессознательное усвоение информации, это и гарантирует их высокую эффективность, несмотря на относительно короткие сроки обучения.

Список литературы

1. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) [Текст] / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. - М.: Икар, 2009. - 448 с.
2. Гегечкори, Л. К. К проблеме интенсификации процесса обучения взрослых иноязычной речи [Текст] / Л. Гегечкори. – Тбилиси: Изд. Тбилисского университета, 1975. – 297 с.
3. Китайгородская, Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам [Текст] / Г.А. Китайгородская. - М, 1986г. - 302с.
4. Китайгородская, Г.А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам [Монография] / Г.А. Китайгородская, Р.С.Немов, Т.Н.Смирнова. - М.: Издательство Московского университета, 1986. - 175 с.
5. Румянцева, И. М. Психология речи и лингвопедагогическая психология [Текст]/ И. М. Румянцева. – М.: ПЕР СЭ, Логос, 2004. – 320 с.
6. Темчин, С. Нетрадиционные методы преподавания иностранных языков: релаксопедия [Текст]/ С. Темчин. – Vilnius.: Pradai, 1997. – 52 с.
7. Щукин, А. Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам [Учебное пособие]/ А. Н. Щукин. — М.: Филоматис, 2008. — 188 с.
8. Щукин, А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика [Учебное пособие для преподавателей и студентов] / А.Н. Щукин. - М.: Филоматис, 2006. - 480 с.

ОӘЖ 81:37.016

ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Идрискалиева С.К., Кенжеғалиева Д.Р., Надирова Э.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: шет тілдерін оқытудың инновациялық әдістері оқытушылардың қызығушылығын тудырды. Қазіргі уақытта шет тілдерін оқытудың қарқынды әдістері танымал бола бастады. Ересектерге шет тілін үйрету үшін жиі қолданылатын қарқынды әдістердің көптеген түрлері жасалды. Бірақ мектепте мұғалімдер осы әдістерге тән жұмыс әдістерін сәтті қолданады.

Кілт сөздер: инновациялық, әдіс, қабылдау, қалыптастыру, құзыреттілік, ойлау, қарым-қатынас, талдау, жағдай, түсіну, ойлау.

ӘОЖ 16.21.61

ҚАЗІРГІ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕГІ ПЕРИФРАЗАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Камалиден М.Ж., Керимбаева Б.Т.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Университеті, Ақтөбе қ, Қазақстан

Аннотация. Мақалада публицистикалық мәтіндегі – радио, теледидарлық сөздер, журнал және газет басылымдарындағы перифразалардың ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты: қазіргі заманғы ағылшын тіліндегі перифразаны талдау, тұрақты және сирек үлгілерін анықтау, сөйлеу кезіндегі олардың семантикалық ерекшеліктерін және коммуникативті байланысын анықтау. Зерттеу жұмысы перифразаны бұқаралық ақпарат құралдар байланысы арқылы перифразалаудың семантикалық ерекшеліктерін орнатуға, қазіргі ағылшын журналистикасы арқылы логикалық және бейнелі әдістерін ерекшелуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: перифраза, ағылшын тіл, журналистика, публицистика, стилистикалық құрал.

Біздің сөйлеп, ойымызды жеткізуіміз ешқашан құрғақ және біртекті болмауы тиіс, әрқашан айтар сөзімізді безендіре, оған аса көркем реңк бере айта алуымыз қажет. Әдемі әдеби сөйлеу бірсарындылыққа жол бермейді. Егер ондағы құбылыстар бір сөздермен сипаттала берсе, мәлімдеме әсерлі және есте қалатын болады деп үміттенбеңіз. Осыған сай әр түрлі стильдік құралдар пайда болып отырды, бұл ойды дәлірек жеткізуге, сөйлеудің құрғақтығын, біртектілігін сұйылтуға және оған жағымды реңк беруге көмектесті. Уақыт өте келе лингвистика ғалымдары бір мәлімдеме бере отырып, оны мүлдем басқаша көркем түрде, астарлап ойды нақты жеткізе алатынын түсіне бастады. Бұл үшін әртүрлі сөздер, сөз тіркестері, тіпті тұтас сөйлемдер қолданылды. Осылайша, адамдар қарым-қатынас жасай отырып, нақты бір ойын ұтымды түрде басқа сөздермен ауыстыра отырып, өзіндік ойын мәдениетті жеткізуде. Авторлар әртүрлі әдістерге жүгінді. Бұндай әдістерге осы мақала жұмысының басты объектісі болып табылатын перифразаларды да енгізуімізге болады.

Перифраза – бірнеше ғасырлар бойы әртүрлі стильдегі және жанрадағы мәтіндерде белсенді түрде қолданылып келе жатқан тілдік құрал. Перифраза ұғымының танымалдылығы олардың әр түрлі функционалдық мүмкіндіктеріне байланысты. Дегенімен, тіл ғылымының даму тарихында ұзақ уақыт бойы перифраза ұғымы лингвист ғалымдардың зерттеушілік назарында болған жоқ, алғашында бұл лингвистикалық құбылыс риторлар мен стилистерді ғана қызықтырды. Перифразаның сипаттамалық құрылыс ретіндегі идеясы ежелгі дәуірден, яғни XVIII - XIX ғасырлар кезеңінде пайда болды. Термин тек лингвистикалық шеңберде ғана қарастырылмайды, ғылыми білімнің әр түрлі салаларында сонын ішінде: логика, стилистика, риторика, психоллингвистика, әлеуметтік лингвистика, морфология, музыка және т.б ғылым түрлерінде кең қолданылады.

Дерек көздерінде «перифраза» ұғымына берілген анықтамалар саны жетерлік. Мысалы «Oxford Dictionaries» сөздігінде перифразаға келесі анықтама береді:

«Periphrasis- use of indirect and circumlocutory speech or writing, an indirect and circumlocutory phrase». [1]

Бұл терминнің тағы бір анықтамасын «Macmillan English Dictionary» сөздігінен кезіктіруге болады:

«Periphrasis- the practice of expressing something in a more complicated indirect way than is necessary, or something that is expressed in this way» [2]

Перифраза ұғымының көптеген анықтамалары болуы, бірыңғай идеяның жоқтығы. Осы ұғым туралы сөздіктерде көрсетілген сипаттамалармен таныса отырып, ғалымдардың зерттеу жұмыстарындағы айтқан әртүрлі анықтамаларында айта кетуге болады:

«Перифраза- сипаттамалық өрнек ретінде анықталады: сөздің мағынасына басқаша сипаттама берілуі болып табылады» [3]

«Перифраза - сөздердің немесе сөз тіркесінің белгілі бір сипаттамалық мәнін құрайды, әрі екі бөліктен тұрады, жиі кездесетін конструкциялары: ядролық және негізгі»[4]

«Объектінің атауын оның сөздік сипаттамасымен алмастыратын, қасиетін ашатын фигура» [5]

Ғалымдардың берген осы анықтамалардың негізінде перифразаның қызметін бірнеше тобын ажыратуға болады:

1. Перифраза сипаттамалық өрнек ретінде.
2. Перифраза стилистикалық әдіс ретінде.
3. Перифраза троп ретінде.
4. Перифраза сөз тіркесі ретінде.
5. Перифраза номинация ретінде.

Яғни перифраз сөзге стилистикалық нәр беретін, бейнелі, эмоцияналды, образды мәнге ие өрнек ретінде сипатталады. Семантикалық жағынан – бейнелі және образды, әсерлілігі жағынан – стильдік, экспрессивті болып келеді.

Қазіргі уақытта перифразаларды қолданудың негізгі бағыттарының бірі медиамәтіндер - газет-журнал басылымдары, радио және теледидардағы сөздер, интернет ресурстары болып табылады. Негізгі міндеттер - жаңалықтарды хабарлау, түсініктеме беру, фактілер мен оқиғаларды бағалау. Демек, публицистикалық стиль кең ақпараттық мазмұнмен, деректі мазмұнмен, жүйелілігімен, бейнелілігімен, стандарттылығымен, эмоционалдылығымен, бағалаушылығымен, тартымдылығымен және оларға сәйкес тілдік құралдармен сипатталады. Бүгінде БАҚ біздің санамызға, адамдардың, бүкіл қоғамның өміріне, тіпті тіліміз бен мәдениетімізге тигізетін әсері орасан. Ақпаратты берудің тиімділігі мен сәйкестігі мәселесі бірінші орынға шығады. Публицистикалық стиль тілдің екі қызметін – әсер етуші және хабарлау қызметін жүзеге асырады. Журналистиканың әсер етуші қызметі бағалау құралдарының жүйесі арқылы жүзеге асады, оның негізгісі метафора, сонымен қатар эмоционалды әсер етудің басқада құралдары. Публицистикалық және газет стиліндегі перифразаның маңыздылығы оқырманның назарын өткен өміріндегі белгілі бір іс-әрекетке, оқиғаға, құбылысқа аудару үшін қолдануы немесе ақпаратты жақсы есте сақтау үшін жаңа, бұрын белгісіз болған нәрсені көрсетуінде.

Сондықтан да біз публицистикалық және газет стиліндегі перифразаға мысалдар келтіріп, жан-жақты қарастырамыз:

1) Сонымен, «...Later, welcoming all the participants, he will emphasize that journalists are also responsible for the development of civil society. Especially the head of Kalmykia emphasized the role of veterans of the press, television and radio in the education of a new generation of feather sharks...» деген мысалдан бастайық.

Онда автор бізге «журналист» сөзін «feather sharks» деген сөзбен алмастырып тұр. Бұл бір сарындылықтан құтылу үшін жасалды. Негізгі классификацияға сәйкес, бұл мысалды логикалық перифразаға жатқызуға болады, өйткені ол қандай да бір образдылықты сипаттаманы суреттемейді, тек «қауырсынды акулалар» деген ұғымды «журналистер» деген түсінікпен алмастырып тұр. Сондықтан, бұл мысалда оның кеңірек ұғымнан нақты түсінікке көшу деп айта аламыз. Сонымен қатар, бұл перифразаны авторлық перифразаға жатқызуға болады, өйткені ол дәстүрлі перифраза түрінде қолданылмайды.

2) Келесі мысал «This is a country of gourmets ...». Бұл жағдайда «Country of gourmets»

тіркесі «француздықтар» деген мағынаны білдіреді, оны контексттен түсінуге болады, бірақ бөлек таңдалған сөйлемнен емес, өйткені бұл фразаның мағынасы тұрақты емес, автордың өзі ойлап тапқан. Сондықтан бұл түпнұсқалы перифразаға жатқызуға болады, яғни автордың өзіндік ойынан туған. Негізгі классификацияға сәйкес, бұл мысалды логикалық перифраза ретінде қорытындылауға болады, өйткені онда метонимия да, метафора да жоқ, контексттен тыс ұғымды қамтиды, өйткені француздықтар тамақты физикалық қанағаттанумен әрі дәмді жеуге әуес дейді. Сондықтан автор осы сөйлемге қандай да бір экспрессивтілік әкелуге тырысады және берілген мәліметтерге сүйене отырып, перифразаны қолданады. Сондай-ақ, бұл перифраза үш компоненті бар екенін қосуға болады, сондықтан ол үш сөзден тұратын перифразаларға жатады.

3) Зерттеулерімізді «It's like Uncle Sam insured your money....» «Uncle Sam» перифраза орнына «Америка Құрама Штаттарын» қоюға болады, өйткені «The Uncle Sam» АҚШтың символы болып табылады. Сондай-ақ бұл перифраза американдық басылымнан алынғандығын байқауға болады, өйткені «The Uncle Sam» атауы американдықтардың өздеріне тән. Бұл перифраза метафораға негізделгендіктен, бейнелі болып келеді. Сондай-ақ, бұл тіркес арқылы автор өзінің оқырмандарына өзінің туған еліне деген көзқарасын жеткізгісі келетіндігін өз отанының патриоты екенін көрсетеді. Бұл сөз тіркесі жалпы қолданыста, сондықтан бұл перифраз дәстүрлі деп жіктеледі, ол әр оқырманға түсінікті. Сондай-ақ, компоненттер саны бойынша оны үш сөзден тұратын перифразаларға жатқызуға болады.

4) Журналистік әдебиеттегі тағы бір мысал - «On the third day, all the prison inhabitants were taken outside and taken along the highway to the north....» деген сөз. Бұл жағдайда «prison inhabitants» деген тіркесті «prisoners» деп түсіну керек, бұл сөйлем белгілі бір саяси ұғымды білдіреді, дегенмен абақтыға жабу тіркесі үшін нақты мағынасы емес. Бұл жағдайда бұл перифразаны эвфемизмге жатқызуға болады, өйткені саяси сөздерді жұмсартып айту эвфемизмге тән. Бұл өрнекті дәстүрлі перифразаларға жатқызуға болады, өйткені оқырман кім туралы екенін түсінеді, бірақ сонымен бірге бұл жиі қолданылатын тұрақты тіркес емес, сондықтан оны авторлық деп қарастыруға болады.

5) Біз қарастыратын соңғы мысал «Two years ago I conquered the world's highest mountain was ...». Бұл мысалда «the world's highest mountain» деген тіркесте Эверест тауы деген мағына жасырылады. Бұл жағдайда бұл перифраза экспрессивті емес, ол тек объектінің ерекшелігін көрсетеді. Сондықтан бұл перифразаны дәл деп санауға болады, өйткені бұл жағдайда объектінің биіктігін көрсету оның маңызды белгісі болып табылады, сондықтан оны бір мәнді түрде жіктеуге болады. Компоненттер саны бойынша бұл перифраза төрт сөзден тұрады. Негізгі классификацияға сәйкес оны логикалық деп жіктеуге болады, өйткені логикалық байланыс объектінің кейбір сипаттамасы арасында байқалады. Бұл перифразалық тіркес дәстүрліге де жатқызуға болады, өйткені бұл біздің планетамыздағы ең биік тау, демек, бұл барлық халықтар үшін осындай, сондықтан егер біреу бұл фразаны естісе, ол не мағына білдіріп тұрғанын бірден түсінеді.

Ағылшын тіліндегі публицистикалық, газет және көркем әдебиеттердегі перифразаның қолданылу ерекшеліктеріне тәжірибелік зерттеу жүргізу барысында көптеген журналдар, газеттер мен көркем әдебиеттердегі шығармалар талданды. Соның нәтижесінде, жоғарыда талқыландырылған мысалдарға сай мынадай қорытынды жасауға болады: публицистикалық мәтінде жазушы перифразаларды қолдану арқылы оқырманға жағымды әсер етіп, оны сол шығарма әлеміне енгізіп, сұлулығын сезіндіреді, сол себепті авторлар мәтінде перифразаны қолданып прагматикалық әсерге қол жеткізеді. Көбінесе бейнелі перифраза түрлері жиі қолданылады, ал олардың басқа түрлері метафоралық перифраза, метонимдік перифразаларға қарағанда 4 есе жиі қолданылады, өйткені автор көбінесе шындыққа ешқандай қатысы жоқ нәрсенің бейнесін жасауға тырысады. Логикалық перифраза көп қолданылмайды, ал эвфемистік перифразалар іс-жүзінде мүлде қолданылмайды. Перифраза дәстүрлі әдеби саламен

ғана шектелмейді, ол публицистикада ең кең тараған, қысқа және белсенді тілді білдіретін құралдардың біріне айналды. Қоғамның дамуымен және жаңа заттар мен құбылыстардың үздіксіз пайда болуынан перифраза ұғымы сипаттамалық мақсатта қажет. Ол бейнелеудің тиімді құралы болып табылады. Перифразаның көмегімен адамдар тиімді қарым-қатынас жасай алады. Бұл жұмыста қазіргі публицистикалық және газет стиліндегі перифразаларға көп көңіл бөлініп, мысалдар келтірілді. Қазіргі журналистикадағы перифраза ұғымына анықтама беріліп, олардың ерекшелігі, функциялары туралы айтық. Публицистикадағы перифраза қызық әрі маңызды мәнге ие екенін атап өткен жөн. Қазіргі кезде, перифразалардың құрылымы мен мағынасын жақсырақ білу арқылы тиімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Осындай образды тіркестердің өміршеңдігі оның қолданысынан байқауға болады. Өйткені, қазір кезде адамдар сөйлеу сапасына азырақ көңіл бөледі, бұл тілдің деградациясын көрсетеді, өйткені адамдар тілді дұрыс қолдануды ұмытса, ол ерте ме, кеш пе өледі. Сондықтан ғалымдар барлық зерттеу түрлерін жүргізіп, алдын алуға күш салып, тілді өңдеу мен синтездеудің жаңа әдістерін ойлап табуға тырысуда. Және бұл мақала арқылы тұлғааралық қарым-қатынас құралының ұзақ және табысты болатына үлкен үмітім бар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бакина М.А., Некрасова Е.А. Эволюция поэтической речи XIX XX веков. Перифраза. Сравнение. -М.: Наука, 1986.
2. Бельчиков Ю.А. Перифраза // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1990.
3. Бытева Т.И. Перифраза как специфический объект изучения в курсе РКИ // Проблемы интенсивного обучения русскому языку как иностранному: Сб. тез. междунар. науч.-метод. конф. «Герценовские чтения» 2-4 июня 1993. СПб., 1993. -С. 140-142.
4. Мейрамов Н.М. Роль перифразы в английском языке. – Алматы: Талап, 2018.– С. 77.
5. Макарова С.Я. Перифраза в ономастической и апеллятивной лексике // Лексика русского языка и ее изучение. - Рязань, 1988.– С. 74-79.

УДК 16.21.61

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРИФРАЗА В СОВРЕМЕННОМ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

Камалиден М.Ж., Керимбаева Б.Т.

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г.Актобе, Республика Казахстан

Аннотация: В статье рассматриваются особенности перифраз в журналистском тексте таких как радиоречь, телевизионная речь, и газетные публикации. Цель исследования: проанализировать перифраз в современном английском языке, выявить регулярные и редкие типы, определить их смысловые особенности и коммуникативные связи. В статье определяется расширенные и структурные, семантические и функциональные особенности перифразы в материалах американской прессы. Статья по прагматическим методом позволяет установить семантические особенности перифраза через средства массовой информации, различать логические и образные методы через современную английскую журналистику.

Ключевые слова: перифраз, английский язык, журналистика, публицистика, стилистический инструмент.

UDC: 330.3

THE FEATURES OF TRANSLATING FILMS: SUBTITLES AND SYNCHRONIZATION (BASED ON THE FILM “MY NAME IS KOZHA” – “MENIN ATYM KOZHA-MENЯ ЗОВЫТ КОЖА”)

Gulvira Zh. Matzhanova, Manshuk I. Turgayeva
West Kazakhstan Innovative Technological University, Uralsk

Annotation. *The present work is devoted to the analysis of subtitles of films as a special type of translation activity and its features. It analyses the linguistic features of subtitles and the technical features of the presentation of subtitles on the screen, used in the translation of audio-visual works into foreign languages. It also analyses the peculiarities of translating movies using subtitles from English into Kazakh.*

Keywords: *subtitles, synchronization, linguistic features, translation techniques, movie.*

Introduction

The increasing commercialization of world cinema, as a result of which the need for translating audio-visual materials into various foreign languages has sharply increased including the Kazakh language. In general, it should be emphasized that the translation of a feature film is a very specific process, requiring the translator to have the greatest erudition, a clear knowledge of modern linguistic realities, an understanding of the role of the global context and an outstanding sense of language – the Kazakh language in the first place. Given the growing role of audiovisual communication in the modern world and the steady increase in the popularity of cinema, which has a high ideological and spiritual potential, the undertaken study seems relevant.

The film “My name is Kozha” gathered a large number of words or simply separate phrases requiring more detailed consideration when translating the script. In this film, one of the most widely represented colloquial vocabulary is used. The correct transmission of the speaker's intonation is significant in the translation of these films and in the translation of all films in general [1]. Absolutely different phrases with different intonation colours can absolutely change their meaning.

The theoretical value of the work lies in the fact that this study will allow us to describe, from the point of view of the theory of translation, the aspect of translation studies, which is very superficially reflected in existing studies in this field, and, accordingly, manuals on the theory and practice of translation. This paper discusses how the theories underlying the science of translation find practical application in the process of translating movies using subtitles [2].

The practical value of the work is due to the growing commercialization of cinema, which ensures a high need for high-quality translation of films into many foreign languages, including Kazakh, and the method of translating films using subtitles is in demand, as it has several advantages over other methods of translation.

The concept of “subtitle” appeared simultaneously with the invention of cinema and denoted a text or an inscription that explained the contents of the film and reproduced the speech of the characters, because at that time the movie was dumb. Since then, the meaning of the concept of “subtitle” has changed somewhat, so it will be appropriate to cite and analyze modern definitions of this concept.

The need to translate films into foreign languages arose almost simultaneously with the advent of cinema. As soon as the display of moving objects on the screen turned from a simple demonstration of one of the most important inventions into a commercial undertaking,

there was a need to bring this invention to as many viewers as possible. Therefore, it can be argued that the problem of translation of films has existed for more than a century, but it is practically not reflected in scientific studies on the theory and practice of translation. We believe that this can be explained by the fact that in the first half of the twentieth century, cinema was treated as an entertainment medium, and not as art, in contrast to literature.

Unlike intertitles which were used in silent movies as separate editing frames, subtitles should be visible on the screen simultaneously with the movie image. In the classic “optical” film technology which was used until the end of the 20th century subtitles complicated the process of creating a finished movie. There were two main methods for their manufacture: by optical imprinting or by mechanical printing [3].

Translation using subtitles is the oldest method of translation, since for a long time it was the only available from a technical point of view. On an ongoing basis, subtitles have been used in the translation of films since 1929 [4].

There are two types of subtitles: subtitles that reproduce the speech of characters in the language in which the film was shot (usually used when showing films to deaf viewers), as well as subtitles, which are a translation of the film into a language that the viewer understands, etc. language, native speakers of which are the people who make up the audience of this film [5]. When conducting this study, we consider the second type of subtitle, since it is of particular interest from the point of view of translation theory.

There are also forced subtitles which are used where, for whatever reason, the translation of the names in a picture or speech is inappropriate (for example, the speech of alien creatures or if the characters in the movie do not understand the speech of foreigners and the director of the movie wants to provide the viewer with additional information). One more example of forced subtitles is when we watch a Russian or Kazakh movie subtitle are not needed, but when characters begin to speak in English or other languages, we are given subtitles of this dialogue.

Research and findings

Translation is a means of cross-language communication. The translator makes possible the exchange of information between people speaking different languages, creating a communicatively equivalent text in foreign language to original one. This translation is not completely identical to the original. Slight discrepancies in the form of presentation or in the content may be observed which is caused by restrictions imposed by formal and semantic differences between the two languages [4]. Nevertheless, the translation is considered as a foreign language form of existing message contained in the original text.

The translation process goes through three stages:

At the first stage – the analysis stage – a simplifying transformation of the original syntactic structures within the original language is carried out: the original structures are converted (reduced) to the simplest, easily analyzed forms. It is assumed that such simple “nuclear” (or “near-nuclear”) structures in different languages are quite close and easily replace each other in translation.

Simplifying transformations at the stage of analysis are also individual words, in the meanings of which a set of elementary meanings is revealed. Similar elements of meaning are distinguished in the semantics of a word when it is compared with words with a similar meaning and the detection of differences between them. Among the members of such a semantic series one can find both general elements of meaning and differential ones that distinguish the meanings of each synonym from other members of the series. So, in a series of English words speak, sing, whistle, whisper, hum, the common (nuclear) component of meaning is pronouncing sounds using a speech apparatus [7].

Simplification of syntactic structures and partitioning of the values of lexical units at the stage of analysis allow the second stage of translation – “switching”, i.e. transition to nuclear structures and semantic components of the translation language. As was indicated, at

the level of such structures and elementary, different languages show significant similarities. Therefore, in principle, equivalent units at this level are found relatively easily.

At the third stage – “restructuring” – transformations are carried out in the language of translation from the nuclear level to the final structures and units of the original. Moreover, in accordance with the norms of the language, such formal attributes as the word order, sentence structure, number and distribution of semantic attributes change.

There are certain stylistic requirements that a translation must meet, that is, regulatory rules that characterize texts of a similar type in the target language. These requirements include:

1) Meaningful correspondence. The translator should always strive to match the style and direction, reflecting the true meaning of the original. The semantic correspondence contains stylistic accuracy, adequacy and completeness. The translated version and original one must be as close in meaning as possible. The linguistic competence also includes knowledge of the connections that exist between the forms and meanings of different signs [8].

2) Literacy. The text must comply with the general norms of Kazakh and foreign languages. As a rule, the absence of stylistic, grammatical and spelling errors is assumed. The word performs a nominative-figurative function. The specifics of inter-language communication and the diverse forms of translation activity make it necessary to create a kind of translation competence for the translator which is characterized by a number of distinctive features.

3) Lexical and stylistic conformity. The translator needs to select the appropriate equivalents of the terms of the original, analogues of abbreviations and abbreviations, the correct transliteration. The general style of the translated text and the style of the original should not differ in perception [7]. All components of the translation competence are multidirectional, addressing different aspects of the translator. In addition, interpretation also presupposes the availability of relevant skills from the field of a specific component of translation competence.

Practical part

Pre-translation analysis of a feature film is understood by us as decoding and revealing the external links of the film as a heterogeneous semiotic system immersed in a global information context. The need for pre-translation analysis is due to the conventional nature of cinema, the already mentioned implicitness of the film text and the film catalog, as well as the informational and cultural consequences of globalization [9]. The rapidly increasing connectedness of modern cinema, expressed in its referential nature, requires the translator to identify such connections since often the true meaning of the film script is not extracted by "simple summation of words". It is obvious that these connections can and will influence the choice of micro-and macro-strategies for film translation. Translation practitioners do not always explicitly recognize the need for pre-translation analysis of the film. The goals and objectives of the pre-translation analysis can be formulated based on the understanding of translation as a translation of cultures: it is the identification of the second, third and fourth semantic plans of the film script and the decision to reflect (or not reflect) them in the translation [10]. For example, in the feature film "My name is Kozha" the words like “pasture”(жайлау), “collective farm” (колхоз) and “sheep shearing” (қой қырку) play a large role in understanding the meaning of the film and can not be missed in translation. To achieve this goal, the translator must have knowledge of their culture, so that the translation is neither too concise nor too detailed. Moreover, the opinion is being reinforced that the translator should first of all focus on his own background knowledge as a representative of his own culture, Pre-translation analysis of the film allows us to define more precisely both the macro-strategy of the film translation, taking into account its General communicative, pragmatic, and

aesthetic function, as well as many micro-strategies associated with the translation of individual episodes and even phrases that are key to an adequate understanding of the film.

Translation of a film, like any translation, is a creative act; therefore, its construction as a process may vary depending on the translator's preferences so pre-translation analysis may not be present explicitly in the form set out here in each act of translation. However, these stages – thoughtful viewing, collecting information, searching for information of a referential nature, analytical viewing, determining the style of translation and the significance of information of the film with amendments to the type of translation are included in all recommended algorithms for adequate translation.

Among the most important characteristics of the film script, we should not forget its focus on oral reproduction, which means the following. First, even if we assume that there is a certain difference between a movie script as a text written in advance and a spontaneous conversation, in the vast majority of cases, the text of a movie script mimics the scheme of a natural conversation [11]. Secondly, the translator must take into account that the translated text is intended for utterance by speakers and actors, therefore, the replicas of the translated film script must differ in ease of utterance and natural sound. Accordingly, the translator must:

- 1) transfer of features of speech directly dependent on the technique used translation;
- 2) achieve the desired pragmatic effect;
- 3) if necessary, consider spatio-temporal factors caused by specificity of film as a material medium of the text.

Analysis of films shows that all the realities in the movie can be divided into two large groups: the realities reflected by the visual range of the film, that is, being in the viewer's field of view and stated by the latter and the realities that sound in the speech of the characters. This division reflects the essence of cinema as a phenomenon which is based on the audiovisual (sound perception) series [8]. We emphasize the conditionality of this classification and the relativity of assigning a particular reality to a separate group. We refer to visual realities primarily as toponyms: indications for the names of cities, streets, city transport routes, shops, particular places which the translator/viewer captures on the screen and which help them navigate as in space (where is the action taking place?) and in time (when is the action taking place?). So, the name of the newspaper "Pioneers" (Пионерлер-Пионеры) in the hands of the hero of the film will easily tell the viewer that the film is set in the USSR. It is noteworthy that most of these realities-toponyms are reflected in the form of a written text that does not need translation, unlike, for example, the text of a novel. The translator should translate them only when the indication of where the action takes place is given in the form of a subscript which is typical for modern films with an extremely dynamic change of scene.

The study of cinematic realities shows the specific nature of the problems that arise when translating realities into cinema, which is due to technical features and the complex nature of the perception of the audiovisual (sound-visual) series in the cinema by the translator/viewer [11]. These features limit the translator's actions when deciding on a strategy for translating realities. In fact, there are only three strategies – to decipher, compensate, or omit and it is about micro-strategies "here and now" since remote (delayed) compensation/decoding does not fit into the dynamic nature of the plot and characters.

Here are some examples of realities from the movie "My name is Kozha":

– *Keshirshi meni, Keshire gor, sagan mine baldai tatti, kymyz akeldim.*

– *I'm sorry! Please forgive me! I brought you delicious kymyz.*

The word "kymyz" wasn't translated here since it would have lost its features if we had translated it as "traditional Kazakh drink made from horse milk".

– *Rakhmanov! Rakhmanov! Rakhmanov, kim sonsha? Ol ne Kudai ma alde Mukhamed Paigambar ma! Shygarmaityny zhok munyn! Zhei goi, ish, airan urttap zhiber. Kaida kettin? Tuk ishpedin goi? Kozha, bas kymindi ki!*

– *Raknmanov! Raknmanov! Who's Raknmanov? Is he a God or Mohammed? Stop doing that! Eat, drink airan too. Where are you going? You haven't eaten much. Take your cap!*

This example is similar to the first one – the same situation with the name of the drink. Nevertheless, there's a possibility of translating the word “airan” as “kefir” since most of English speakers are familiar with it.

– *Salamatsiz be, apai! Salamatsiz be, agai! Bir otinishim bar. Meni shop zhinauga zhiebrsenizder eken.*

– *Good afternoon teachers! I want to ask something. Would you please send me to the hayfield?*

– *Sebep? Ospan agaimen koi kyrkuga barmaityn ba edin?*

– *What's the reason? Aren't you going to sheep shearing with teacher Ospan?*

– *Ony bilemin. Birak shop zhinauga bargym keledi. Kadisha apai otinemin.*

– *I know that. But I want to go to hayfield. Teacher, please!*

– *Koi kyrkuga nege barmaisyn? Kupia bolmasa ait.*

– *Why don't you want to go to sheep shearing? Tell us if it's not a secret.*

Here we had to deal with two specific phrases: “sheep shearing” (koi kyrku) and “hayfield” (shop zhinau). We tried to find closest words in meaning that would emphasize the scene.

– *Mine, endi nagyzy jigit boldyn. Tarttyk kok zhailauga, koishylardyn ulken toiy bolgaly zhatyr, sol toiga baramyz.*

– *Now you're a real man. Let's go to jailau! Shepherds are throwing a big toi.*

In this example Sultan (character) invites Kozha to “jailau” (zhailau) which means pasture in English. We decided not to translate the word since it's not just the name of the place, for Kazakh people it used to be sort of a lifestyle. We also didn't translate the word “toi” (toi) as “party”. Otherwise it would have lost its features.

– *Rakhmet! Orkenin ossin. Kai kolkhozdyn balalary bolasyndar?*

– *Thank you! What kolkhoz are you from?*

– *Kalinnenbiz. Kosh bolynyz!*

– *We are from Kalinen. Good bye!*

Here we had to deal with the word “колхоз” which means “collective farm”. We decided not to translate this word in order to save the features of it.

Translation of reduced vocabulary should be considered only in the context of the speech characteristics of the film's character. It is unacceptable to use swearing for the sake of swearing, in any case, we can not force an unnecessary reaction, especially unhealthy; as well as unjustified softening of reduced vocabulary is unacceptable. The implementation of the strategy of preserving the tonality of the original film script and achieving the desired pragmatic effect becomes particularly acute when translating texts that abound in reduced and obscene vocabulary. In the face of the active expansion of vernacular and slang vocabulary into the discourse of mass media, the translator cannot ignore the current situation that requires an urgent translation solution [11].

The share of familiar, vernacular and obscene vocabulary in the speech of modern movie characters is steadily growing, which is heard by Kazakh who traditionally have a special love for this popular art form. As a result, a new type of communication is formed, characterized by an increase in the explicitness of taboo vocabulary which was previously under the sign of understatement or half-hint. The current situation is explained by the desire of film creators to strengthen the moment of communication weakening of the monological and dialogical element of speech, setting for maximum clarity [6]. The traditional restrained and judgmental attitude to the use of reduced vocabulary is also changing among film connoisseurs.

Here are some examples from the movie “My name is Kozhá”:

– *Zhalmauyz. Ortenip ket, ienmen birge!*

– *Bastard! Both you and your owner! I will set you on fire!*

In this scene Kozha is upset because of Karatai who wants to marry Kozha's mother Milat, so he expresses his anger by cursing.

– *Oi! Zheksuzyn, Kozha sotkar, nagyztartipsizdin ozisin!*

– *Oh! Scoundrel! Kozha you are a real bully!*

In this example Zhanar is angry with Kozha's behaviour so she expresses her dissatisfaction by calling him “сотқап” (bully).

– *Baspen aku kerek koi! Oyin bilmeidi ahsyk auyz! Soitip te dop bere me eken? Karashy ane!*

– *They can't even play. Muffs! Who passes like that? Just look.*

In this scene Zhantas judges other boys' play of football by calling them “ашықауыздар” which refers to people who lack in certain skills. We chose the word “muffs” which is quite similar to the original.

– *Kalkalap alypty, Bireu koshiredi dep korkady. Ozimshil aramza. Qalqalap alynty. Bireu көшіреді деп қорқады.*

– *He blocked the view. He's afraid that someone may copy from him. Mean egoist!*

Strategies for translating a movie script are primarily the transfer of a narrow context and, if necessary, the explication of culture-born pointers. In this case, the translator first decides whether this cultural marker is important for adequate perception or not. If it is important, then ways of its adequate transmission are sought by means of concretization, generalization, and instant (unstructured) compensation, depending on the nature of the culturally generated index itself [7].

The translator can not give lengthy explanations in the text of the film catalog: this is fraught with excessive length, which can slow down the dynamics of the film, lead to a delay in the verbal series in relation to the visual one and, as a result, violate the artistic image created by the film. It is obvious that the translator should be very careful when choosing a translation strategy in order to avoid the above drawbacks.

Without taking into account the stylistic aspect of the translation, it will be difficult for the translator to achieve a beautiful translation. Indeed, the translation of the script depends on how the translator can interpret the meaning of stylistic units. Of course, the translator can translate and not pay attention to the stylistic means of the language, but such a translation will be “dry”, devoid of the emotional component of the text.

Conclusion

Translation of movies is a separate type of translation, complex, but at the same time interesting with a number of features and difficulties described in this scientific and practical study.

When translating movies, it is necessary to take into account the following factors that affect the translation of movies: the genre, characteristics of the film, social factors, the features of the characters, the vocabulary of the participants in the film, the features of the translation of dialogues and monologues.

According to the results of the study, we came to the following conclusions:

1) Currently, translating movies using subtitles is a common way to translate movies and has several advantages over other methods. Despite this, this type of translation is practically not studied in the aspect of the theory and practice of translation. The main problem that we encountered during the study was the lack of materials on audio-visual translation in general, and film translation in particular.

2) The main task of the translator when translating movies using subtitles is to perform an equivalent and adequate translation. When working on this type of translation, the main translation models can be applied: situational, transformational-semantic and psycholinguistic, the choice of which depends on the specific strategy of the translator.

3) Pragmatic adaptation is an important aspect of the translation process when working on translating movies using subtitles. The main types of pragmatic adaptation are: pragmatic

adaptation, taking into account the background knowledge of the receptor, and pragmatic adaptation in order to reproduce the emotional impact on the receptor.

4) When translating movies using subtitles, the translator applies a number of grammatical, lexical, and lexical-grammatical transformations. The choice of transformation can be determined by both linguistic and technical factors (for example, the requirements for the presentation of subtitles on the screen). According to the analysis conducted on the materials of the translation of the movie “My name is Kozha”, performed using subtitles, it was found that the most characteristic transformation for this type of translation is the reception of modulation. Based on the basic concepts of translation theory, we described the stages of the translation process when working on translating movies using subtitles, from studying the structure of subtitles to applying translation transformations.

Drawing conclusions, we can say that the translation of films has a number of features, without which it is impossible to make the correct translation from English into Kazakh. And many scientists, studying the problem of high-quality translation of films, discover more and more new rules that all translators need to know.

References

1. Edwich D.M. “Features of subtitles” – Glossa Press, 2010.
2. Paul Meier “Dialects Most Commonly Used by English-speaking Actors in Film and in the Theatre” – Dialect Services; 3rd edition, 2002.
3. Chambers, J.K. “What are Subtitles?”– Toronto: Oxford University Press, 2004.
4. C. Webster «New World Dictionary of American English» – N.Y, 2003.
5. Charlise C. “Overcoming Major Obstacles of Movie Translation” – McGraw-Hill Education, 2003.
6. Orilmor Ch. «The basic problems of translating movies» M, 2009.
7. Brigston H. K. «Requirements of using Subtitles» – New York Press, 2011.
8. Boberg Ch. “Variation of subtitles” – New York: American Speech, 2005.
9. Zaleskaya L.D., Matveyeva D.A. «Semantics of English Language» – Moscow, 2009.
10. Arthur Hughes, Peter Trudgill, Dominic Watt “Varieties of English language” – Routledge; 5th edition 2013.
11. Bohm D., Lee Nichol «Film Dialogue» – London: Routledge, 2007.
12. Tyulenev S. «Translation As a Means of Stylistic Analysis» – English Department: Work in Progress. M., 2015.

УДК 330.3

СУБТИТРЫ И СИНХРОНИЗАЦИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ КИНОФИЛЬМА “МЕНЯ ЗОВУТ КОЖА” – “МЕНИҢ АТЫМ КОЖА”)

Матжанова Г.Ж., Тургаева М.И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Анотация.** Настоящая работа посвящена анализу субтитров фильмов как особого вида переводческой деятельности и ее особенностям. Анализируются лингвистические особенности субтитров и технические особенности представления субтитров на экране, используемые при переводе аудиовизуальных произведений на иностранные языки. Также проанализированы особенности перевода фильмов с субтитрами с английского на казахский.*

***Ключевые слова:** субтитры, синхронизация, лингвистические особенности, переводческие приемы, кинофильм.*

УДК 81:37.016

ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ШЕТЕЛ ТІЛІ БОЙЫНША ӨЗ БЕТІНШЕ БІЛІМ АЛУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ

Сагингалиева А.О., Мухтар А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақалада техникалық ЖОО білім алушыларының электрондық білім беру ортасында шет тілі бойынша өзіндік жұмысын ұйымдастыру білім алушылардың өздігінен білім алу құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту құралы ретінде қарастырылады, бұл білім алушыларды белсенді білім алушылар етуге, өз бетімен білім алу қызметін тиімді ұйымдастыруға, жоспарлауға және жүзеге асыруға үйретуге, динамикалық өзгертін әлемде болашақ мамандардың одан әрі кәсіби дамуы үшін қажетті өзін-өзі бақылау, тайм-менеджмент және жүйелілік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: өзін-өзі дамыту, шетел тілі, электронды білім беру ортасы, білімді белсенді түрде дамыту дағдылары.

Қазіргі қоғамға өндірістік мәселелерді шешуге қабілетті жоғары білікті мамандар ғана емес, сонымен қатар қарқынды дамып келе жатқан әлемде үнемі кәсіби өзін-өзі дамыту әлеуеті бар инновациялық қызметке дайын мамандар қажет. Бұл дегеніміз, білім алушыларды пассивті оқу объектілерінен қажетті білімді өз бетінше игеруге және жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін де өз бетінше білім алу қызметін тиімді ұйымдастыруға қабілетті белсенді субъектілерге айналдыра отырып, оқу процесін түбегейлі өзгерту қажет [1].

Әрине, барлық студенттердің өздігінен білім алу үшін дағдылары жеткіліксіз және білім алушылардың өзіндік жұмысқа бөлінген сағаттар саны аудиториялық сағаттардан әлдеқайда көп болатындықтан, өзіндік жұмысты дұрыс ұйымдастыруға, тапсырмаларды жүйелі түрде орындауға қиындық туғызады. Тілдік емес мамандық бойынша оқитын білім алушылар өз ана тілінде сабақты терең түсінеді және де берілген тапсырмаларды тез әрі мұқият орындайды. Көп жағдайда шетел тілін оқу барысында көптеген мәселелер туындайды, соның ішінде білім алушылардың өздері бұл жағдайда шетел тілін қиын пән деп санайды және материалды игерудің дұрыстығын өз бетінше бақылай алмайды.

Университеттердің заманауи электронды білім беру ортасы білім алушылардың өзіндік жұмысы мен өзін-өзі тәрбиелеу кеңістігін тиімді ұйымдастыруға, сонымен қатар өзін-өзі бақылау дағдыларын дамытуға, шет тілінде уақытты басқару әдістерін қалыптастыруға және дамытуға мүмкіндік береді. Электронды білім ортасында өзіндік жұмыстар ұйымдастырылады, яғни оқытушылардың пән жүргізу барысында әдістемелік тұрғыдан белгілі бір мәліметтермен қамтамасыз етуіне көмектеседі. Электронды ортадан тыс орындалған өзіндік жұмыс нәтижесіз болып табылады, яғни білім алушылар оқытушылардың көмегінсіз өзіндік жұмыс тапсырмаларын орындай алмайды. Шын мәнінде білім алушылардың көп бөлігі сабақтан тыс уақытта қосымша мәліметтермен жұмыстанбағандықтан, өз-өздерін дамыту кезеңдерін бақылай алмайды. Нәтижесінде бақылау шараларында асығыс орындалған өзіндік жұмыстар, дамыту шаралары қысқа мерзімнің ішінде есте сақталуы тиіс барлық мәліметтер алынған білімнің ең төмен сапасына әкеліп соқтырады. Сонымен қатар, білім алушылардың пәнге деген қызығушылығы төмендеп, берілген тапсырмаларды кейінге қалдырып немесе мүлдем орындамай жатады. Сол себепті де электронды білім беру ортасы білім алушылардың терең әрі түсінікті білім алуын қамтамасыз етеді. Жоғары оқу орындарында білім алатын студенттер тек пәнге қатысты

мәліметті алып қана қоймай, басқа да қосымша тапсырмаларды, көрнекіліктерді, деңгейлік тапсырмаларды, кеңестерді орындап, теориялық білімдерін жетілдіруге мүмкіндік алады, яғни өз бетінше білім алу дағдылары электронды ортада оқытушылар мен білім алушыларға тиімді болып табылады [2].

Мысалы, жүйелілік дағдыларын дамыту үшін, біздің жағдайда шет тілінде өзіндік жұмыс үшін ұсынылған дәрістер, бейне-аудиожазбалар, есте сақтау жаттығулары, алынған мәліметтерді лексикалық және грамматикалық тұрғыда бекіту, сонымен қатар өзін-өзі бақылау жұмыстарын, практикалық тапсырмаларды әр апта бойынша белгілі бір бағытталған мерзімде орындау міндет болып табылады. Қорытынды бақылау жұмыстары тақырыпты тексеру үшін жүзеге асырылады.

Білім алушыларға өз бетінше білім алу іс-әрекетін жоспарлауды үйрену үшін, оларға тапсырмаларды орындау қажеттілігін еске салатын электронды күнтізбелік жұмыс жоспарын құрылады. Осылайша, әрқайсысы өзіне жеке ыңғайлы жұмыс темпін құрады, бірақ та қысқа мерзімге бекітілген білімдік өзгерістерді дамыту барысында өзіндік жұмыстар білім алушылардың болашақ мамандықтары үшін зор рөл атқарады. Өзіндік жұмыстарды орындау барысында электронды ортада оқытушы білім алушылардың қандай нәтижеге қол жеткізгенін, деңгейлерін анықтай алады. Егер оқытушының қорытынды тапсырмаларына қойылған нәтижелері білім алушылардың көңілінен шықпайтын болса, онда олар өзіндік жұмыстарына түзетулер енгізіп, оқытушыдан алдағы қысқа мерзімге қосымша тапсырмалар алатын мүмкіндікке ие болады.

Осылайша, білім алушылардың өзіндік жұмыстарды орындауы электронды білім ортасында өзін-өзі дамыту процестерін бақылауға көмектеседі. Электронды ортада дәрістер мен жаңа материалды игеру барысында қате жіберіп алған немесе нашар меңгерген жағдайда зерттелген материалға қанша рет жүгіну керектігін ұғындырады. Практикалық тапсырмаға бөлінген әрбір тақырып білім алушылардың деңгейлерін анықтайды. Барлық білім алушыларға қажетті тапсырмаларды орындау міндет болып табылады. Міндетті болып табылмайтын лексикалық мазмұны көп және де деңгейі қиын грамматикалық материалдар, дәрістер-қосымша жұмыстар болып табылады. Тапсырмаларды бірнеше рет орындауға болады. Егер білім алушылардың алған бағаларына көңілі толмаса немесе нәтижелерін жақсартқысы келсе оларда белгілі бір уақытқа тағы да тапсырмаларды орындауға мүмкіндіктері бар. Осылайша, білім алушылар өз бағасын көтеру үшін материалды қайтадан оқып, тапсырмаларды қайталау қажеттілігі бар ма, жоқ па, әлде алған білім оларға жеткілікті ме, жоқ па, соны дербес анықтайды.

Электронды ортада өзіндік жұмыс ашық болғандықтан және студенттердің барлық әрекеттері немесе әрекетсіздігі көрінетіндіктен, орындалған жұмысқа жауапкершілікпен қарау қалыптасады. Тәжірибе өткізу барысында бастапқы кезеңде студенттердің шамамен 30% -ы тек 3-5 минут уақыт бөліп, дәріс оқудан бас тартты, бұл тіпті ештеңе оқымағанын білдіреді. Студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттыру үшін оқытушылар дәрістерге электронды түрде бақылау сұрақтарын қолданады. Бұл жағдайда егер студент дәріске қатысты сұрақтарға дұрыс жауап бермесе, ол келесі тапсырмаларға қол жеткізе алмайды.

Сонымен қатар, білім алушылар келесі тапсырмаларға өту барысы белгілі қысқа мерзімде аяқталатынын білген жағдайда, олар оқытушыларға техникалық ақауларға немесе жеке басы мәселелеріне байланысты тапсырма орындай алмайтынын хабардар еткізуі қажет. Бұндай жағдайда оқытушы тапсырмаларға берілген уақытты ұзарта алады.

Жоғары оқу орындарында электронды білім ортасында білім алушылардың шетел тілінде өзін-өзі білімді қабілетін дамыту процесі студенттердің жаңа технологиялармен, компьютер, ноутбуктермен жұмыс жасауын қамтамасыз етеді. Сондықтан электронды ортада өзіндік жұмыстарды мұқият бақылау

оқытушылардың негізгі міндеті болып табылады. Оқытушылар бірінші аптаның тақырыбы мен тапсырмалары аяқталған соң әр білім алушымен жеке түрде араласып, уақытылы және қатесіз орындалған тапсырмалар үшін білім алушыны мақтап оның сол пәнге деген көзқарасын өзгертуге тиісті болып есептелінеді. Ал қатесі бар және түзетуді қажет ететін тапсырмаларды орындаған студенттерге оқытушы сыпайы түрде нұсқаулықтарды, тапсырманы өзгерте отырып береді. Алынған нәтижелерді барлық білім алушылармен сараптама жасау арқылы баяндайды.

Біздің тәжірибеге сәйкес, электронды ортада өзіндік жұмыстарды орындау барысы білім алушыларға екінші семестрде өздігінен білім алу қызметін тиімді жоспарлауға және ұйымдастыруға кіріседі. Сонымен қатар, электронды ортада шетел тілінде өзіндік жұмысты ұйымдастыру білім алушыларға электронды ортадан тыс басқа пәндер бойынша өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді [3].

Осылайша, оқытудың бастапқы кезеңінде электронды ортада өзіндік жұмысты ұйымдастыру білім алушылардың өзіндік білім беру құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді, электронды ортадағыдай өзіндік білім беру іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастырад, уақытты басқару дағдыларының, жүйелілік пен өз бетінше орындалатын жұмысқа жауапкершілікпен қараудың дамуына ықпал етеді.. Қорытындылай келе, өзіндік жұмыстарды электронды ортада дамыту білім алушылармен оқытушылардың пәнге деген көзқарастарын дамыта отырып, жоғары білікті мамандардың шығуына септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Жалпы білім беру мазмұнын жаңарту стратегиясы. Жалпы білім беруді жаңартуға арналған құжаттарды әзірлеуге арналған материалдар. М.: ООО «Мир книги», 2001. 95 с.

2. Малькина А. П., Савушкина Л. В. Организация самостоятельной работы бакалавров по дисциплине «Иностранный язык в сфере юриспруденции» // Исследование различных направлений развития психологии и педагогики: сб. ст. междунар. науч.- практ. конф. Уфа: Аэтерна, 2015. С. 182–184.

3. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Высшее образование сегодня. 2003. № 5. С. 34–42.

ӘОЖ 81:37.016

РАЗВИТИЕ САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Сагингалиева А.О., Мухтар А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. В статье рассматривается организация самостоятельной работы обучающихся технического ВУЗа по иностранному языку в электронной образовательной среде как средство формирования и развития самообразовательной компетенции обучающихся, позволяющее сделать обучающихся активными приобретателями знаний, научить эффективно организовывать, планировать и осуществлять свою самообразовательную деятельность, развить навыки самоконтроля, тайм-менеджмента и регулярности, необходимые для дальнейшего профессионального развития будущих специалистов в динамично меняющемся мире.

Ключевые слова: развитие навыков самообразовательной деятельности, иностранный язык, самостоятельная работа, электронная образовательная среда, активный приобретатель знаний.

ӨОЖ 373.1.02

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАҚТАУ СӨЗДЕРДІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сағидоллина Ш.И.

Батыс Қазақстан иновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі мадақтау сөздер лингвомәдени және лингвикогнитивтік тұрғыдан қарастырылған. Құрылымы әр түрлі туыстас емес екі тілдің құрылымдық және мағыналық жүйелеріндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтары зерттелген.

Кілт сөздер: мадақтау сөздер, семантика, тіл білімі, сөз құдыреті, жоғары баға, тамсану, көңіл-күй.

Қазақ, ағылшын тіл білімінде бұрын арнайы зерттеу объектісі болмаған сөйлеу актілерінің ішінде мақтап, қошемет көрсетіп сөйлеу актілерінің прагматикалық ерекшелігін қазақ және ағылшын жазушыларының шығармалары негізінде қарастырудың маңызы зор.

Біз қарға тамырлы қазақ сөзден кенде халық емеспіз. Қай тақырыпқа келсек те көсіле сөйлеуге тіліміздің қоры жетеді. Тек оларды жақсы меңгере және қолдана білуіміз керек-ақ. Өмірде жиі айтылса да зерттелмей, қағаз бетіне жүйемен түсірілмей жүрген сирек сөздердің бірі – көңіл-күйге байланысты айтылатын мақтау сөздер тобы. Мақтау сөздер ризалық жақсылығы, мейірімділігі, игі қызметі үшін айтылады. Өйткені, бұл сөздер жайшылықта айтыла бермей, тек ерекше, тосын жағдайда айтылатын, көбі одағай сөздер мен сын есімдерден тұратын, орны, қызметі жағынан шын мәніндегі ерекше сөздер болғандықтан, мұның соңына көбінесе леп белгісі қойылады. Мақтау-мадақтау айтушының жүзіне тура қарап, шын ниеттен айтса, ол дауыс мәнерінен де байқалып тұрады, әрі таза көңілден шыққаны сенімді болады. Көңіл-көтеру лебізі – әңгімелесушінің мінезі, адамдармен қарым-қатынас мәнері, сыртқы түрі, білімі туралы шынайы ықыласпен берілген баға.

Сонымен қатар, мақтау сөздер фонетикалық жолмен дауыс ырғағы арқылы және паузамен жасалады. Мақтау сөздер жігер, күш-қайрат, беретін сөздер болғандықтан, көтеріңкі дауыспен, екпін беріле айтылады. Мұны айтушылар көтеріліп, алақан соғып, көңілді, қуанышты жайда отырады. Мысалы: Өп, бәрекелді! Жаса, Жаса! Жарайсың, ерім! Жігіт деп осыны айт! Ерім, жарадың! Уай, батырым! Пай-пай!

Қазақ тіл білімінің негізін қалаған А.Байтұрсынов: «Сөйлеу деген -біреудің екінші біреуге хабар беруі. Сөйлегенде, жазғанда кімде болса ойын айтады. Ауыздан шыққан сөздердің барлығы сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады» – деп анықтама бергенде прагматикалық тұрғыда тұжырым айтқандығы байқалады. Сонымен қатар сөйлеу арқылы қарым-қатынас орнап, тыңдаушыға әсер етіп, сөйлеу коммуникациясының жүзеге асуына тікелей ықпал етеді. Сондықтан да қазіргі кезде лингвистикада сөйлеу коммуникациясы теориясы немесе сөйлеу актісі жаңа бағыт ретінде қарастырылып жүр [1, 80].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мақтау сөзіне «біреудің істеген ісіне, еңбегіне берілген жоғары баға» [2, 574] деп анықтама берілген. Бұған қоса, 1994 жылы, Алматы қаласы, «Рауан» баспасынан шыққан Әбілбек Нұрмағанбетовтың «Бес жүз бес сөз» атты кітабында бес жүзден астам сөздердің шығу төркіні мен тарихына талдау жасалынған, соның ішінде «мақтау» сөзіне «біреуді немесе бір затты ерекше дәріптеу сөйлеу, мадақтау» деген мағынада қолданылатындығы көрсетілген. Мадақтау дегеніміз – қошеметтің ерекше түрі, адамның сыртқы түріне, мақамы немесе

үлгісіне(манерасына) айтылған сәтті сөз. Ал мадақтау сөздер дегеніміз – сыпайы, ізетті сөздер, мақтаулы ескертпе немесе пікір. Мақтау сөздер айту - бұл басқаға қуаныш сыйлаудағы бірден-бір қол жетімді әдіс. Мақтау сөздер адамға қуаныш сыйлап қана қоймай, адамның өзіне деген күш пен сенімділікті ұлғайтады.

Мақтау сөздер әдетте ашық және мазмұнды бір немесе бірнеше сөз орамдарынан құралады. Егер сіз біреуге ғанибет сыйлағыңыз келсе, онда мақтаудан асқан ұтымды ештеңе жоқ. Жалпы, адамдардың бәрі дерлік өздеріне әйелдер, қыздар, ер адамдар, балалар, тіпті үлкен аталарымыз бен әжелеріміз масаттанып жатса, олар соны ұнатып отырады. Ең қызықтысы, мақтау сөздер бағытталған адамдардың ғана емес сол мақтау сөзді айтып тұрған адамдардың да көңіл-күйін көтереді.

Мақтау – өте жақсы қасиет. Біреудің іс-әрекетіне, сөйлеген сөзі, киінген киімін, істеген жұмысын мақтап отырсаң, ол адам «менің осы тұсымды ұнатып еді» деп, үнемі жадында ұстайды және одан да жақсы болуға талпынады.

Мақтап сөйлеу актілері – біріншіден, адресатқа, оның іс-әрекетіне сөйлеушінің жақсы көзқарасын білдіруге, екіншіден адам арасындағы жақсы қарым-қатынасты дамыта түсуге септігін тигізеді, үшіншіден, сөйлеуші адресатты мақтап, қошеметтей отырып, оған деген өзінің жақсы пікірін білдіру арқылы, өзінің де адресаттың алдындағы сыйын көтереді, адресантқа сөйлеушіге деген жағымды пікір туындайды, төртіншіден, сөйлеуші өз мақсатына жету үшін мақтап, қошемет көрсетеді. Мақтап сөйлеу актілерінің осындай ерекшелігі көркем шығарма үшін құнды нәрсе.

Адамға керек кезінде жылы сөздер айта алу керектігін жиі естиміз. Бұл, әрине, дұрыс. Әйтсе де, мақтау сөздерді де дұрыс қабылдай алу қажеттігін ескере бермейміз. Мақтау сөздерді әркім әртүрлі қабылдаған. «Мақтау жел сөз жанға қас, қошаметшіл шығарған. Бір мақтаса тоқтамас, ер табылса құмарлан», – деген екен Абай. Бұған қоса, Абай атамыз сөз қадірін кетірген қошеметшіл ақындарды «Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап, Қайда бай мақтаншаққа барған маңдап» деп сынап, мадақтаудың да осал жақтары болатынын жақсы аңғартып, мадақтау сөздердің ішінде арзан қолды, біреуден сый дәметіп, байлығын айтып қолпаштап, жағыну үшін айтылғанын тілге тиек етеді. Міне, осы өлең жолдары арқылы сонау Абай кезеңінде бір-біріне мадақтау сөздер айту немесе бір-бірін мақтау өрескел деп саналғанын көріп отырмыз. Осыған қатысты қазақтың ұлы перзенті Бауыржан Момышұлы өзінің мірдің оғындай қанатты сөздерінде «Мақтау қауіпті нәрсе. Мақтаудың екі түрі бар: біріншісі – қара ниетті мақтау, екіншісі – ақ ниетті мақтау» деген нақыл сөзінен асыра мақтаудың жақсылық әкелмейтіндігі, егер адамның іс-әрекеті мақтауға тұрарлық болса, онда күнделікті іс-қимылынан аңғарылып тұратындығын айтқан. Бұдан түйетініміз, мақтау сөздерді де дұрыс түсініп, дұрыс қорытынды шығара білу керек.

Мақтап сөйлеу актілерінің ерекшеліктері қазақ тіл білімінде М.К.Мурзағалиева, А.Т.Бақытова, Б.Ғ.Тамаеваның еңбектерінде қарастырылған.

Көркем шығармадағы кездесетін мақтап сөйлеу актілерінің прагматикалық функциясын қарастырғанда мақтап сөйлеу актілерінің ерекшеліктерін білу жеткіліксіз болады. Мақтап сөйлеу актілері арқылы жазушының коммуникативтік мақсатқа қол жеткізудегі рөлін анықтау керек. Мақтап сөйлеу актілері арқылы жазушының коммуникативті мақсатқа қол жеткізудегі рөлін анықтау үшін, аталған сөйлеу актілерінің иллюкутивті мақсатын анықтаудың маңызы зор. Мақтап сөйлеу актілерінің мақұлдау, келісу, ризалық, алғыс, тілек, бата беру, құрметтеу, сыйлау, ізет білдіру сияқты иллюкутивтік мақсаты болады [1, 80].

Қазақ және ағылшын жазушыларының шығармаларында мақтап сөйлеу актілерінің бірнеше түрлері бар. Олар ІІ жақта мақтап сөйлеу актісі, ІІІ жақта мақтап сөйлеу актісі, өзін-өзі мақтап сөйлеу актісі. ІІІ жақта мақтап сөйлеу актісі мақтаудың басқа түрлеріне қарағанда сирек болса да, кездеседі. Мысалы, *Бәрекелді! Жамбылым, сөз жүйесін келтірдің. Аңғарыңды таныдым, көтеріліп желпіндім* (Жамбыл). Бұл үзіндіде Жамбыл ІІІ жақта мақтап сөйлеу актісін тікелей өзіне қарата қолдана отырып,

өзінің сөзге жүйрік, ерекше ынталы екенін ризашылық мәнде көрсетеді. Бұл жердегі «бәрекелді» – эмоционалды-экспрессивті сөз. «Бәрекелді» сөзі - II жаққа қарата айтылып, мақтап сөйлеу актісі мақұлдау, алғыс, тілек ретінде берілген. Мұндай экспрессивті-эмоционалды сөздер туралы Х. Нұрмақановтың және т.б. еңбектері жарық көрді.

Тікелей көзінше мақтаудан келіп адамдардың арасында бір-біріне деген достық, жақсылық, сенімділік сияқты қарым-қатынастар туындайды. Мақтаудың бұл түрінің басқа мақтау түрлерінен ерекшелігі адресат сөзіне айтылған мақтауды өзі естіп, мақтаудың қандай мақсатпен айтылғанын сезеді. Адресат өзі туралы өзгелердің пікірін тыңдай отырып, белгілі бір ойға келеді, жақсы әрекетке ұмтылады. Мақтаудың бұл түрі арқылы адресант өзінің мақтап отырған адамына ерекше ықпал ету мақсатымен жағымды, жоғарғы бағасын береді[1, 81]. Мысалы,

*Жарайсың, балам, жарайсың,
Естимісің сақ-сақ күлкіңді,
Алдыңнан күтер талай күн,
Сыйларсың маған түлкіңді (С.Сматаев).*

Бөрібай жақсы көріп, мадақтаған жігітін «ол қасқыр ғой!», «Ол көкжал ғой» деп қасқырмен теңестіріп мақтайды (Ө.Тұрманжанов).

Бұл келтірілген үзінділерде тікелей мақтап сөйлеу актілерін өнегелілікке, ізденімпаздыққа тәрбиелеу тұрғысынан қолданғандығын байқаймыз.

Анамның дөңгелек жүзі әжімі көбейгенмен әлі де ажарлы, қаны қашпаған (А.Лекеров).

Бір кезде осы үйдегі жеңгеңнен сымбатты да, ажарлы да әйел жоқ еді (С.Мұқанов).

Залдың орта тұсында өңкей ажарлы қыздар, әрлі әйелдер; олардың арасында беті желіндеп, Марғау отыр (З.Қабдолов).

*Арқаның жазы – жібек, жері сая,
Қоңыр жаз, самал соққан күн жылмая (І.Жансүгіров).*

Ал бұл үзінділерде авторлар сын есім тұлғалы мақтау сөздерді тамсану әрі ізет білдіру мақсатында қолданған.

Кейде қаламгерлеріміз мақтап сөйлеу актілерін құрметтеу, сыйлау мәнді білдіру үшін қолданады:

*Менің пірім Сүйінбай,
Сөз сөйлемен сыйынбай (Жамбыл).*

Осындай мақтау сөздерді тек қазақ жазушыларының шығармаларынан ғана емес, ағылшын шығармаларынан да кездестіруге болады. Мысалы:

Who needs those classy restaurants when you can get a good meal at Boston Market? The restaurant was really cool. We headed here for lunch but found the place so delightful that we stayed the night. The food was absolutely excellent. It's extraordinary that no one disagreed with him. His intense stare began to great on her nerves. A truly splendid New Year Celebration only from Frodingham Coaches. The movie was so super I was begging my parents to let me see the sequels! Most students find the course very enjoyable. There was a wonderful view from the window. Нәтижесінде ағылшын тілінде мақтап сөйлеу актілерін ізет көрсету мақсатында қолданылып, classy, cool, delightful, excellent, extraordinary, great, splendid, super, enjoyable, wonderful секілді сөздердің көп қолданылатындығына көз жеткізілді. Кейбір сөздер ұғымды айқын білдіру үшін хабар ретінде қолданылса, енді біреулері сөздің эмоционалдық мәнін көрсету үшін қолданылған. Сөйтіп, біз бір сөздің басында лексикалық мағынамен бірге эмоционалдық мәні тіркесе, қабаттаса жүргенін көреміз.

Қорытындылай келе, еліміздің өркениетті, экономикасы жоғары дамыған елдер қатарына қосылуының бір кепілі – ана тіл тағдырына қамқорлық. Қазақ тілін басқа да шетел тілдерімен салғастыра қарастыруды дамыту – ана тіліміздің қолданылу аясының

кеңейіп, мемлекеттік тіл ретіндегі статусы мерейінің үстем болуына үлкен әсер ететіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жақсыбаева Ф. Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясындағы мақтап сөйлеу актілерінің прагматикалық ерекшеліктері. Шәкәрім. Ғылыми-танымдық журнал. – Семей: 2011
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 574 б.

УДК 373.1.02

**ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОМПЛИМЕНТОВ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ**

Сағидоллина Ш.И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация:** В статье рассматриваются хвалебные слова на казахском и английском языках в лингвокультурологическом и лингвокогнитивном аспектах. Исследованы сходства и различия в структурно-смысловых системах двух неродственных языков с различной структурой.*

***Ключевые слова:** похвала, семантика, языкознание, словообразование, высокая оценка, восхищение, настроение.*

УДК: 373.1.02

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫН ТҮРЛІ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Сарсенбаева А. Н., Хазиева Ә.С.

Батыс Қазақстан инновациялық - технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Қазіргі таңдағы басты проблемалардың бірі-тіл мәселесі. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өз жолдауының «Тілдердің үш тұғырлығы» стратегиясында тіл мәселесіне қатты назар аударған болатын. Еліміз тәуелсіздік алып заман талабына сай дамуы үшін әрбір азамат ағылшын тілін жақсы меңгергені жөн. Студенттердің білім, білік шеберліктерінің жан-жақты дамуына, қалыптасуына, тілдік материалдарды жақсы біліп, сөз іскерліктерін меңгеруіне ойындар көп көмек береді. Шетел тілі сабақтарында дұрыс ұйымдастырылып, пайдаланылған әртүрлі әдіс-тәсілдер студенттердің таным-түйсігіне жағымды әсер етіп, алған білімдерін жаңа жағдайларда шығармашылықпен қолдана алуына ықпал етеді. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлықыр болмайды» дегендей жас ұрпаққа сапалы білім, өнегелі тәрбие беру-ұстаздардың басты мақсаты екенін еш уақытта естен шығара алмаймыз.

Кілт сөздер: адами құндылықтар, рухани сенім, жаңа технологиялар, интерактивті оқыту әдістері, жаттықтыру, ақпараттандыру.

Елбасымыз «Қазақстан – 2030» қазақстан халқына Жолдауында «Біздің жас мемлекетіміз өсіп, жетіліп, кемелденеді, немерелеріміз ер жетеді. Олар қазақ, орыс, ағылшын тілдерін еркін меңгереді» деп көрсетілгендей ертеңгі күннің нұрлы болуына ықпал ететін күш – білім.

Жаңа қоғамда әлеуметтік белсенді, өз бетімен шешім қабылдайтын қабілетті және оны іске асыруға ынталы шығармашыл тұлғаға сұраныс өсті. Жалпы білім беру жағдайында нәтижеге жету жолында білім, білік, дағды және адами құндылықтар негізінде жан-жақты, түрлі жаңа әдістерді қолдана отырып студентпен тең рухани сенімді, өнегелі қарым-қатынасты жалғастырып жұмыстанады. Заман талабына сай мектептерде, жоғары оқу орындарында ағылшын тілі пәніне көңіл де, ықылас та жылдан жылға артып, оны оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері, технологиялары бойынша зерттеу жұмыстары, оларды тәжірибеге енгізу шаралары қолға алынды. Мұғалім үшін кәсіби шеберлікке жету, өз маманының шебері болу бір күнде пайда болатын дүние емес, ол өмір бойы үйрену, іздену, зерттеуді талап ететін мамандық екенін аңғарғанда ғана нәтижеге қол жеткізуге болады [1].

Жалпы білімнің жүйесі – қоғам дамуымен бірге дамып, әрдайым үнемі өзгеріп отырады. Ол әр елдің экономикалық ерекшеліктеріне қарай қалыптасып, үнемі үздіксіз жетіле отырып, барынша күрделене түседі. Бүгінгі жаңа қоғамда мұғалімнің ішкі жан дүниесі де жаңаша, демек болашақ ұрпақтан үлкен үміт күтілуде. «Ойдағыдай тәрбиелеудің сыры студентке деген құрмет сезімде жатыр» деп Р.Эмерсон өзінше баға бере білген. Білім саясаты ең алдымен ұстаздар қауымы арқылы жүзеге асырылады. Ал біздің келешектегі мақсатымыз – рухани жан дүниесі бай, жан-жақты жарасымды дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру.

Білім ордасы – жас ұрпаққа сапалы білім, саналы тәрбие беру, бірнеше ғасырлар бойы жиналып сақталған мұраларын келешек ұрпақ игілігіне жеткізе алатын мәдени ошақтар, ұлттық тәлім – тәрбие орталығына айналмақ. Ұлттық мектеп тағдыры қай қилы заманда да, қай ұлттың болсын көзі ашық, көкірегі ояу, ұлтжанды азаматтарын толғандырып келген ең өзекті мәселелердің біріне саналды. Қазіргі таңда Қазақстан бүкіләлемдік білім кеңестігіне ену табалдырығында. Өмір ағымына қарай білім беру жүйесінің моделі күрделі өзгерістерге ұшырап отыр. Сондықтан заман талабына сай

жаңа мазмұнда білім беруді ұйымдастыру мұғалімге тікелей байланысты. Ондағы өзекті мәселе әлемдік білім кеңестігіне шығудағы Қазақстанның жаңа ұлттық білім моделін қалыптастыруда тиімді жолын анықтауда. Жалпы білім берудің негізгі мақсаты – еліміздегі білім беру жүйесінің құрылымы мен мазмұнын толықтай өзгерте отырып, заманына сай мектеп, жоғары оқу орнын құру. Олардың білімді де білікті, парасат пайымы мол, саналы да сарабдал азамат болып жетілуі тәлім мен тәрбие беретін мұғалімге тікелей байланысты. Мұғалімге артылатын сенім жүгі соншалық ауыр дей отыра, сонымен қатар оның ұлағатты жол екенін естен шығарып алмаған жөн. Демек, өз ісіне берілген, жаңалықты жатсынбай қабылдайтын, ұлттық қасиеттеріміздің асылдарын асқақтата отырып, шәкіртінің жанына құятын ұстазды ғана бүгінгі күннің лайықты тұлғасы деуге болады. Өз ойымнан түйгеннің бір шеті мынада жатыр. Жаңа көзқарастағы мұғалім – рухани байлығы мол, өз ісінің шеберіне айналу және жаңашылдыққа талпынатын шығармашыл тұлға болуы керек. Бүгінгі күнде мектептің жаңа реформалық жүйесі бойынша білім беру турасында әрбір өзін кәсіби деңгейі жетілген деп есептейтін кез келген мұғалім, білім беру қызметкері бұл жүйенің қыр-сырын түгел меңгермей, бала дамуының мәселелерін түгелімен меңгере алмайды. Сондықтан да білімнің жаңа үлгісі өзіне сәйкес жаңа мұғалімдерді талап етеді. Сіздің білім беруге қосар үлесіңіз – ұнамды жұмыс істей алатын жеке тұлға, педагогикалық қызметінің барлық келеңді-келеңсіз жақтарын зерттеп меңгеруге ынталы, өзінің пәнін жетік меңгерген, кез келген педагогикалық жағдайда өзінің білімділігі, іскерлігі, шеберлігі арқасында шеше алатын, педагогикалық үрдістің нәтижесін жақсартуға ұмтылатын мұғалім болу керек. Сапалы білім берудің мақсаты – өзінің жеке қоғамның мүддесінде өзіне-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзіретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту мен қалыптастыруды жүзеге асыру. Мұғалімнің міндеті – төменгі ойлау деңгейін жоғарғы ойлау деңгейіне жеткізу. Ақпараттық технология мүмкіндіктерін қолдана отырып, пәнге қызығушылықты оятып, сөздік қорын байыту, анализ жасау, дәлелдеу қабілетін дамытуға мүмкіндік туғызады. Ағылшын тілін үйретуде ақпараттық технологиялар мүмкіндігінің көмегі көп. Бөтен тілдегі сөздің оқылуын тыңдау, сосын оны айту өте қажет. Тыңдау мәтіннен қандай мағлұмат қажет екенін алдындағы жаттығулардан біліп отырады, тыңдайды, қажет жерін жазып алады және мәтінді түсінеді. Ағылшын тілін үйретуде сөзді, сөйлеуді ғана емес, айту, оқып үйрену студенттің сөздік қорын байытып, грамматикалық құрылымдарды үйренуге көмек береді, сондықтан кассета, дисклерді қолданамыз [2].

Тілді ақпараттық-коммуникативтік технология арқылы оқыту – тіл үйренушілерінің өз бетімен тіл үйрену қабілеттерін жетілдіруіне игі ықпал ететін тиімді жүйе болып табылады. Сонымен қатар студенттер интеллектуалдық, шығармашылық және коммуникативтік істерін дамыта алады, студенттің оқу белсенділігі артады, сабақтың негізгі кезеңдерінің бәрінде студенттерге шығармашылық жұмысты ұсынуға болады.

Әр баланың аз болсын, көп болсын өмірлік тәжірибесі болады. Баланың тамырын басып, сол тәжірибелерін анықтап, өмірде білімдерін туған жерін сүйіп, сыйлауға баулыса, меніңше әр студент іркіліп қалмайды.

Сөз – дербес әрекет, бірақ сөйлеуді дербес оқыту қиынға түседі, қарым-қатынастағы белсенділік көп жағдайда топ арасындағы әңгімеден туындайды. Студенттер грамматикалық форманы біле тұра сөйлеу кезінде кібіртіктеп қалады.

Қарым-қатынас үрдісі- сөйлеу, жағдаят, тапсырмалар және жаттығу түрлері.

Интерактивті оқыту әдістерін пайдалану оқушының жеке көзқарасын қалыптастырып, оны қорғай алуы, басқа адам көзқарасын сыйлай білуі, ақпаратпен жеке жұмыс жасай білуі, өзінің жеке бағытын көрсете алуы қабілетін дамытады.

Әр студенттермен белгілі бір мәселе бойынша жұмыс жүргізе отырып, әрдайым тәжірибеде қалыптасқан төмендегі ұстанымдарды басшылыққа аламын:

Әр студент қабілетті және талантты;
 Қызықтыра отырып студентті еңбекқорлыққа баулуға болады;
 Әр студент өз пікірін айтқанда қателесуге құқы бар;
 Сабақта әр студент өзгені және өзін-өзі танып біледі.

Өркениетті өмір талабына сай ақпараттық заманның дамуына байланысты компьютерді сабаққа пайдаланудың маңызы зор. Бұл жұмыс нәтижесінде кроссворд, кесте арқылы

грамматикалық және лексикалық оқу материалдарың өңдеу,
 ағылшын тілі кабинеті үшін ағылшын тіліндегі сөздерді сауатты безендіру мен көркемдей білу,

өзіндік және топтық жұмыс жасауды игеру мен білім алуды кеңейту,
 электрондық пошта арқылы хат-хабар алмасу, сөздіктер мен энциклопедияларды пайдалану, т.б.,

өз бетімен жұмыс, шағырмашылық қабілетінің дамуы, мәнерлеп оқу дағдысының жетілдіруіне жағдай жасайды.

Осылайша технология көмегімен білімдерді, дағдыларды, біліктілікті игеру процесінде тұлғалық қасиеттің дамуында нәтижелі шешімге жету мүмкіндігі қамтамасыз етіледі.

Білім жүйесіне енген ақпараттандыру – болашақта одан әрі жетілдіре түсетін, білім мазмұнын тереңдетуге әсерін тигізетін игі іс-әрекет.

Қазіргі білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі – нәтижелі әрекет ететін, жауапкершілікпен шешім қабылдай алатын, өз қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сәйкес өз бетінше жеке даму жолын таңдай алатын адамды дайындауға бағдар алу болып тұр. Білімді игеру ғана емес, оны тәжірибеде қолдана алуға бағытталғандай болуы тиіс [3].

Оқыту саласында түбегейлі өзгерістер жүріп жатырған кезде, оқыту әдістері қайтадан қарастырылып жатырған кезде өз оқыту әдістерімді жетілдіруге назар аударамын. Ағылшын тілі – халықаралық тіл. Оның грамматикасы екі септіктен тұрады. Сөйлеуі – жеңілдеу, бірақ жазылуы күрделі. Ағылшын тілі пәнінің мақсаты – шәкірттердің тілдік қарым – қатынас жасай алу біліктілігін жетілдіру. Ағылшын тілін оқыту барысында белгілі бір әдістеме қолдануда алдына мақсат қою қажет. Сонымен қатар ағылшын тілін оқып-үйренуге бөлінген уақыт, студенттердің жас ерекшелігі, ынтасын да ескеремін. Әдістердің түрлері де сан алуан. Олар: логикалық ойлау, сатылау, рөлдік ойындар, мәдени қарым – қатынас, болжау, анализ әдістері. Әдіссіз оқыту үрдісінің жүзеге асуы мүмкін емес. Мұғалім мен студенттің бірлескен жұмысы нәтижесінде білім, іскерлік дағдысы қалыптасып, студенттің дүниетанымы, қызығушылығы, қабілеті артады. Ағылшын тілі сабақтарында сөздік қорды дамыту үшін сұрақ – жауап, сөйлеу, әңгімелесу, көрнекілік, аударма, түсінгенін айту, мәтінмен жұмыс тәсілдерін қолданамын. Жаңа әдістерді тиімді пайдалану арқылы білім сапасы көтеріледі. Жаңаша оқытудың көздейтін мақсаты – тіл үйренушіге ерік беру, таңдау жасату, оған бағыт – бағдар беру, бақылау арқылы қабілеті мен мүмкіндігін ашу. Бұл студенттің белсенділігін арттырады, ақпараттар жиынтығын жақсы меңгеруге, өз бетінше естігенін, көрген, байқағанын, ойлағанын қорытып, сіңіруге жол ашады. Ағылшын тілі сабағында студенті жауап беріп тұрған кезде оның қатесін бірден түзмей, жауапты бағалау кезінде қате айтылған қолданысты талдау немесе жолдастары түзеуіне мүмкіндік туғызу, студентті сөйлеу, оқу, жазу әрекеттеріне көбірек тартуды жөн санаймын. Балаға шет тілін үйреткенде ана тілінің алатын орны ерекше. Ол туралы ғалым Л. В. Леховицкий: «шетел тілін меңгеруде ана тілінің ерекшеліктерін ескеру, үйренуші үшін жаңа тілде кездесетін қиындықтарды түсінуде өте қажет. Тек қана ана тіліне сүйене отырып кездесетін қиындықтарды жеңуге болады. Егер сабақта ана тілінің ерекшеліктеріне көңіл бөлмесе шетел тілін меңгеруіне кей жағдайда зиян келуі мүмкін», - дейді. Мысалы ағылшын тілінде дауысты дыбыстар айтылуына қарай созылыққы және келте болып бөлінеді. Мұның өзі ағылшын тілінде

қазақ тіліне қарағанда фонемалары көп екенін көрсетеді. Сол дыбыстардан сөз, сөз тіркестерін сөйлем құрамында айтқызып жаттықтырудың да өзіндік орны бар [4].

Әдебиеттер тізімі

1. «Ағылшын тілі мектепте» №1 2006. 50 б.
2. «Шет тілі мектепте» № 5,6 2010.35 б.
3. Аяпова.Т,Әбілдіева.З Алматы «Мектеп» 2006.
4. Оқыту - тәрбиелеу технологиясы 2011. 78 б.

УДК 373.1.02

ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА РАЗЛИЧНЫМИ МЕТОДАМИ

Сарсенбаева А. Н., Хазиева Ә.С.

Западно – Казахстанский инновационно - технологический университет, г. Уральск

Аннотация: одна из главных проблем на сегодняшний день это языковая проблема. Глава государства Н.А.Назарбаев в Стратегии «Три родства языков» уделит большое внимание языковым вопросам. Для того, чтобы наша страна развивалась в соответствии с современными требованиями независимости, всем гражданам необходимо хорошо владеть английским языком. Большое количество игр помогает студентам в всестороннем развитии, становлении, изучении языковых материалов, умении говорить. Различные методы, правильно организованные и использованные на уроках иностранного языка, оказывают положительное влияние на познание студентов и способствуют творческому применению полученных знаний в новых условиях. Мы никогда не забудем, что это главная цель учителей - качественного образования, качественного воспитания молодому поколению, которое говорит о том, что будущее образованного народа не будет расплывчатым.

Ключевые слова: человеческие ценности, духовное доверие, новые технологии, интерактивные методы обучения, тренировать, информатизация.

UDC 81:37.016

MOTIVATION AS A FACTOR OF DEVELOPING LANGUAGE LEARNING

Tolengutova A.S., Zhussupova N.K.

West Kazakhstan Innovative Technological University, Uralsk

Abstract. *This article provides a definition of motivation, describes the role of a teacher in teaching a foreign language. It also touches upon the methods and means of applying the linguistic and cultural aspect as a way to increase motivation for learning a foreign language, aimed at realizing the ultimate goals of teaching a foreign language, namely, teaching communication*

Keywords: *motivation, integrative and intrinsic motivation, blended learning, learning process, methods of teaching, communicative competence, memorizing, to move.*

Motivation is the thoughts and feelings which makes us want to and continue want to do something and which turn our wishes into action. Motivation influences:

why people decide to do something?

how long they keep wanting to do it?

how they work to achieve it?

Why do you learn English? What motivates you to learn English? There are several reasons such as to achieve something (to pass IELTS, to study abroad, to find well paid job, etc.); to know the target language culture (e.g.the British culture, customs, lifestyle); to travel, to meet new people; To read and watch films in English;to understand people; to listen to music, songs, etc and CPD (Continuing Professional Development), Internship/ Professional training/practice.

According to Gardner and Lambert (1972), there are two types of motivation: integrative and instrumental. *The integrative motivation* means learning the language with the intention of participating in the culture of its people. While, *instrumental motivation* suggests and implies that a learner learns the language in support of a purpose relating to occupation or further useful motive. These two types of motivation can affect and control the procedure and outcome of learning.

Students who have *intrinsic motivation* are inclined to stay with intricate and complicated problems and gain knowledge from their slips and mistakes (Walker, Greene, & Mansell, 2006). Besides, intrinsic motivation is essential and fundamental for the integration process through which elements of one's accessible internal awareness and knowledge is assimilated or mixed with new knowledge. *Extrinsic motivation*, on the other hand, is the propensity to take part in activities because of the reasons which do not link to the activity. These reasons can be the anticipation of reward or punishment, like being successful in the exam or getting a good mark (Vansteenkiste, Lens, & Deci, 2006).

Motivation and its concepts (Z. Dornyei&K/Csizer). Theses concepts include:

Teacher

The classroom atmosphere

The task

Rapport=relationship=attitude

Self-confidence

Interest

Autonomy=independence

Personal relevance

Goal/target

Culture

All these concepts and motivation types should be taken into account while teaching. Based on the learning strategies, characteristics and styles, a teacher should motivate to raise learner's interest in language [1].

There are some other ways of supporting and motivating learners. One of them is scaffolding. According to Bruner¹, language is the most important tool for cognitive growth and, in particular, how adults use language to mediate the world for children and help them to solve problems. The term *scaffolding* is used to describe talk which supports a child in carrying out an activity. This can be done by making a child interested in an activity, by simplifying a task so that it is broken down into manageable steps, keeping a child on track towards completing a task, or providing suggestions on alternative ways of carrying out the tasks. Good scaffolding is tuned to the needs of the child and adjusted as the child becomes more competent [2].

It is no doubt that motivation is an important factor for success in learning. It is the combination of two factors: Learning purpose and attitude; if knowledge is important for the learner, learning occurs without any need to learn it. Teachers are concerned about developing a particular kind of motivation in their students - the motivation to learn. Many elements make up the motivation to learn. Planning, concentration on the goal, metacognitive awareness of what you intend to learn and how you intend to learn it, the active search for new information, clear perception of feedback, pride and satisfaction in achievement, and no anxiety or fear of failure. Thus, motivation to learn involves more than wanting or intending to learn. It includes the quality of the student's mental efforts [3].

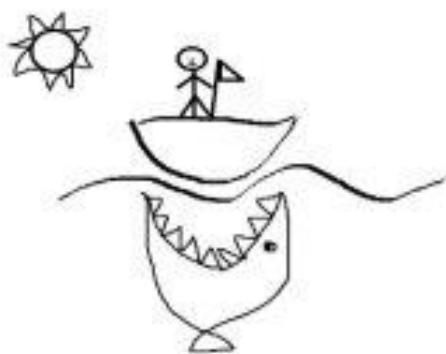
The biggest issue of the class today is that the teacher has no understanding of effective teaching and motivation. Teachers assume that their students are empty buckets to be filled with knowledge. However, students have total personalities and teachers must understand effective teaching and students' features, otherwise, they will not be successful in teaching. First, the student is a dynamic, living, growing, developing and maturing personality. The teacher is not directly concerned with the hereditary factors in the student. By the time the student starts school, he already has a well-developed personality. This means that he/she is organized while it is the individual that has to be satisfied with any need and want. Second, students are also motivated by unconscious and semiconscious needs and wants. Fortunately, many of these can be redirected by proper motivation in formal education. School programs must consider the dynamic nature of the student, his/her experience, his total environment and individual differences [4].

Ways to solve motivation challenges:

Be zealous in your subject. A teachers' zealotness or enthusiasm is a basic factor in student motivation. When teacher is excited about teaching and happy to be in the classroom learners will be more excited about learning, getting knowledge. Because positive energy and eagerness are infectious and lead the students to become more motivated as a positive attitude is requisite for a successful learning atmosphere [5].

Make class pleasant, enjoyable and fun. Here some ways to teach English funny: a) use social media in class. With the help of the social media students use the language practically, and also master it in fun ways. Moreover, in this way teacher helps students to improve their IT skills. b) invite culture into class. Films, journals and modern tracks are lovely things for people. Using them by teachers in class for listening and reading activities or to grasp new vocabulary reinforces their love for traditional culture. c) Gamify your lessons! Honestly, I love using games during the lesson. They can be immensely efficient ways to drill vocabulary and use grammatical structures. Some of my favorites are Scrabble, Scattergories and Charades. And they do not have to be like traditional rules, either. Traditional games can be changed up to make them even more cheerful for your ESL students in class. Let's look at one game stated above, Charades. This is a fun game that is enjoyed by many students, whether they are young or old. What should you do? In this game class can be divided into 2 teams. First, you will need cards on which a word or phrase is written. The words should be easy for

student to “act out” without using any words. It is better not to write abstract words. Then have a student from 1Team come to the front of the classroom and secretly show one of the cards to him or her. The student has to “act out” the word on the card in 60 seconds. Only students from 1Team should attempt to guess the word or phrase. If they guess it within 60 seconds, that team scores a point. This is repeated again for the second team. There is another funny activity which can be held at the beginning of the lesson to attract students`interest and attention: “Draw the picture”. In this game you ask one of the students to go out of the room. Then you will draw any unusual picture on the board that can be drawn in a minute. Students should keep in mind that picture. After that you will clean the board and ask the student come in the room. Other students should describe that drawn picture with words, expressions and the student at the front of the room should draw it as he or she understands. After that you will compare it with the previous picture whether it is similar or not. The picture can be drawn according to the theme in order to improve vocabulary. If you divide a class into groups it would be more interesting in the way of getting score. You may draw like this:

In conclusion, it should be pointed out that any class should be of great interest with variety of activities and games; peer and group working. The teaching process should be focused on the task-based learning and communicative approach. A teacher is not only an instructor, but also, he or she should be a supporter, guide, motivator. [6]

References

1. Bently Kay. Teaching Knowledge Test (TKT): Content and Language Integrated Learning (CLIL) — Cambridge University Press (2010)
2. Cameron, L. (2001) *Teaching Languages to Young Learners*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Vygotsky, L. S. (1978) *Mind in Society*. London: Harvard University Press.
4. Bennett, N. and Dunne, E. (1994) How Children Learn, Implications for Practice. In B. Moon and A. Shelton Mayes (eds.) *Teaching and Learning in the Secondary School*, (pp.50 - 56). London: Routledge.
5. Gardner, H. (1994) The Theory of Multiple Intelligences. In B. Moon and A. Shelton Mayes (eds.) *Teaching and Learning in the Secondary School* (pp. 38 - 46). London: Routledge.
6. Williams, M. and Burden, R.L. (1997) *Psychology for Language Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.

УДК 81:37.016

МОТИВАЦИЯ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

Толенгутова А.С., Жусупова Н.К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация.** В данной статье дается определение мотивации, описывается роль преподавателя в обучении иностранному языку. Так же затрагиваются методы и средства применения лингвострановедческого аспекта как способа повышения мотивации к изучению иностранного языка, направленного на реализацию конечных целей обучения иностранному языку, а именно, на обучение общению.*

***Ключевые слова:** мотивация, внутренняя и внешняя мотивация, обучение иностранным языкам, смешанное обучение, учебный процесс.*

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

УДК 796.325

ВОЛЕЙБОЛ УНИВЕРСИТЕТ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ФИЗИКАЛЫҚ
ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Алибеков А., Болат А., Собянин Ф.И.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Волейбол-студенттердің дене тәрбиесінің маңызды құралы. Физикалық қасиеттерді дамытуға, техникалық және тактикалық әдістерді жетілдіруге бағытталған арнайы жаттығуларды қолдану студенттердің волейболға деген қызығушылығын арттырып, спорттық шеберлікті жақсартуға көмектесетіні дәлелденді.

Кілт сөздер: волейбол, физиологиялық компоненттер, беймделу, жылдамдық, ойын техникасы.

Волейбол халық арасында ең танымал және кең таралған ойындардың бірі болып саналады. Волейбол ең танымал спорт түрлерінің қатарына оқуға оңай, кең қол жетімді, өткізу процесінде динамикалық болғандықтан кірді. Волейбол жастар арасында ең танымал болғанын атап өту керек; осы себепті ол студенттердің физикалық қасиеттерін дамытатын және жетілдіретін ойын түрі ретінде "дене шынықтыру" пәнінің оқу бағдарламасына кіреді.

Волейбол-бұл спорт түрі, оны спортшылар жасай алады, олардың денесінің күйін функционалды талаптардың жоғары және күшті деңгейімен сипаттауға болады.

Пульсографиялық зерттеулердің нәтижелерімен және спортшылардың тұрақты салмақ жоғалтуымен танысқаннан кейін, волейболдың үлкен жүктеме мен сабақтың қарқындылығы бар спорт түрі екеніне көз жеткізуге болады. Бұл ғылыми зерттеулер ойын процесіне тікелей қатысатын студенттердің физикалық жағдайына жоғары талаптар қояды.

Айта кету керек, волейбол секірулердің қанықтылығы мен оларды орындау қарқындылығына байланысты төзімділікті дамытуға бағытталған. Бұл секірудің қарқындылығы, волейболдың басқа спорттық ойындардағы қрағанда арнайы ерекшелігін көрсетеді[1].

Әлемнің қазіргі дамуы жағдайында жоғары оқу орындарындағы дене шынықтыру сабақтарында волейбол ойнау өзектілігін жоғалтпайды, тіпті өзінің танымалдылығына ие болады. Волейбол ойындарын өткізудің алдында қандай міндеттер тұр?

Біріншіден, студенттердің денсаулық деңгейін арттыру, екіншіден, білім алғаннан кейін болашақ өмірде және кәсіби жұмыста оқу орнының студенттеріне міндетті түрде пайдалы болатын физикалық қасиеттерді қалыптастыру, бұл болашақ мамандардың тиімді қызметіне ықпал етеді.

Біздің университетте оқитын инженерлердің кәсіби маңызды физикалық қасиеттеріне мыналар жатады: жоғары өнімділік және шаршауға төзімділік, стресске төзімділік, күш, ептілік, ұқыптылық, жылдамдық реакция, жоғары шоғырлану және зейіннің ауысуы, жақсы дамыған жад, әсіресе жедел, қабылдаудың жоғары деңгейі және дамыған байқау, мамандандырылған практикалық ойлау, қиын жағдайларда жедел шешім қабылдау қабілеті, байқау, қозғалысты жоғары үйлестіру. Жоғарыда аталған барлық қасиеттер волейболмен айналысу үшін қажетті талап болып табылады, сондықтан жалпы дене шынықтырумен айналысу, сонымен қатар волейбол ойнау сауатты ұйымдастырылуы керек.

Студенттермен волейбол сабақтарын әдістемелік және дұрыс құру үшін мұғалім жас ағзаның анатомиялық және физиологиялық ерекшеліктерін білуі керек. Тек осы жағдайда волейбол сабақтары студенттердің физикалық қасиеттерін дұрыс дамытуға ықпал етеді[1].

Оқу процесінің тиімділігі көптеген фактілермен, атап айтқанда студенттің волейбол сабағында жұмыс қабілеттілігімен тікелей байланысты. Жұмыс қабілеті - бұл студенттің волейболдан сабақ барысында техникалық әдістер мен тактикалық комбинацияларды орындау мүмкіндігі. Басқаша айтқанда, студенттер жаттығу кезінде салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойы белсенділік танытуы керек. Тиісінше, дайындықтың бүкіл кезеңін күш, төзімділік, жылдамдық, икемділік сияқты дененің жоғары дамыған физикалық қасиеттерісіз елестету қиын. Олардың барлығы жеке бұлшықет топтарының жұмысына қажетті жылу энергиясын өндіруге ықпал етеді. Тек осы жағдайда қозғалтқыш әрекеттері тиімді болады[2].

Іс жүзінде кез - келген физикалық белсенділік оқушының жалпы белсенділігі мен оның физикалық және ақыл-ой қабілетінің жоғарылауына жағымды әсер ететіндігі бұрыннан дәлелденген, бұл кез-келген спортпен шұғылданбайтын студенттер туралы айту мүмкін емес.

Бұл қасиеттердің көрінісі егер сабақтар шыдамдылықты, тапқырлықты, ұжымшылдық пен күш рухын басым дамытуға бағытталған болса.

Волейбол ойнау жылдамдықтың және оның қарапайым формаларының дамуына ықпал етеді – реакция уақыты, қозғалыс жиілігі және ойын барысында қатысушылар қозғалатын жылдамдық. Бұл фактіні растау - кәсіпқой спортшылар жедел реакциямен ерекшеленеді, ол 0,12-ден 0,18-ге дейінгі аралықта көрінеді және телеграфпен жұмыс жасау кезінде айтуға болатын қозғалыс жиілігі өте жоғары. Қозғалыстардың максималды қарқыны 10 секундта 70-90 соққыдан тұрады және басқа спорт түрлерінің осы спорттық тестінен асып түседі, бұл жүйке процестерінің жоғары қозғалғыштығы мен тұрақтылығын көрсетеді [2].

Басқа спорт түрлері сияқты, волейбол студенттерде күрделі комбинациялардың тіркесімін орындау қабілетін дамытады, кенеттен қалыптасқан жағдайлар мен міндеттерге, сондай - ақ олардың кенеттен өзгеруіне байланысты шешім қабылдау мүмкіндігін қалыптастырады, яғни ептілікті игеруге ықпал етеді.

Ойын барысында кеңістіктегі үйлестіру, көру қабілеті мен ұқыптылық көрсеткіштерімен байланысты жылдамдық сияқты сипаттамалары студенттер арасында ерекше орын алады[3].

Студенттер ойын барысында уақыт пен кеңістіктегі нақты жағдай туралы ақпараттың үлкен көлемін жедел бағалауға, осы жағдайды қолда бар тәжірибемен салыстыруға негізделген тактикалық мәселелерді шешуге мәжбүр. Бұл жағдайда тактикалық мәселелерді шешу ықтималды сипатқа ие және ойыншы көптеген шешімдерден, оның пікірінше, оң нәтиже беру ықтималдығын таңдайды. Болашақ әрекеттер стратегиясын ойластыру,

ойыншы ойын объектісіне назар аударады, визуалды есте сақтауды және шындықты вербальды емес қабылдауды үйретеді. Сонымен, волейбол бір уақытта физикалық мүмкіндіктерді де, тактикалық ойлауды да дамытады.

Волейбол оқушылардың денесінің үш физиологиялық компоненттерін жетілдіруге қатысады, атап айтқанда жүйке процестерінің бейімделуіне, нейротипиясына және тұрақтылығына (кесте. 1).

Студенттер ағзасының физиологиялық компоненттері және оларға волейбол ойынының әсері

Компонент	Компоненттер волейбол ойынының компоненттерге әсері
Бейімделу	Бұл компонент студенттің әлеуметтік ойда өзін қаншалықты жақсы сезінетінін, өзіне және өміріне қанағаттанғанын, оның әлеуметтік мәртебесі қандай екенін көрсетеді. Волейбол бұл компонентті жетілдіреді, бұл студенттің психикалық процестерін реттеу қабілетіне әкеледі: өз ойларыңызды, сезімдеріңізді, тілектеріңізді барабар басқару; сонымен қатар қоршаған ортамен қарым-қатынас жасау, басқалармен қарым-қатынас жасау қабілеті қалыптасады
Нейротизм	Волейбол ойынына қатысу - жүйке бұзылуларының, шамадан тыс мазасыздықтың, эмоционалды бұзылыстың алдын алу
Баланс жүйке процестер	Ойын студенттердің жүйке жүйесіндегі қозу мен тежелу арасындағы тепе - теңдікке ықпал етеді. Тепе-теңдік жүйке процестері бірдей болған кезде ғана болады. Жүйке процестері тепе - теңдікте болатын адамдар теңдестірілген мінез-құлықпен сипатталады

Кестеде көрсетілген компоненттердің тіркесімі волейболшылардың бәсекелестік әрекеті процесінде эмоционалды және психикалық реттеудің ерекше маңыздылығын көрсетеді. Көрнекі қабылдау волейболшылардың ойын тұрақтылығын анықтайтын сияқты. Бұл фактордың оқшаулануы студенттердің ойындағы эмоционалды тепе-теңдігінің маңыздылығын көрсетеді.

Жоғары оқу орындарының оқытушылары студенттердің жалпы дамыту, жеткізу және арнайы жаттығуларды орындауы олардың денесіне оң физиологиялық әсер ететінін атап өтті. Осылайша, даму процесінде жүрек-қан тамырлары жиырылуының жиілігі артады, вестибулярлық аппараттың тұрақтылығы жақсарады, қуат көрсеткіші де белсенді артады.

Оқу - жаттығу сабағының соңына қарай студенттердің көру өрісі мен ой тереңдігінің ұлғаюы байқалады. Сондай-ақ қарқындылықтың, тұрақтылықтың және әсіресе назар аударудың жоғарылауы байқалады. Бұл студенттердің жалпы жұмыс қабілетінің өсуімен, жүйке процестерінің күші мен қозғалғыштығының артуымен тікелей байланысты[3].

Волейболға секіру, жүгіру, лақтыру, допты беру негізіндегі қозғалыстар тән. Бүгінгі таңда медицина, биология, әлеуметтану саласындағы ғалымдар волейболдың тұрақты ұйымдастырылған сабақтары барлық сезімдердің жұмысына айтарлықтай әсер ететінін анықтады. Олар белгілі бір анализаторларды, яғни сенсорлық ақпаратты қабылдауға және талдауға жауап беретін функционалды бірліктерді білдіреді. Бұл терминді И.П.Павлов енгізді. Волейболды реттеу ойыны тірек-қимыл жүйесіне оң әсер етеді, асқазан - ішек жолдары мен қан айналымы жүйесінің жұмысын жақсартады.

Волейбол ойнау барысында студенттер күш, ептілік, жылдамдық, батылдық, ұжымшылдық, сондай - ақ өзін тұлға ретінде жетілдіру және қалыптастыру үшін білім алушыларға қажетті басқа да көптеген қасиеттерді көрсетуге тамаша мүмкіндік бар қолайлы жағдайларда болады.

Ойынға тікелей қатыса отырып, студенттер оқу орнының қабырғасынан тыс болашақ өміріне қажетті студенттердің физикалық жетілу құралы ретінде қызмет ететін этикеталық әдістер мен әдістерді қолдануды үйренуі керек.

Волейбол техникасы жеке бұлшықет топтарын нығайтуға және олардың динамикалық күшін арттыруға тікелей ықпал ететін бірнеше секірулерді орындауды қамтиды. Ойынды тиімді жүргізуге қол жеткізу білек, шынтақ, иық буындарында,

сакральды-қоңырау буынында, сондай - ақ жамбас және білек буындарында жақсы қозғалғыштықпен мүмкін болады. Бірлескен қозғалысты дамыта отырып, студенттер денесінің физикалық қасиеттерін жақсартыды[2].

Волейбол тек тар мағынада ғана емес, спорт түрі ретінде де қабылдануы керек. Бұл сонымен қатар оқу бітіргеннен кейін болашақ мамандарды өндірістік жұмысқа дайындауда маңызды орын алатын ойын, олардың қызметі қаржылық еңбекпен, тұрақтылықпен және жоғары жауап жылдамдығымен байланысты болады.

Волейболда психологиялық дайындық маңызды. Волейболды басқа ойындардан алшақтату-бұл спорт түріне эмоционалды және интеллектуалдық жүктеменің жоғары деңгейі тән. Психологиялық ерекшеліктері ойын ережелеріне байланысты. Волейболға дайындық кезіндегі басты міндеттердің бірі-ерік-жігерді дамыту. Осы міндет орындайды мейді нировочные сабақ барысында оқушылар олардың танытады жаңа күш-жігерін, ойлау, үйлестіруді назар.

Осылайша, университетте дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастыруда волейбол ойнау құралдары мен әдістерін қолдану студенттердің кәсіби маңызды қасиеттерін жетілдіруге ықпал етеді деп қорытынды жасауға болады.

Практикте жылдамдық-күш сапасын дамыту, жақсарту және арттыру мақсатында кестеде көрсетілген белгілі бір әдістер қолданылады. 2.

Кесте 2. Студенттердің жылдамдық-күш сапасын дамытуға және жетілдіруге ықпал ететін әдістер

Әдіс	Әдістің мәні
Практикалық емес жаттығулар әдісі	Студент жүктемені орындау кезінде оңтайлы салмақты дербес анықтайды, мысалы, бірнеше килограмм бар салмақпен отырып тұру. Сонымен, студенттер алдында ең жылдам қарқынмен жүктермен отыру және тұру міндеті тұр. Жаттығуды қайталауға болады, бірақ гир тасы немесе штанганың салмағын аздаптан ұлғайту керек екенін есте ұстаған жөн
Конъюгация әдісі	Бұл әдіс техникалық әдістерді немесе олардың бөліктерін орындау барысында секірудің дамуына ықпал етеді. Мұнда салмақты белдіктер орынды, олармен кері соққылар мен допты беру жүзеге асырылады
Дөңгелек жаттығу әдісі	Бұл әдіске қатысты жаттығулар негізгі бұлшықет топтарын қолдануға арналған: 1) допты ұру; 2) отыру қалпынан терең секіру; 3) секіргішті пайдаланып секіру; 4) жеңіл салмақпен жоғары секіру; 5) бір, сондай-ақ екі аяққа жоғары секіру

Волейболды дамытуға көмектесетін физикалық қасиеттердің келесі түрі-жылдамдық. Бұл жағдайда бұл студенттің қысқа уақыт ішінде мотор әрекеттерін орындау мүмкіндігі. Ең бастысы, әрекет ұзаққа созылмайды және студент оны орындағаннан кейін шаршамауы керек.

Барлық қол жетімді және белгілі физикалық қасиеттердің ішінде ептілік сияқты физикалық сапа аз зерттелген және қарастырылған. Волейболда ептілік жеткілікті болған студент жеңіл атлетикада болмауы мүмкін. Сонымен, сіз белгілі бір қимылдарды жақсы және жылдам орындай алатын, бірақ мүлдем басқа жаттығуларды орындау кезінде соңғылардың қатарына кіретін адамдармен бөлісесіз.

Ептіліктің үш дәрежесі бар: қозғалыс дәлдігі, жылдамдық дәлдігі, ауыспалы жағдайларда жылдамдық дәлдігі. Жасыратыны жоқ, волейбол ойнайтын студенттерге жоғарыда аталған барлық ептілік деңгейлерін игерген жөн. Физикалық қасиеттердің бұл түрін қалай дамытуға болады?

Ол үшін күрт өзгертін жағдайларға тез жауап беруді қажет ететін жаңалық элементтерін қамтитын кез-келген жаттығулар қолданылады.

Мақалада студенттердің жылдамдық-күш қасиеттері туралы айтылған жеке арнайы негізделген күшті атап кетуге болады. Бұлшықет жүйесін нығайтуды елемейтіндер волейбол ойнауға қажетті күшпен ерекшеленбеуі қисынды.

Студенттердің күш-қуатын дамыту әдістемесінің басты мәселесі-қарсылықтың түрін таңдау. Егер ауыр атлеттер күшті дамыту үшін белгілі бір уақыт ішінде ең көп салмақпен штанганы бірнеше рет көтеруді орындаса, онда бұл жаттығу волейболшыларға жарамайды, өйткені бұл олардың жаттығулардың дәлдігіне теріс әсер етеді.

Студенттердің физикалық сапасы ретінде төзімділік туралы айту мүмкін емес. Бұл термин студенттің белгілі бір ойын кезеңінде оның тиімділігін төмендетпестен ойын әрекетін орындау қабілетін білдіреді. Төзімділікті дамытуға бағытталған жаттығуларды өткізу жоғарғы тыныс алу аппаратының функционалдық мүмкіндіктерін арттырады, сондай-ақ жүрек-қанамыр жүйесінің функционалдық жүктемеге реакциясын жақсартуға жұмыс істейді.

Студенттерде шыдамдылықты дамыту әдістемесін толығымен анықтау үшін олардың ойын іс-әрекетінің сипатын және студент өзіне жүктейтін жүктемені ескерген жөн. Төзімділікті дамытудың ең тиімді әдістері аралық, ауыспалы, қайталанатын, ағынды әдістер болып табылады [3].

Жалпы алғанда, волейболды жоғары спорттық көрсеткіштерге қол жеткізуге ықпал ететін спорт түрі ретінде ғана емес, сонымен қатар кәсіби физикалық қасиеттердің көрінуімен, жоғары қарқындылығымен, тұрақтылығымен, жылдамдығымен және дәл ауысуымен сипатталатын адамдардың өндірістік жұмысына дайындық құралдарының бірі ретінде қарастыру қажет. Назар аудару, ден қоюдың жоғары жылдамдығы және бұлшықет күштерін қабылдаудың дәлдігі. Бұл волейбол университет студенттерінің физикалық қасиеттерін дамытатын құралдардың бірі екеніне күмән жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Фурманов А.Г. Подготовка волейболистов. - Минск: МЕТ, 2007. – 329 б.
2. Тойжанов С., Қасымбекова С. Дене тәрбиесі. – Алматы: Атамұра, 2014. – 68 б.
3. Қасымбекова С. Волейбол. Әдістемелік құрал. – Алматы: Атамұра, 2016.– 46 б.

ӘОЖ 796.325

ВОЛЕЙБОЛ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА

Алибеков А., Болат А., Собянин Ф. И.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: Волейбол является важным средством физического воспитания студентов. Доказано, что использование специальных упражнений, направленных на развитие физических качеств, совершенствование технических и тактических приемов повышает интерес студентов к волейболу, способствует улучшению спортивного мастерства.

Ключевые слова: волейбол, физиологические компоненты, подвижность, скорость, техника игры.

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДАРДЫҢ ОҚУ - ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Гинаятова А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақалада мектепке дейінгі білім беру мекемесінің оқу-тәрбие үрдісіндегі заманауи инновациялық технологияларды зерттеуге арналған, педагогика мен менеджменттің жаңа ғылыми салалары ретінде балалармен педагогикалық жұмыстың озық формалары мен инновациялық білім беру менеджменті талданады.

Кілт сөздер: инновациялық технологиялар, мектепке дейінгі ұйымдар, балаларды дамыту, инновация, заманауи әдістемелер, мультимедиялық оқулықтар, интерактивті бағдарламалар.

Қазіргі уақытта жеке тұлғаның дамуына, оның дербестігіне бағытталған педагогикалық технологиялар оқу-тәрбие үрдісіне белсенді түрде енгізілуде.

Біздің елімізде мектепке дейінгі білім беру бүгінгі таңда жетілдірілуде, дамуда, баланы тәрбиелеу мен дамытуға қажетті жағдай туғызатын және ата-аналардың өсіп келе жатқан қажеттіліктерін қанағаттандыратын жаңа мүмкіндіктерді іздеуде. Мемлекет басшысының тапсырмалары мен ата - аналар қауымдастығының өтініштерін орындау мақсатында, бүгін Республикада біріншіден, барлық балалардың мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуға тең қолжетімділігін қамтамасыз ету мәселесіне, екіншіден, мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жүйесін, оның сапалы мазмұнын жаңарту мәселесіне ерекше назар аударылады.

Бүкіл білім беру жүйесінің тәрбие резерві мен негізі – мектеп жасына дейінгі балаларды дайындау. Мектепке дейінгі білім беру мазмұнын сапалы жақсарту және балаларды мектепке дайындаудың заманауи білім беру стандарттарын енгізу үшін Білім және ғылым министрлігі жергілікті атқарушы органдармен бірлесіп балаларды ұйымдасқан мектепке дейінгі тәрбиемен, оның ішінде балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен қамту жөнінде шаралар қабылдауда. Бұл көрсеткіштер бойынша Қазақстан дамыған елдердің деңгейіне жақындады (Шығыс Еуропада - 80%, Германияда - 92%, Ресейде - 62%).

Логиканың, математиканың, мәдениеттің дамуына, балалардың тілге қызығушылығына үлес қосатын модельдеу, дизайн-зерттеу, интеллектуалды-ойындық тәсіл негізінде құрылған интеллектуалды технологиялар бүгінгі таңда ерекше қызығушылық тудырады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу мектеп жасына дейінгі балаларға арналған оқыту және дамыту бағдарламалары бар интерактивті жабдықтарды, электрондық ресурстарды белсенді пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл технологиялар логикалық, ойлау және сенсорлық қабілеттерді дамытуға ықпал ететін электронды мазмұн ресурстарымен дидактикалық үлестірмелерді үндестіреді. Жоғарыда аталған технологияларды қолдану нәтижесінде баланың келесі дағдылары қалыптасады: денсаулықты сақтау, танымдық-шығармашылық, коммуникативті-лингвистикалық және әлеуметтік, бұл мектепке дейінгі ұйымның интеллектуалды түлегін тәрбиелеуге мүмкіндік береді. АКТ технологияларын қолдану оқу бағдарламасын меңгеру және мектеп жасына дейінгі балалардың өмірін басқару үшін автоматтандырылған бақылау жүйесін құруға мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды жаңғырту, білетіндей, кәсіби құзыретті педагогсыз шешілмейді. Қазіргі әлемде мұғалімге күрделі талаптар қойылады. Қазіргі ақпараттық кеңістік балабақшаның педагогикалық ұжымы мен ата - аналардың өзара

әрекеттесуінің тиімділігін арттыратын жаңа технологияларды ұсынады. Білім беру процесін жүзеге асыруға инновациялық көзқарас мақсатында балалардың шығармашылық және зияткерлік қабілеттерін арттыратын, эмоционалдық - еріктік саласын дамытатын, мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың жаңа, заманауи технологиялары мен әдістері зерттелуде.

Көптеген мектепке дейінгі ұйымдарда интернет-сайттар ашылды, сабақтар онлайн режимінде жүргізілуде, бейнебақылау жүйесі орнатылды, онда ата-аналар баланың ұйымдастырылған оқу қызметін, ойындарға, мерекелерге қатысуын, мінез-құлқын, көңіл-күйі мен әл-ауқатын бақылай алады. Интернетте балабақшаның жеке сайтының болуы ата-аналарға мектепке дейінгі ұйым туралы, оның Жарғысы туралы, балабақша мен топтың өмірі, әртүрлі мамандардың жұмыс кестесі, іс-шаралар (мерекелер, ойын-сауық, спорттық жарыстар, оларды мазалайтын сұрақтар қою және т.б.).

Мектепке дейінгі білім берудегі инновациялық технологиялар көрсетілетін қызметтердің сапасын арттыруға, ата-аналардың өсіп келе жатқан сұраныстарын қанағаттандыруға көмектеседі.

Қазіргі білім беру технологияларына мыналар жатады:

- денсаулық сақтау технологиялары;
- жобалық қызмет технологиясы;
- ғылыми-зерттеу қызметінің технологиялары;
- ақпараттық-коммуникациялық технологиялар;
- тұлғаға бағытталған технологиялар;
- ойын технологиялары.

Қазіргі кезеңде білім саласында инновациялық педагогикалық технологиялар қаншалықты маңызды болса, мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеуде де педагогикалық технологиялар ұғымы кеңінен қолданылатын ұғымдардың біріне айналды. Мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту мәселесі мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып отыр.

Сондықтан мектепке дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеудің негізгі мақсаты – баланың жеке басының қалыптасуы мен дамуы болып отыр.

Жаңа заман баласы ертеңгі еліміздің болашағы. Жаңа заман баласын қалыптастырып, дамыту үшін, тұлғаның ішкі дүниесі мен оның қыр сырын анықтап, мүмкіншіліктері мен қабілетінің дамуына жағдай туғызу қажет.

Әрине, мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде балалардың жеке басының қалыптасуы мен дамуы педагогтардың педагогикалық технологияларды қолдана білу сауаттылығына да байланысты.

Инновациялық технологиялар – заманауи әлеуметтік-мәдени жағдайда баланың тұлғалық дамуында динамикалық өзгерістер есебінен позитивті нәтижеге жетуге бағытталған тәрбиелеу құралдарының, оқыту тәсілдері мен әдістерінің жүйесі.

Инновациялық технологиялар педагогикалық іс-әрекет үдерісінде өзінің тиімділігін дәлелдеген білім берудің прогрессивті технологиялар мен стереотиптік элементтерін үйлестіреді. Оқу-әдістемелік кешен мазмұны білім беру жүйесін жаңғыртудың ақпараттық-құқықтық негіздеріне, мектепке дейінгі тәрбие мен білім беру саласындағы мектеп жасына дейінгі балаларды 12-жылдық оқытуға көшуге дайындауға бағдарланған.

Жетекші халықаралық тәжірибе негізінде мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуға білім берудің заманауи әдістерін ендіреді. «Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеудің үлгілік оқу бағдарламасы бойынша жұмыстар табысты жүруде. Мектепке дейінгі ұйымдарда білім беру бағдарламаларымен қатар Монтессори технологиясы, Н.Зайцев, Ф.Фребель жүйесі бойынша Вальдорф педагогикасы (Штайнер әдістемесі) бойынша оқу материалдары қолданылады.

Модельдеу, жобалық-зерттеу, интеллектуалдық-ойын тәсілдері негізінде құрылған интеллектуалдық технологиялар айрықша қызығышулық тудырады. Олар интеллектуалды балаларды математикаға, мәдениетке, тілдерге, логикаға жан-жақты дамытуға бағытталған. Мектепке дейінгі ұйымдардың білім беру үдерісіне инновациялық технологияларды ендіру әрбір баланың интеллектуалдық сұраныстарын барынша тиімді шешуге мүмкіндік береді.

Проблемалық оқыту технологиясы - баланы өз бетімен ізденуге үйрету, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту. Яғни, балалардың белсенділігін арттыру, оқу материалына баланы қызықтыратындай мәселе тудыру, бала материалды сезім мүшелері арқылы ғана қабылдап қоймайды, білімге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгереді, бала оқытуды өмірмен және еңбегімен байланыстырады.

Өздігінен даму технологиясы - бұл баланы жан-жақты дамыту, дербестікке тәрбиелеу, бала санасында нәрселер әлемі мен ойлау әрекетінің бірігуі. Мұнда оқыту бала дамуына сәйкес табиғи болуы керек, сонда ғана бала өзін дамыта алады. М. Монтесори педагогикасының түсіндіруінше баланың туғаннан азамат болғанға дейін барлық өмірі - оның еркіндігі мен дербестігінің дамуы болып табылады.

Бұл технологияның ерекшелігі оқытудың бірыңғай бағдарламасы болмайды, әркім табиғат берген даму жолымен жүреді. Балабақшада сабақ болмайды әр күн жалпы жиыннан басталады және жиыннан кейін әркім өз еркімен қалаған жұмысымен айналысады. Әр баланың іс-әрекеті өз еңбегіне орай үлкендердің басқа бала тарапынан бағаланады. Мұндағы басты мәселе бала өзін-өзі бағалайды.

Ынтымақтастық педагогикасы - педагогтың талап ету педагогикасынан қарым-қатынас педагогикасына көшуі. Балаға ізгілік тұрғысынан қарау, оқыту мен тәрбиенің ажырамас бірлігі: тәрбиеші-бала, бала-тәрбиеші, бала-бала, яғни бала да, тәрбиеші де субъектілер болып табылады. Сонымен қатар, баланың жеке басына ізгілік қарым-қатынас, бала мен тәрбиеші арасындағы өзара түсінушілік, ынтымақтастық қарым-қатынас жасау.

Деңгейлеп саралап оқыту технологиясы - білім, білік, дағдыны меңгерту болып табылады. Әр баланы қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне қарай оқыту, балалардың әр түрлі топ ерекшеліктеріне сәйкес оқытуды бейімдеу, ыңғайлау.

Модульдік оқыту технологиясы - оқытудың тұтас технологиясын жобалау, алға қойған мақсатқа жетуді көздейтін педагогикалық процесті ұйымдастыру, тәрбиешіге нәтижені талдап, түсіндіріп бере алатындай жүйені таңдау және құру. Балалармен жүргізілетін жұмыстарда кездесетін қиыншылықтардың алдын алу және түзету жұмыстарының жүйесін құру.

Дамыта оқыту технологиясы - баланы оқыта отырып, дамыту. Бала бойында еркіндік, мақсаткерлік, ар-намыс, мақтаныш сезім, дербестік, адамгершілік, еңбексүйгіштік, белсенділік, т.б. қасиеттер дамыту.

Сонымен қатар, мектепке дейінгі ұйымдарда инновациялық білім беру құралдарын қолданудың да маңызы зор. Инновациялық білім беру құралдарына: аудио, видео құралдар, компьютер, интерактивті тақта, интернет, мультимедиялық құрал, электрондық оқулықтар мен оқу әдістемелік кешендер, инновациялық сайт және тағы басқалары жатады. Қазіргі таңда көптеген интерактивтік бағдарламалық бөлімдер, қозғалмалы объектілер құруға мүмкіндік беретін векторлық және графикалық жабдықтар көптеп шығып қолданыс табуда.

Осындай құралдардың бірі-мультимедиялық оқулықтарды балабақшаларда кеңінен пайдалану. Бұл жағдайда тәрбиеші әр оқу іс-әрекеттерін бастар алдында жиі көрнекіліктер ауыстырмаған болар еді.

Ал, мультимедиялық оқулықтар арқылы тәрбиеші уақытты тиімді және ұтымды пайдаланар еді.

Балабақша баласына мультимедиялық оқулықтар біріншіден, балалардың қызығушылығын арттырады, екіншіден, зейін қойып көрумен қатар түсінбеген жерлерін қайта көруге мүмкіндік алады. Мультимедиялық оқулықтар балабақшада балаларға арналған таптырмас құрал болып табылады.

Өйткені, балалардың зейіні әр түрлі әдемі түстерге, ойыншықтарға, әдемі суреттерге, әсемдікке әуес болады.

Мультимедиялық электронды оқулықтар бала үшін де, тәрбиеші үшін де күнде дамытылып отыратын анық түрдегі әдістемелік жүйе болып табылады.

Мектепке дейінгі ұйымдарда ақпараттық қатынастық технология құралдарын қолданудағы мақсаты — баланың танымдық қызығушылығын қалыптастыру. Балада танымдық қызығушылықтың болуы олардың оқу іс-әрекеттерге белсенді, білімінің сапалы болуына, жағымды мінез құлықтарын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Дамыған елдердегі білім беру жүйесіндегі ерекше маңызды болып табылатын мәселелердің бірі — оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану болып табылады. Қазіргі таңда да елімізде білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарына ақпараттық кеңістікті құру тәртібінен түспей отырғандығы мәлім. Қай заманда да өркениеттің дамуы интеллектуалдық шығармашылық қабілеттіліктің негізінде жасаған, әлі де солай болып келеді. Шығармашылық адам санасынының жасампаздығын және іс-әрекетінің биік белсенділігін көрсетеді. Адам қабілетінің дәрежесі, оның кәсіби іскерлік шеберлігі, бизнес пен кәсіпкерліктің нәтижелілігі, жаңалық ашуы тұлғаның шығармашылық ойлауына қатысты анықталады.

Қазіргі таңда дәстүрлі оқыту әдістемесінің заман талабына сай толық білім беруге, меңгеруге кепілдік бермейтіндігін мектеп тәжірибесі көрсетіп отыр. Сондықтан жаңартылған әдістемелік жүйенің оқыту процесінде іске асу үшін оны технологияландыру қажеттілігі туады.

Білім беру үрдісін ақпараттандыру — жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігін жоғарлатуды көздейді.

Оқу процесінде компьютерлік технологияны қолдану ойды кеңейтуді іске асырып жаңа әдістің пайда болуына, оның ұйымдастыру түріне әкеледі. Білім беруді ақпараттандыру барысында дидактикалық және оқыту құралы болып табылатын компьютер. Бүгінгі мектепке келіп жатқан техникалық жаңалықтардың ішіндегі айрықша орын алатыны — интерактивті тақталар — педагогтардың оқыту үрдісін көрнекі, анық етеді, сондай-ақ, кері байланысты сапалы жүзеге асырады.

Қорыта айтқанда, инновациялық технологиялар — заманауи әлеуметтік-мәдени жағдайда баланың тұлғалық дамуында динамикалық өзгерістер есебінен позитивті нәтижеге жетуге бағытталған тәрбиелеу құралдарының, оқыту тәсілдері мен әдістерінің жүйесі. Педагогикалық инновациялар тәрбие мен оқыту үдерісін өзгертуі немесе жетілдіруі мүмкін.

Инновациялық технологиялар педагогикалық іс-әрекет үдерісінде өзінің тиімділігін дәлелдеген білім берудің прогрессивті технологиялар мен стереотиптік элементтерін үйлестіреді. Оқу-әдістемелік кешен мазмұны білім беру жүйесін жаңғыртудың ақпараттық-құқықтық негіздеріне, мектепке дейінгі тәрбие мен білім беру саласындағы мектеп жасына дейінгі балаларды 12-жылдық оқытуға көшуге дайындауға бағдарланған.

Модельдеу, жобалық-зерттеу, интеллектуалдық-ойын тәсілдері негізінде құрылған интеллектуалдық технологиялар айрықша қызығушылық тудырады. Олар интеллектуалды балаларды математикаға, мәдениетке, тілдерге, логикаға жан-жақты дамытуға бағытталған. Мектепке дейінгі ұйымдардың білім беру үдерісіне

инновациялық технологияларды ендіру әрбір баланың интеллектуалдық сұраныстарын барынша тиімді шешуге мүмкіндік береді.

XXI ғасырда білім берудің ұлттық жүйесін дамытудың негізгі бағыттары тәрбие мен оқытуда инновациялық қағидаттар мен тәсілдерді қолдану, білім беруді ғылыми және оқу-әдістемелік қамтамасыз етілуін тереңдету, материалдық-техникалық базаны жанарту және кеңейту, білім беру бағдарламалары мен қызметтерінің кең таңдауын қамтамасыз ету, білім беруді ақпараттандыру болып табылады

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. 2010ж.-7 желтоқсан №1118 жарлығы.
2. Ф. Жұмабекова, Мектепке дейінгі педагогика., Астана 2008. -[166- 169б].
3. Арапова-Пискарева Н.А. Современные воспитательные технологии. - М.: Мозаика-Синтез, 2003.
4. «Отбасы және балабақша» журналдары
5. Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының жұмыстарына заманауи білім беру бағдарламалары мен технологияларын енгізу: әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2013. – 32 б.

УДК 373.2. 02

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ДОШКОЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Гиниятова А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Статья посвящена изучению современных инновационных технологий в учебно-воспитательном процессе дошкольного учебного заведения, анализируются передовые формы педагогической работы с детьми и инновационного образовательного менеджмента как новых научных отраслей педагогики и менеджмента.

Ключевые слова: инновационные технологии, дошкольные организации, развитие детей, инновация, современные методики, мультимедийные учебники, интерактивные программы.

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ВОЛЕЙБОЛ СПОРТ ТҮРІНІҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АРНАЙЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ДАМУ

Ғабитов А. Р., Тлебалиев А.А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақалада жоғарғы оқу орындарында волейбол спорт түрінің техникалық және арнайы психологиялық дайындығын дамыту үшін жасалатын жаттығулар жөнінде баяндалады. Жоғарғы оқу орындарындағы студенттердің арнайы психологиялық дайындығын қалыптастыру жолындағы тұрақты қалыптасқан жаттығулардың негізгі ерекшеліктері ашылады. Жоғарғы оқу орындарындағы студенттердің физикалық дайындықтарына арналған арнайы жаттығулар көрсетілген.

Кілт сөздер: физикалық, техникалық, моральдық, эстетикалық, теориялық, психологиялық, психодиагностика, тактикалық, ғылыми-әдістемелік, физикалық дайындықтарына.

Қазіргі таңда техникалық жоғарғы оқу орындарында дене шынықтырудан тыс жұмыс істейтін студенттік спорт клубтары қарқынды дамудың үстінде. Сондықтан спорт және негізгі міндеті дене тәрбиесі болып табылатын дене мәдениеті тұжырымдамаларын ажырату керек.

Дене шынықтыру немесе дене мәдениеті - қоғамның жалпы мәдениетінің бөлігі, денсаулықты қолдауға бағытталған әлеуметтік қызметтің бағыттарының бірі, адам денесінің қабілеттерін дамыту және әлеуметтік тәжірибенің қажеттіліктеріне сәйкес оларды пайдалану.

Спорт - бұл әлеуметтік маңызды нәтижелерге жеткізетін дене жаттығуларын қолдануға негізделген білім беру, ойнау, бәсекеге қабілетті қызмет болып табылады. Спорттың айрықша ерекшелігі - бұл жаттықтыру, ал спорттың басты мақсаты – жақсы нәтижелерге қол жеткізу. Алайда, бұған қоса басқа да маңызды әлеуметтік мақсаттарға жеткізіледі - олар: адам денсаулығын нығайту және физикалық жетілдіру, оның идеологиялық, ақыл-ой, моральдық, эстетикалық тәрбиесі. Сондай спорттық ойындардың бір түрі - волейбол спорт ойыны, өз өзектілігін жоғалтпайды, жастар арасында танымалдығы одан сайын арта түседі.

Волейбол - бұл командалық ойын, әр ойыншы өзінің қарсыласының іс-әрекетіне байланысы қозғалыс қимылдарын жасайды. Волейбол студенттерге теориялық ақпараттар алуына, тактиканың және техниканың негізгі әдістері мен тәсілдерін үйренуіне, өздерінің мүмкіншілігіне сәйкес жаттығуына, екі жақты ойын кезінде үйренген дағдыларын жетілдіруіне мүмкіндік береді.

Дене тәрбиесінде волейбол ойынының кең көлемде таралуы оның әр түрлі жаттығуларға ыңғайлылығымен, жастардың демалыстарын дұрыс ұйымдастыруымен, денсаулықты және дене тәрбиесін жетілдірудегі жан-жақтылығымен, ойын ережесінің қарапайымдылығымен, керекті құралдардың және алаңның күрделі еместігімен түсіндіріледі. Ойын жағдайы жаттығушыларды жалпы мақсатқа жету үшін өзінің ойын кезіндегі іс-қимылын ұжымының мақсатына бағындыруға, жағдайға байланысты өзінің бар мүмкіншілігімен әрекет етуге, спорттық сайыс кезінде қиындықты жеңе білуге, ойын барысындағы шиеленіскен жағдайда дұрыс шешім қабылдауға тәрбиелейді. Бұлар студенттердің ұжымдық сезімін; тез зейін қоюы мен шапшаң ойлауын, шешім қабылдағыштығын және өзінше қимылдар жасай білу дағдысын қалыптастырады.

Техникалық жоғарғы оқу орындарында волейбол ойыны алдында тұрған міндеттер:

- a. Студенттердің денсаулығының деңгейін көтеру.
- b. Кейінірек студенттердің жоғарғы оқу орында білім алуды аяқтағаннан кейін олардың кәсіби жұмыста және өмірде қажет физикалық қасиеттердің қалыптастырып, болашақ мамандардың тиімді жұмыс істеуіне үлес қосу болып табылады.

Біздің университетте техникалық мамандықтарда оқитын инженерлердің және т.б кәсіптік маңызды физикалық қасиеттерін атап өтсек, олар: жоғары жұмыс өнімділігі және әлсіздікке, күйзеліске дем бермеу, күш-жігер, төзімділік, икемділік, мұқияттылық, шапшаң реакция жылдамдығы, жоғары концентрациясы және оның мұқият ауысуы, жақсы дамыған жады, әсіресе жедел, жоғары деңгейдегі мағлұматты қабылдау және дамыған байқампаздық, практикалық ойлау, күрделі шешімдерді жылдам қабылдау мүмкіндігі, қимыл-қозғалысты жоғары үйлестіруді қамтиды. Жоғарыда аталғандардың барлығы - бұл волейбол ойнау үшін қажетті талаптар болып табылады. Жалпы алғанда, волейбол спорт түрінде ғана емес, мамандықтары жоғары қарқындылықпен, тұрақтылықпен, шешім қабылдау мен ойлау шапшаңдығымен және дәлдікпен ерекшеленетін адамдардың мамандықтарына арналған оқыту құралдарының бірі ретінде қарастырылып келе жатыр.

Алайда, бүгінгі таңда техникалық жоғарғы оқу орындарында волейбол спорт ойыны жоғарғы дәрежедегі спортшыларды дайындау құралы ретінде дамуы мәселелерге тіреліп отыр.

Сондықтан, бұл жұмыстың мақсаты: жоғары оқу орындарында студенттік волейбол спорттық командаларды ұйымдастыру және дайындау, волейбол спорт ойынын дамыту үшін тиімді жағдайларды анықтау болып табылады.

Студенттік спорт түрі ретінде волейболды университеттерде дамытудың маңызы зор. Жақсы қалыптасқан тиісті инфрақұрылыммен жабдықталған спорттық ортада, сондай-ақ белсенді дене шынықтырумен айналысуға арналған ортада жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізе отырып, келесідей нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- ☐ Университеттің студенттік қауымдастығында үнемі студент-спортшылардың қатысуымен салауатты өмір салтын және волейбол ойнаудың танымалдылығын арттыру;
- ☐ Волейболдағы спорттық жетілдірудің кейінгі сатысында (17-18 жастағы) спорттық дарындарын анықтау және ұлттық құраманың резервіне дейін кәсіби деңгейге жеткізу;
- ☐ Жоғары білімді табысты біріктіруге қабілетті жастардың мансабын кеңейту;
- ☐ Спорттық мансапты аяқтағаннан кейін кәсіби деңгейдегі спортшылардың әлеуметтік бейімделуін жеңілдету.

Жоғарыда көрсетілген міндеттерді тиімді шешу үшін:

- a. тиісті логистикалық және кадрлық базаның болуы;
- b. Кәсіби волейболмен айналысу және таңдалған мамандық бойынша сабақтардың икемді кестесі, жоғары сапалы жатын орын және тамақтану жағдайларын қамтамасыз ету, сондай-ақ студент-спортшылардың өзіндік жұмысы үшін қажетті жағдайлармен оңтайландыру;
- c. академиялық жүктеменің ерекшеліктерін ескере отырып, спорттық іс-шаралардың ең қолайлы күнтізбесін әзірлеу
- d. студенттік жарыстарды әлеуметтік қана емес, сондай-ақ жергілікті және ұлттық маңызды оқиға ретінде тұту;
- e. командаларды қалыптастыруда ең үздігін таңдаудағы әділеттілік принципін негізге алу, спортшыларды іріктеудегі айқындылық және оларды насихаттау

Алдағы жылдары студенттердің жоғары деңгейдегі спорттық командалары Қазақстандағы ең жоғарғы деңгейдегі спортшылардың қатарын толтыра алады. Техникалық жоғарғы оқу орындарындағы студенттердің өз тәжірибелерін және шет елдердің ең табысты тәжірибесін ескере отырып, университеттің волейбол спорт ойыны жаңа, одан да жоғары даму деңгейіне жетуі мүмкін. Дегенмен, бұл үшін студенттік волейбол спорт секциясының жұмыс істеу шарттарын мен факторларын жақсарту қажет.

Арнайы психологиялық дайындық. Жарысқа қатысуға дайындайтын бұл арнайы дайындық жарыс болар алдындағы кезеңде спортшының спорттық күреске психикалық дайын күйге түсуіне бағытталған.

Психикалық дайындыққа батылдық, қайсарлық, ынталылық, табандылық, тәуекелшілік, ұстамдылық секілді жігер, қайрат дайындығы кіреді.

Психологиялық дайындық әр түрлі әдістермен іске асады.

Тиінақты жаттығу әдісіден тәрбиесі жаттығулары көмегімен спортшыларды жаттығуға керек психикалық күйге түсіру.

Психикалық реттеу жаттығуларының әдісі көңіл күйді көтеру, көңілдену, қиыншылықтарды жеңуге ойша дайындалу, тактикалық ойлауды дамыту, сыртқы қоршаған ортаны тез сезіну, келешек істелетін жұмыстарға дайындалу, жинақталу және т.б. әдіс-тәсілдер.

Идеомоторлық жаттығулар әдісі жаттығуларды ойша қайталау арқылы негізгі қимылдарға бар ықылас зейінін аудару. Спорттағы психодиагностика әдісі КБС (К-көңіл күйі, Б-белсенділік, С-сергектік) әдістемесі бойынша еске сақтау, ықылас, қозғалыс жылдамдығын, алаңдаушылық деңгейін, көңіл-күй көрсеткіштерінің өзгеру деңгейінің әр түрлі аспаптар, тәсілдер арқылы анықтау.

Теориялық дайындық әдісі – Спортшыларды дайындайтын заңдылықтарын, олардың әдістемелерін үйрену. Теориялық дайындықсыз дайындықтың басқа жақтарын іске асыру мүмкін емес. Спортшы, сонымен қатар, арнайы дәрістерді тыңдап, спорт туралы жазылған ғылыми-әдістемелік, көркем, тарихи әдебиеттерді оқып, кинофильмдер көріп білімін дамытып отырғаны жөн.

Спортшыны спорт түрінен дайындау жүйесінде теориялық дайындықтың маңызы ерекше спортшы теориялық ақпараттарды көп білген сайын, спорттағы жетістіктерге тезірек жоғарылайды. Теориялық білім спортшыға спорттық жетістіктерге жылдам жетуге ғана емес, күнделікті өмірде де, маңайындағы адамдарды салауатты өмір салтына насихаттауда да қажет болады.

Ойыншылардың техникo-тактикалық дайындықтарын жолдастық кездесулерде және Ресми жарыстарда бақыланады. Кейбір командаларда психологиялық жағдайын қазіргі кезде техникo-тактикалық дайындықтарын талдау үшін видео жабдықтар қолданылады. (видеокамералар және видеоманиталфондар). Халықаралық ресми кездесулерде ұлттық лигалық командалар деңгейінде видеоға түсіруден басқа, бекіту жүргізіледі (фиксация) және техникo-тактиканы өңдеу барысында компьютерлік бағдарламалардың көмегімен, ФИВБ-нің мамандарымен шығарылған және бекітілген жарыстағы талап. Бапкерлерге сұрастыру жүргізілгенде көрсетілген, волейболшыларға осындай бақылауды 90% командаларда жүргізіледі. Процесстің жүйелілігі туралы айтсақ, онда көрсеткіштер төмендейді, бар болғаны 37% командаларда. Ал, Қ.Р., жоғарғы лигалық командаларында үнемі және жүйелі түрде өз ойыншыларының техникo-тактикалық дайындықтарын тексереді.

Спорт шеберлерінде жеке дайындықтарын жүргізу барысындағы негізгі міндеті, әр ойыншының психологиялық, физикалық және техникo-тактикалық дайындығын қадағалау. Осы міндетті шешу үшін, волейболшылардың жеке бақылау дайындығын динамикалық ағымында жылдық жаттықтыру цикліне мүмкіндік туғызу керек. Спортшылардың күйін бақылауға, бапкер жаттықтыру үдерісін психологиялық тұрғыдан түзетуге және ойдағыдай басқара алады.

Зерттеу жұмыстары көрсетеді, Бақылау жүйесіз іске асады, волейболшылардың күйін, ғылыми-әдістемелік бақылау жұмысы жартылай жүргізіледі, әсіресе психологиялық параметрлері. Әлбетте, бұл жаттығу үдерісінің тиімділігінде шағылысады. Қорытындыны шығара, айтуға болады, спорт шеберлерінде жеке жаттықтырулардың кең тараған жұмыстары

жеке тапсырмалармен командалық жаттығулар (қолданудың жиілігі 42,3%)

топтық жаттығулар жеке тапсырмалармен бапкердің қатысуымен ілгеріде жүргізіледі (20,9%) бапкердің қатысуымен жеке жаттығулар (19,4%) бапкерсіз жеке жаттығулар (12,2%) бапкерсіз жеке тапсырмалармен топтық жаттығулар (5,2%). Жылдық жаттықтыру циклда ауыспалы кезеңде жеке дайындық жұмысы (әрдайым жаттығу үдерісінен 42,5% уақыт бөлінеді), дайындық кезеңінде 11,7% уақыт және жарыс кезеңінде-13,6%. Осы көрсеткіштер куәландырады, бапкерлердің шамадан тыс дайындық үдерісін бақылауымен әуестенеді, әсіресе дайындық және жарыс кезеңдерінде өз командасының волейболшыларының дербес жетілдірулеріне өте аз көңіл бөлінеді.

Дайындықтың түрлері: физикалық дайындықты жетілдіруге 22,9% уақыт бөлінеді, жеке техникалық дайындық жұмыстарына 28,3%, жеке тактикалық жұмыстарына 12,1%, жеке психологиялық дайындыққа 6,6%, сауалнама жүргізілген командаларда, ойыншылардың теориялық біліміне тек қана 49,3% көңіл бөледі. Осындай әзірлеуді қолдану барысында волейболшылардың жеке дайындық мүмкіндіктері толық ашылмайды, белгілі дәрежеге жетуге кедергі келтіреді, өзінің ойынын талдауға және ұғынуға, дағдысын дамытуға.

Әдетте, командаларда өз ойыншыларының жеке дайындығының деңгейін бақылау тұрақсыз іске асады, кейде жеткіліксіз сенімді әдістермен жүргізіледі. Алайда, бақылау жұмысы іске асса, алынған мағлұмат әрдайым бекітіліп тұрады. Осыған байланысты спортшылардың жеке дайындығын жүйелеу үшін және бақылауды жүзеге асыруға ұсынылған: «Волейболшының дайындығының модельдік және жеке көрсеткіштерінің тіркеу картасы». Оның ішіне тесттер, физикалық өлшемнің сынағы, функционалдық және техник-тактикалық көрсеткіштер енгізілген, өзін волейболда көп жылдық тәжірибесінде және бапкерлік қызметінде меншікті тәжірибесінде өзіне жақсы кепілдеме берді.

Қазақ елі тәуелсіздік алған алғашқы күндерінен бастап-ақ халықаралық олимпиадалық қозғалысқа белсене араласты, оның халықтар достығына бастаған идеалдарын қолдаумен келеді. Елімізде бүгінде 80-нен астам спорт түрлері бойынша спорттық федерациялар жұмыс істейді. Халықаралық спорт қауымдастықтары мойындаған олардың бірқатары әлемдік деңгейдегі ірі ұйымдармен бірлесе жұмыс істейді. Соның ішінде бірқатар мемлекеттермен жасалған спорт саласындағы әріптестік туралы келісімдер халықтар арасындағы достық пен өзара түсіністікті нығайтудың үлкен дәнекері деп білеміз. Және мұндай келісімдерді мүмкіндігінше көбейте түсуіміз керек.

Еліміздің спортшылары дүние жүзіндегі көптеген халықаралық сайыстарға қатысып, солардың жеңістерінің арқасында Қазақстан әлем халқына танымал бола түсті. Бұл, әрине, мемлекетіміздің беделінің артуына да зор ықпалын тигізіп отырғаны сөзсіз. Жаттықтыру кезеңінде волейболшылардың психологиялық, техникотактикалық, дене дайындығын және физикалық дайындықтарына бапкерлер аса көңіл бөлуге тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Груцьяк Н. Б. Волейбол в неспортивном вузе: тенденции развития. – Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2015 №2 (46)
2. Калининцев, И. Г. Волейбол в университете : учеб.-метод. пособие / И. Г. Калининцев, С. А. Песчанова ; Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. – Владимир : Изд-во ВлГУ, 2017. – 136 с.

3. Орлова В.В., Халалеева О.Е. Студенческий спорт как фактор подготовки спортсменов высших достижений // СИСП. 2015. №3 (47). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/studencheskiy-sport-kak-faktor-podgotovki-sportsmenov-vysshih-dostizheniy> (дата обращения: 06.12.2018). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/studencheskiy-sport-kak-faktor-podgotovki-sportsmenov-vysshih-dostizheniy>
4. Платонова Н. И. Волейбол как средство развития физических качеств студентов вузов // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – № 7 (июль). – 0,4 п. л.

УДК 373.2. 02

РАЗВИТИЕ ТЕХНИЧЕСКОЙ И СПЕЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ К ВИДУ СПОРТА ВОЛЕЙБОЛ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Ғабитов А. Р., Тлебалиев А.А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация.** В статье рассказывается о тренировках, которые проводятся в высших учебных заведениях для развития технической и специальной психологической подготовки к виду спорта волейбол. Раскрываются основные особенности устойчиво сформированных упражнений на пути формирования специальной психологической подготовки студентов в высших учебных заведениях. Показаны специальные упражнения для физической подготовки студентов высших учебных заведений.*

***Ключевые слова:** физическая, техническая, моральная, эстетическая, теоретическая, психологическая, психодиагностическая, тактическая, научно-методическая, физическая подготовка.*

ӘОЖ 796.8

СПОРТТЫҚ КҮРЕСТЕГІ ЖАЛПЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӨЛЕМІН ҰЛҒАЙТУДЫҢ ОРЫНДЫЛЫҒЫ

Жұмағалиев Ұ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Мақалада жатығушылардың жүргізілетін жатығулары мен туралы теориялық әдістемелері көрсетілген. Жекпе жектегі күрес - ең қиын түрлердің бірі, техникалық әрекеттердің үлкен жиынтығы болып табылады. Осы бағытта жүргізілген сауалнамалар нәтижесі де толықтай көрсетілген.

Кілт сөздер: күрес, балалар мен жасөспірімдер спорт мектебі, техникалық-тактикалық дайындық, спортшы, сауалнама.

Спорттық күрес бағдарламаларының мазмұнын талдау ең бастысы олар физикалық жағдайларға қол жеткізу және әртүрлі жалпы дамыту жаттығулары, бұл негізінен олардың мәтініне жұмсалатын материал. Бұл бағдарламаларды жазған адамдар көп деген ой еріксіз пайда болады спорттық күреспен емес, дене шынықтырумен таныс етеді.

Әдіснаманың қисықтығының жарқын мысалы-бұл БЖСМ мен ОРМБЖМ-ға бақылау және ауыстыру нормативтерін дене шынықтыру дайындығы. Әрине, бұл жағдайда әр көшбасшы мектепшілік ғимарат салады педагогикалық бақылау дәл осы қағида бойынша. Техникалық-тактикалық дайындық жаттықтырушының ар-ожданы мен дайындық деңгейіне беріледі, өйткені бағдарламада техника көлемі бойынша бақылау нормативтерінің мазмұны мүлдем жоқ және тактика.

Техникалық даярлық бойынша норматив разрядты анықтамай орындау болып табылады спорт түрлеріне қол жеткізілген нақты әдістердің мазмұны нәтижелері.

Осылайша, жаттықтырушының оқу жұмысын оның тақырыбына тексеріңіз нақты мазмұнның мүмкіндігі жоқ. Күрес әдістерін қарапайым көрсету бәсекелестік емес жағдайларда, әдетте, мазмұнды көрсетпейді бәсекеге қабілетті техникалық Арсенал.

Бәсекеге қабілетті техникалық Арсеналдың индикатор ретінде қалыптасуын бақылау жаттықтырушының кәсіби қызметі БЖСМ әлі күнге дейін жүргізілмейді. Әрине, бағдарламалардың мазмұны бағдар мен мазмұнға сәйкес келеді спорттық күрес бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиеттер. Айтарлықтай бөлігі спорттық күрес бойынша арнайы әдебиеттер балуандардың физикалық қасиеттерін жалпы физикалық және арнайы күш, жылдамдық пен шыдамдылықты дамытуға ықпал ететін жаттығулар.

Көптеген жұмыстар арнайы төзімділікті (жұмыс қабілеттілігін) дамытуға арналған)

балуандардың жылдамдық-күш, қабілет қасиеттерін жетілдіру. Сонымен қатар, балуанның арнайы төзімділігін зерттеу кезінде велоэргометрді қолдануға болады [4].

Спортшыда шыдамдылық дамыту және болашақ жеңімпазды әзірлеу, ол үлкен дайындықты талап етеді. Осыған байланысты көптеген жаттықтырушылар спорт секцияларында балаларды ерте іріктеу бойынша осындай ұсыныстарды қолданады.

Сондықтан балалар секциялар мен БЖСМ-ді тастап кеткен фактілер таңқаларлық емес. Бұған жаттықтырушылар мен тастап кеткен балалардың сауалнамалық сауалнамасы дәлел спорт секциялары [2; 6].

Физикалық нормативтерді балалар ағзасына ауыстыру үрдісі алаңдатады Ерте мамандандыру шарттары. Физикалық белсенділіктің ерте бағыты мәселесі спорттық жаттығуларға арналған жаттығулар өте көп жұмыстарды. Алайда, непосильность туралы мәселе көтерілетін бірқатар жұмыстар бар функционалды жүктемелер, әсіресе жас балуандар үшін. Күштік дайындықтың қайталылығы туралы зерделеу кезінде техника жазады О. П. Юшков, В. П. Сердюк, [3]. Техникалық-

тактикалық дайындықтың жарыс нәтижесіне шешуші әсерін В. М. Максимова атап өтті, В. А. Никуличев [3].

Біз жүргізген тренерлер сауалнамасы кезінде. Сұрақ: "балалардың қанша пайызы бірінші оқу жылынан кейін жекпе-жек секцияларында қалады ма?", орташаланған жауап – 26 %.

Сұрау кезінде балалардың бросивших секция жекпе-жек белгілі болғандай, секциялар болды себептер бойынша кетіп қалды:

спорт түрін таңдауда қателескен	24 %
жекпе-жектің түрін таңдауда қателескен	35 %
монотонды, қызықты емес	36%
тым күрделі жаттығулар	27%
жарыс жекпе-жегінен (жекпе-жектен) қорқу	42%
ауыр физикалық жүктемелер	98%
разрядтарын бермейді	53 %
аз күрес, күрес	61%
жекпе-жектің аз тәсілдері	72%
жекпе-жектен тыс тым көп жаттығулар	74%

Бұл сандар балалардың едәуір бөлігі секцияларға баратындығын көрсетеді өзі жүретін физикалық дамудың артында емес, білім беру компоненті білдіреді. Сонымен қатар, жаттықтырушылардың негізгі бөлігі қарқынды физикалық жаттығуларға бағытталған жүктеме, мұны, ең алдымен, қабылдау үшін не қажет екендігі туралы тезиспен дәлелдейді.

Спорттық жаттығуды кезең-кезеңмен өткізу идеясының авторлығына қарамастан

функционалды жүктемелерді көбейту арқылы Л. П. Матвеев қанықтыру тенденциясын сынайды жалпы физикалық жүктемелердің залдағы массалық көлемімен жаттығу процесін оқу үрдісінде - " әр түрлі құралдарды жаппай қолдану жаттығулар біз өтеуге тырысамыз олардың жеткіліксіз бағыттылығын, бұл әкеледі жаттығудың сандық компонентінің негізсіз өсуі оның зиянына әкеледі сапасы" [5].

Бұл тақырып бойынша Ю. В. Верхошанский айтқан [5,6] спорттық жаттығуды кезеңдеу теориясының сапасына күмән келтіру. Осыған орай осы ойлар, біздің ойымызша, функционалды дамудың сезімталдығы туралы ережелер болды [6].

Біздің ойымызша, жаттығуды периодтау теориясының ережелерін сынға алуға болады жеке және планетарлық биологиялық ырғақтардың факторларын қосыңыз. Балалармен жұмыс кезінде оның ережелерін орындау әсіресе қауіпті.

Баланың денесін бұзатын шамадан тыс физикалық белсенділік, әсіресе ерте кезең спорттың жалпы тенденциясы-бәсекелестікке байланысты. "Үлкен спорттағы бәсекелестік ... спорттық көрсеткіштердің өсуін ынталандырады, олардың көпшілігі адам мүмкіндіктерінің шегіне жақындап келеді " [7].

Көптеген жаттықтырушылардың жалпы физикалық жүктемелерге деген құштарлығын ақтауға болмайды, өйткені жарыстарда жалпы физикалық қасиеттер бағаланбайды, бірақ ерекше әрекеттер [7]. Спорттық күрес-ең қиын түрлердің бірі, техникалық әрекеттердің үлкен жиынтығы және белгісіздіктің үлкен дәрежесі бар алда болатын іс-қимылдар. Біздің еліміз дарынды адамдарға бай, бұл бірқатар мүмкіндік береді табиғи қасиеттерге байланысты үлкен спорттық жетістіктерге қол жеткізу жағдайлары. Бірақ оларға қол жеткізу кілемде толық күш-жігерді қажет етеді. Баландардың таңдаған спорттық жолында күрес әлдеқайда жеңіл және берік болар еді, егер олар жас кезінде техника негіздерін меңгерген болса [8].

Егер әсіресе балалар мен жасөспірімдерге, жаттығу жүктемелерін азайту туралы мәселе жоғары деңгейде қарастырылса, оң нәтижесін беретін еді.

Осылайша, бүгінгі күні жекпе-жекте, әсіресе спорттық күресте, дайындықтың басым түрі физикалық дайындық болып табылады, бұл функционалды жүйелердің

жүйелі жүктелуіне әкеледі. Алайда, қалыптасқан экологиялық жағдайлар әсіресе "денеге кедергі жасамаңыз" принципін сақтау керек (сөздерді дәрігерлік ант: не вреди), туындамаса бұлжымас талабы педагог, тәрбиеші, жаттықтырушы.

Барлық осы факторлар концептуалды мәнге ие, өйткені олар жалпы функционалдық резервтерді асыра пайдалану үрдісі және соның салдарынан спорттық күреспен айналысатындар контингентін қысқарту, оларды қысқарту спорттық ұзақ өмір.

Балалық шақтағы тәрбие мен оқытудың зорлық-зомбылық саясатының нәтижелері

пайда болуы мүмкін: иммундық қорғаныс органдарының мерзімінен бұрын тозуы, бұл бірқатар аурулардың "жасаруына" әкеледі; күшейтілген жүктелген органдардың өсуін белсендіру шектестердің өсуі мен дамуының кешігуі, үйлесімсіз құбылыстарға әкеледі организмнің даму акселерациясы [8,9].

В. И. Лях [7] сонымен қатар көлемдердің өсуіне дұрыс бағдарланбағанын атап өтті

балалардың бейімділігін ескермей және қозғалыс іскерлігі.

Қабілеттер мен қабілеттердің орташа деңгейі кедергі болмауы керек БЖСМ-ге қабылдау үшін. Өйткені, адамның дарындылығы тек қана іс-әрекет және оның бейімділігі бар қызмет түріндегі артықшылығы және [9].

Циклдік және жылдамдық-күштік түрлерінде техникалық мазмұны шектеулі бейімділіктер мен қабілеттер қазірдің өзінде анықталған дайындықтың ерте кезеңдері және тіпті жалдау кезінде.

Әрине, таңдалған түрдің техникалық және тактикалық көрінісі неғұрлым күрделі спорт, күрделі техникалық-тактикалық игерудің "жасырын" кезеңі соғұрлым ұзақ болады

қажетті нақты қабілеттердің материалдары мен көріністері.

Жас спортшыларды іздеудің негізгі жолы-балалар мен жасөспірімдердің көп болуы үшін жаттығуды ұйымдастыру. Мұндай бастапқы теориялық алғышарттар шектемейтін іріктеудің бірінші сатысында талаптардың жаңа деңгейлерін анықтайды. Сол бағытта

БЖСМ физикалық мүмкіндіктері орташа балаларды қабылдау[9].

Әдебиеттер тізімі:

1. Балсевич В.К. Адамның физикалық белсенділігі / Балсевич В.К., Запорожанов В.А. - Киев: Здоров'я, 1987. – 221 б.

2. Верхошанский Ю.В. Спорттық жаттығудың ғылыми теориясы мен әдіснамасы жолында / Ю. В. Верхошанский // Дене шынықтыру теориясы мен практикасы. – 1997. – № 2. –21-26, 39-42 б.

3. Гужаловский А.А. Физикалық (қозғалыс) қасиеттердің даму кезеңдері және проблема

мектеп жасындағы балалардың дене шынықтыруын оңтайландыру: реферат. дис. ... доктор пед. ғылым / Гужаловский А.А. – М., 1979. – 23 б.

4. Дахновский, В. С. арнайы жұмысқа қабілеттілікті Велоэргометриялық тестілеу

дзюдошылар / В.С. Дахновский, Г. А. Венглярский // Спорттық күрес : Ежегодник. – М., 1982. –59-61 б.

5. Колмановский А.А. Жас жігіттерді даярлаудың кейбір мәселелері / Колмановский А.А. // Спорттық күресте жетілдіру жолдары. – М.: Дене шынықтыру және спорт, 1963. –66 б.

6. Кузнецов А.С. Грек-рим стиліндегі балуандардың негізгі техникалық дайындығын оңтайландыру : дис.... канд. пед. ғылым докторы / Кузнецов А.С. - Краснодар: КГАФК, 1995. – 131 б.

7. Ля В.И. Мектеп жасындағы балалардың үйлестіру қабілеттерін дамытудың сезімтал кезеңдері / В.И. Ля // дене шынықтыру теориясы мен практикасы. – 1990. – № 3. – 15-18б.

8. Максимова В.М. Жоғары дәрежелі спортшыларды даярлаудың жылдық цикліндегі жүктемелерді жоспарлау / Максимова В.М., Никуличев В.А. // спорттық күрес: жыл сайын. – М., 1983. 13-14 б.

УДК 796.8

ОБЩАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА В СПОРТИВНОЙ БОРЬБЕ

Жумағалиев У.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация.** Борьба в единоборствах – один из самых сложных видов, представляющий собой огромный набор технических действий. В статье изложены теоретические методики проведения занятий в тренировочном процессе. Результаты анкетирования, проведенного в данном направлении, также полностью отражены в данной статье.*

***Ключевые слова:** борьба, детско-юношеская спортивная школа, технико-тактическая подготовка, спортсмен, опрос.*

ӘОЖ 9 (574)

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БОЛМЫСЫ

Курманалина Ж.Б., Балыкова А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Қазіргі қазақтардың ата-бабалары көшпелі өмір салтының классикалық түрін ұстанды. Номадтарда көшу мүмкіндігі әрқашанда аман-есендік белгісі саналған. Сақ, Ғұн дәуірлерінен, тіпті одан да арғы дәуірлерден басталған көшпелілік - ол дәстүр, өмір сүру дағдысы, өркениет. Мақалада тарих қойнауына кеткен осы үрдістің әлемдік өркениетке қосқан үлесі ұлттық тарихи таным тұрғысынан зерделенеді.

Кілт сөздер: қазақ қоғамы, көшпелілік, қыстау, көктеу, жайлау, күзеу, мал шаруашылығы, отырықшылық, дәстүр, аңшылық, халық кәсіпшілігі, өркениет, ұлы дала.

Қазақтардың негізгі шаруашылығы мал шаруашылығы болды. Қазақтардың басты байлығы болған мал оларды тамақ өнімдерімен, киім-кешек және тұрғын үй материалымен қамтамасыз етіп отырды, сондай-ақ көлік қызметін де атқарды. Ол сонымен бірге оларға көрші халықтармен ең қажетті заттарды айырбастап алатын қаражат көзі болды. Көшпелілер өмірінде малдың маңыздылығын Ш.Ш.Уәлихановтай мейлінше дәл көрсету мүмкін емес, ол былай деп жазды: «Дала көшпелісін ішіп-жегізетін де, киіндіретін де мал, ол үшін өз тыныштығынан малының аман болғаны қымбат. Жұртқа мәлім, қырғыздар бір-бірімен амандасқанда: «мал-жаның аман ба?» деген сөздермен бастайды [1, 217 б.]. Отбасының мал жайын алдын-ала сұрастыруы көшпелілер өмірінде малдың қаншалықты маңызы бар екендігін көрсетеді».

Қазақтар негізінен қой, жылқы және түйе өсірген. Қазақтардың шаруашылығында ірі қара болмашы орын алған, өйткені ол жыл бойы бағуға, әсіресе қыс кезінде қар астынан тебіндеп жайылуға нашар бейімделген. Бұл орайда қазақтарда шаруашылық жөнінен қой жетекші орын алады. Шайбани ханның айтуынша, қой малы Қыпшақ даласы көшпелілерінің басты байлығы саналды. Қойдың еті мен сүті тамақ болды, терісі мен жүні киім-кешек, аяқ киім, ыдыс және шаруашылыққа қажетті басқа да көптеген заттар жасауға жұмсалды. Қойдың майы мен хош иісті шөп күлімен қазақтар сабын дайындаған, оның түсі қошқылтым болып, киім-кешектен қандай да болсын дақтарды жойып жіберетін болған.

Көз көргендердің айтуынша, далалық жерлердегі қыпшақ қойлары төзімділігімен, ірілігімен және еттілік-сүттілік жағынан жақсы қасиеттерімен ерекшеленген. Мәселен, Танада бірнеше жыл тұрған XV ғасырдағы Венеция көпесі И. Барбаро дештілік көшпелілер өсіретін малдың негізгі түрлері туралы былай деп жазған: «Бұл халық өсіретін жануарлардың төртінші түрі-сирағы ұзын, сабалақ жүнді аса ірі қой, олардың кейбіреулерінің құйрықтарының әрқайсысы он екі қадаққа дейін салмақ тартады. Мен донғалақ байланып, оған құйрығы артылған сондай қойларды көрдім. Татарлар сол құйрық майын тамаққа қатық етеді, етпен қосып турайдды, құйрық майдың дәмділігі сондай ауызға салсаң, еріп кетеді» [2, 91 б.].

XVI ғасырдың орта шенінде Арал өңірінің далалық кеңістігінде болған ағылшын

А. Дженкинсон де ондағы қойлардың ірі, құйрықтары үлкен, салмағы 60-80 қадақ болатынын атап өткен. Жазбаша деректемелерде Қыпшақ даласының көшпелілерінде «қойдың көп» екендігі үнемі аталып өтіледі. Дегенмен де ұсақ малды жайылымда бағып, күзететін адамдар саны өте аз болған. Қой бағушыларды көрсету үшін орта

ғасырлардағы мұсылман авторлары әдетте шупан немесе шобан деген парсы-түрік сөзін қолданды (қазақтарда неғұрлым көп қолданылатыны қойшы деген сөз). Қой бағушылардың негізгі құрамын тұтқындар, жетім балалар құраған. Қой бағушылар көшпелі қоғамда дәстүр бойынша ең төменгі әлеуметтік топтар құраған. Көшпелі өмірінде жылқы ерекше орын атқарды. Көшпелілер жылқыны салт мініп жүру және күш көлігі үшін пайдаланып қана қойған жоқ, оны олар тамақ та, киім де етті. Бірде-бір той ат жарысынсыз өткен емес; қолы бос кезінде дала тұрғындары құйрық-жалы жер сүзген әдемі айғырларға еріп жөңкілген емін еркін жылқы үйірлерін көзге сүйініш еткен. Бұл жағынан Мұхаммед Хайдар Дуғлаттың қазақ ханы Қасымның аузынан есіткен мына сөздері ерекше көңіл бөлерлік: «Біз-дала тұрғындарымыз; бізде сирек кездесетін қымбат бұйымдар да, товарларда жоқ,-дейді ол моғолдардың басшысы Сұлтан Саидқа,-біздің басты байлығымыз жылқы; оның еті мен терісі біз үшін ең жақсы ас әрі киім, ал біздің ең сүйікті сусынымыз да соның сүтінен дайындалады, біздің жерімізде бау-бақ та, ғимараттар да жоқ; біздің көңіл көтеретін жеріміз - мал жайылымы мен үйірлі жылқы, сондықтан біз аттарды қызықтау үшін жылқы үйірлеріне барамыз» [3, 79 б.].

Дала жылқысы мейлінше төзімділігімен, күй талғамайтын қасиетімен ерекшеленеді және қар мен мұз астынан тебіндеп жыл бойы жайылудың қатаң жағдайларына біршама оңай көндігеді. И. Барбароның айтуынша, Дешті жылқысы аласа, қарынды және күй талғамайтын көнбістігімен дала тұрғындарының өсіретін негізгі малы болған.

Көшпелі мал шаруашылығына жылқыны үйірімен бағу тән болған. Үйірдегі мал жылқы деп аталады, ал аттың айырмашылығы салт мінетін, жүк артатын және жалпы ат болып табылады. Биелер үйір-үйір болып бөлінеді. Айғыр үйірді топтастырып, оларды шашау шығармай үйіріп жүреді. Егер әлдебір байтал бөлініп шығып, басқа айғырмен табысса, бұрынғы айғыр оны енді өз үйірінің маңына жолатпайды. Бірнеше үйір (әдетте үш үйір, яғни үш айғыр мен 40-50 байтал) жылқы табынын құрайды. Жылқының бірнеше табынын айдаған кезде үлкен табын құралады. 40-50 жылқыдан тұратын әрбір шағын табынға бір жылқышы бөлінеді. Жазбаша деректемелерге қарағанда, жылқы бағушылар түрліше атап айтқанда: келебан, ұлақшы, йамшы деп аталған; қазіргі қазақ тілінде үйірлі жылқы бағушылар жылқышы деп аталған.

Қой, жылқы, түйемен қатар қазақтар ірі қара және ешкі өсірумен де айналысқан. Бірақ бұл жануарларды өсірудің қазақтар шаруашылығында маңызы мейлінше төмен болды.

Мал жекеше отбасылық меншігі саналды. Оның есесіне жайылымды көшпелі қоғамның барлық еркін мүшелері қауымдасып пайдаланды. Алайда өріс аумағын қауым болып пайдалану ұлыс халқын құрайтын рулар мен тайпалардың жайылымдарды ұрпақтан-ұрпаққа ауыстырып иелену ғұрпын бұзбады, ал ұлыс сұлтаны өз халқымен бірге белгілі бір жерде, байырғы жұртында, хандық аумағындағы жерді иеленіп, сонда қоныстанды. Малы барлар ғана көшіп жүретін де, малы жоққа тән кедейлер көшуден бас тартып, әдетте өзен жағаларында жыл бойы отыратын еді. Бүкіл өріс аумағы маусымдық жайылымдардың төрт үлгісіне: қысқы (қыстау), көктемгі (көктеу), жазғы (жайлау) және күзгі (күзеу) жайылымдарға бөлінді. Сөйтіп Қыпшақ даласының тұрғындары, оларды ғылымдағы кейбір кісілердің санағанындай, шүйгін шөп пен су іздеп, бір жерден екінші жерге өз табындары мен отарларының соңынан жыл бойы енжар еніп жүретін кезбе-қаңғыбастар болмаған. Шынын айтқанда, қазіргі қазақ даласының сол кездегі тұрғындары жартылай көшпелі салтымен өмір сүрген: олар ғасырлар бойы қалыптасқан мал шаруашылығы мәдениетін сақтай отырып, белгілі жайлаудан өздеріне таныс қыстауға көшіп баратын малшылар еді.

Қыстаулар үшін жер көбінесе өзен маңайынан таңдап алынатын. Мұны негізінен өзендердің жағаларында қамыс пен бұталардың қалың өсетінімен, қатал қыс кезінде олардың малға азық, қарлы борандар мен борасындарда ықтасын, оның үстіне

көшпелілерге отын болуымен түсіндіруге болады. Өзен жағалаулары жайылымдарға неғұрлым бай болса, оның бойында көшпелілер соғұрлым көп орналасады. Ибн Рузбиханның мәліметтеріне қарағанда, кейбір өзендерге көшпелілер ерекше құмар болған. Қазақтарға орта және төменгі ағысының аңғары мен бойы қысқы жайылымдарға ерекше бай Сырдария сондай өзен еді [4, 101 б.].

Қысты күні көшпелі қазақтар әрбір қыстаудың маңайында мал жаятын өріс алқабы жеткілікті дәрежеде мол болуы үшін мүмкіндігінше кеңірек жайғасатын. Қыпшақ көшпелілерінің қысқы тұрақтары алуан түрлі болған. Бірақ әдетте бұлар аздап тереңделіп қазылған шұңқырларға орнатылған.

Көшпелілер өздерін қыс кезінде азық-түлікпен жабдықтау үшін жылына бір рет желтоқсан айында соғым сойған. Соғым сойылған күндері қысқы ойын-сауықтар, тойлар өткізілетін және бір-бірін қонаққа шақыратын мерекелі-думанды күндер саналған. Шаруашылық үшін және көшпелілер үшін ең мазасыз айлар - қаңтар мен ақпан келеді: малдың қоңы тайып, әлсірейді, күтімді көбірек керек етеді.

Көшпелілер әрқашанда қуанышпен қарсы алатын көктем келгенде қазақтар көктемгі жайылымға шығатын. Қысқы тұрақтардан ерекшелігі-мұнда киіз үйлер көбінесе қыраттар мен биік жерлерге тігілетін; бүкіл жарық күнді көшпелілер үйлерден тыс, ашық аспан астында өткізетін; мұнда қыста жүдеген мал қоң алып, қой, бие, інгендер төлдейді. Қойдың жабағысы қыркылып, түйе жүнделеді, екі-үш жасар тай-құнажынар күзеледі.

Күз келісімен малшылар күзгі жайылымдарға көшіп баратын, олар көп жағдайда көктемгі жайылымдарына сәйкес келетін. Күзгі жайылымдарда отырғанда көшпелілер әдетте алыс көршілеріне ауық-ауық шапқыншылықтар да жасап отырды. Күзде халық жиналыстары өткізіліп, оларда ел үшін маңызды істер шешілген.

Қыстаулар мен маусымдық көшіп жүретін жерлердің арасындағы қашықтық жүздеген шақырымға жетіп, бірнеше ай көшіп-қонатын болған. Жолдың осынша ұзақ болуы Дешті Қыпшақ тұрғындары тұрмысының кейбір ерекшеліктерін де айқындаған; бұл ерекшеліктер, атап айтқанда, сол кезде тұтас ұлыстар көшуінде, яғни даламен бір мезгілде он және жүз мыңдаған адамдар мен жануарлар баяу қозғалып отыруында болып табылады.

Дешті Қыпшақтың көшпелі халқы тұрмысының тағы бір ерекшелігі мынада: олардың көшкенде үйлерін арбаға орнатылған күйінде бірге алып жүруі болып табылады. Олардың арбалары екі түрлі: екі доңғалақты арба және үлкен төрт доңғалақты ырдуан арба болған. Арбалардың ауырлығына немесе жеңілдігіне қарай оларға аттар, өгіздер және түйелер жегілген. Арбалардың сүйегі мен доңғалақтары әдетте қайыңнан жасалған. Ал арбаны құрастыру жазда жүргізілген.

Дешті Қыпшақтың көшпелілері арасында негізгі тұрғын үй мен көлік түрі ретіндегі арба-үйлер XVII ғасырда жойылып кеткен, Қыпшақ тұрғындарының арба үйлерді пайдалануы туралы уақыты жағынан мәлім соңғы хабарлар XVII ғасырдың бас кезіне жатады, ал неғұрлым кейінгі деректемелерде қос доңғалақты арбалар ғана айтылады және кейде көлемі жөнінен үлкен болғанымен де, жиналмалы киіз үйлер мен алып жүретін үйшіктер ғана суреттеледі. Арбалы үйлермен көшіп жүруден жиналмалы киіз үйлерге жаппай ауысу Дешті Қыпшақтың көшпелі халқының тұрмысында үлкен өзгеріс болды және бұл өзгерістердің себептерін тарихи дамудың әлеуметтік-экономикалық барысынан іздестіру керек деп санауға болады. Көшпелі шаруашылық жағдайындағы экономикалық құлдырауды ең алдымен жайылымның тарылып, мал санының азаюы туғызуы мүмкін. Қазақ тарихындағы осы кезең, XVII ғасыр жайылымдық жерлер үшін ойраттармен кескілескен күреске толы болды.

Деректемелердің кейбір хабарларынан қазақтардың егіншілікпен шұғылданғаны байқалады. Қазақ хандығының аумағының түрлі аудандарында егіншіліктің дамуы мейлінше әрқелкі болды, аудандардың басым көпшілігінде егін шаруашылығы төменгі дәрежеде болды немесе мүлде болмады. Алайда кейбір аудандарда егіншілік зор

шаруашылық маңызға ие болды, бұл ең алдымен қазақ билеушілері жерінің ежелден егіншілікпен айналысқан ошақтары, атап айтқанда, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанға қатысты еді.

Қазақтар негізінен тары өсірді. Дешті Қыпшақ көшпелілерінің шаруашылығында бұл дақылдың дәстүрлі екенін орта ғасырлардағы көптеген авторлар дәлелдейді. Әл-Омари былай деп жазған: « Оларда егіс аз, бәрінен де азы бидай мен арпа, ал бұршақ мүлде табылмайды. Оларда көбінесе тары егіледі, олар соны тамақ етеді».

Көшпелілер егіншілікке барлық жерде экономикалық қажеттіліктің қысымымен көшіп отырды және отырықшылыққа ең алдымен көшуге мүмкіндігі жоқ кедейлер көшкен. Өз малынан айырылған отырықшы малшыларды көрсету үшін деректемелерде түріктің «жатақ» немесе «отырық» деген сөздері де қолданылады. Бұл орайда кедейленген көшпелілер қажетті мөлшерде мал жинап алысымен бірінші мүмкіндік туғанда-ақ амалсыздан «жер жыртуды» оп-оңай тастап кетіп, өздеріне дағдылы мал шаруашылығына құлшына кірісетіні назар аударарлық. Номадтарда көшу мүмкіндігі әрқашанда аман-есендік белгісі саналған.

Дешті Қыпшақтың алуан түрлі жануарлар дүниесі бар кең-байтақ кеңістігі көшпелілерге жеке дара және ұжым болып аңшылық етуге зор мүмкіндік береді. Орта ғасырлардағы бұл елді жақсы білген авторлар дештілік көшпелілердің «көбінесе садақпен тамаша аң аулайтынын білетінін» атап өткен. Ибн Рузбихан да «Түркістан елдерінің қуаныш-шаттығын суреттеу» бөлімінде бұл туралы былай деп жазады: «Сол көп нұр жауған елдің бүкіл шөл даласы жабайы аңдарға толы. Сол далада шөбі шүйгін жайылымдары мол болуынан киіктер семіз сиыр сияқты жүгіре алмайды, ал сол өңірдің аңшысы аң қуғанда аты аңға зорықпай жетеді. Мәлімет беруші сенім көрсетуге лайықты көптеген сенімді адамдар сол жерлерде. Сол өңірдегі біреудің үйіне құрметті мейман қонаққа келгенде, үй иесі оған деген меймандостық пен сый көрсетуді сақтау ережелерін бұлжытпай орындаған. Бұл Түркістан тұрғындарының әдет-ғұрпы болып табылады. Керек болса, егер ет қажет болса үй иесі иығына бірнеше жебесі бар үлкен садақты дереу асынып алып, мейманына кешкі ас дайындау үшін аң аулауға шығады деген лақап айтқан. Ол далаға аттанып, өнерлі бас бармағымен семіз құланды бірден-ақ өзінің аңшылық жебесінің нысанасына ала алады. Оның майы мен етінен мейманын сыйлау үшін лайықты түрде мүмкін болған тамақты дайындайды, аңшы үйіне қанжығысын жабайы құсқа толтырып оралған». Сонда кең далада қарақұйрықтар топ-топ болып жайылып жүретіні көшпелілердің соларды аулайтыны айтылады.

Аң аулаудың бірнеше түрлері болған: құс салған, иттер қосып және қаумалап аулаған және т.б. Қыран құстардан қаршыға, бүркіт, сұңқар, лашын т.б. пайдаланылған. Қыран құстармен аң аулау Қазақстанда XX ғасырдың басына дейін кең тараған. Киіктер келіп су ішетін жерге аңшылар қамыстан жартылай дөңгелете қоршау жасаған, қамысты олардың өткір үш жағы қоршаудың ішкі жағына шығып тұратындай етіп шанышқан.

Дешті Қыпшақ көшпелілерінде аң аулау, алайда, дербес кәсіп болмаған, қайта мал шаруашылығына көмекші кәсіп болған, дегенмен де дала тұрғындарының өзіндік шаруашылығында, сірә оның маңызы аз болмаса керек. Сонымен бірге аң аулау кейде әскери айла-шарғы мақсатымен де пайдаланылған.

Қазақтардың шаруашылығында әр түрлі қолөнер мен үй кәсіпшіліктері елеулі орын алды, олардың көпшілігі мар шаруашылығы өнімдерін өндеумен байланысты еді. Қазақтар ежелден тері өңдеп, киіз басуды, оларды түрлі түске бояуды білген, олар теріге, металға және тағы басқа материалға батыру арқылы өрнектеуді, құрап-жамау арқылы және кестелеп тігу тәсілін шебер меңгерген. Ибн Рузбиханның мағлұматына қарағанда, қазақтар «таңғажайып өрнек салынған түрлі-түсті текеметтер және өте әдемі әрі көркем, оймышты белдіктер жасаған» [5, 87 б.]. Киіз басу, тері илеу, былғары жасау, теріден бұйымдар тігу және т.б. сияқты еңбекті көп керек ететін және денеге

салмақ түсіретін ауыр жұмыстарды көшпелі қоғамда түгелдей әйелдер атқарды. Сонымен бірге әйелдер қой мен ешкі бақты, киіз үйлерді тігіп, жығып отырды, мал сауумен, мал өнімдерінен тамақ дайындаумен және басқа да үй істерімен айналысты: жас балаларды бағып-күту де әйелдердің мойынында болды. Қысқасы, көшпелілерде шаруашылық қызметке әйелдердің қатысу үлесі еркектердің еңбек үлесінен едәуір асып түсетін еді. Алайда, жоғары айтылғандар, әрине, тұрмыста еркектер мүлде ешнәрсе істемеген дегенді білдірмейді. Көшпелі қоғамның еркін еркектері қару-жарақ заттарын, ат әбзелдерін, ер-тұрман, арбалар дайындады, үй салды, өздері үшін де, әйелдері үшін де етіктер тікті, аң мен құс аулады. Еркектердің ең басты міндеті отбасы мен мүлкін қорғау және соғыс қимылдарына қатысу.

Қазақ халқының тіршілікті қамтамасыз ету үшін мәдениеті көп жағынан халық кәсіпшілігі мен қолөнер арқылы анықталып келеді. Кез келген өндіруші шаруашылық, мал шаруашылығы немесе егіншілік өз қолөнер кәсіпшілігінің бұйымдарынсыз даму мүмкін емес: мал шаруашылығы үшін ер-тұрман, ат әбзелдері, малды ұстайтын, байлайтын жабдықтар мен т.б. егіншілік үшін жерді жыртатын және тырмалайтын, астықты жинайтын және өңдейтін құралдармен т.б. қажет. Сондықтан қазақтар арасында әртүрлі салалар бойынша мамандар: ағаш өңдеушілер, темір ұсталары, тері илеушілер, тас қалаушылар және т.б. болған.

Үй кәсіпшілігіне келетін болсақ, ол қоғамның әрбір отбасын өзінің тіршілігіне қажетті заттармен белгілі бір дәрежеде қамтамасыз етіп отырды: бұлар-тұрғын үйдің ішкі жасауының бұйымдары, ол үйдегі өндірістің едәуір бөлігін құраған, сондай-ақ әр алуан киім түрлері.

Үй кәсіпшілігі сәндік қолданбалы өнермен тығыз байланысты болды, әрбір зат дерлік өзінің тікелей мақсатымен қоса өрнектеліп, безендіріліп отырды. Тұрмыс заттарын жасау шыдамдылықты және дамыған эстетикалық талғамды керек етеді, ал бұл қасиеттер ежелден қыз-келіншектер қауымының еншісіне тиген. Сондықтан қазақтардың үй кәсіпшіліктерімен негізінен әйелдер шұғылданады.

Қазақтардың халықтық кәсіпшілігі мен қолөнерлерінің өз ерекшеліктері болды және олар халықтың шаруашылық қызметі мен тұрмыс салтының нәтижесінде қалыптасты. Халықтың басты бөлігі мал шаруашылығымен айналысты, оның негізінде жайылымды маусым сайын алмастырып отыру принципі жатты, мұның өзі көшпелі тұрмыс салтына себеп болды.

Көшпелінің шаруашылығы тұтынуға қажетті бұйымдарды өзі өндіретін сипатта болды және халықтық кәсіпшілік оның негізгі бөлігін құрады: малдан жүн, қой терісі, сүйек алынды, олардан өздері тұтынатын әртүрлі жерлерде отбасылар, ауылдар арасында айырбас- товар түрінде сатылып отырды.

Үй кәсіпшіліктерінің қолөнерге және ұсақ товар өндірісіне айналу барысы байқалды, бірақ қазақтардың көшпелі мал шаруашылығы жағдайларында оны көптеген себептер: шаруашылықтың экстенсивтіке нысаны, патриархаттық-рулық тұрмыс сарқыншақтары, меншік нысанының дамығандығы тежеді. Бірақ негізгі тежеу Қазақстанда қолөнер кәсіпшілігі орталықтарының жоқтығы болғандығы күмәнсіз.

Сонымен, қазақтар XV-XVII ғасырлардағы үй кәсіпшіліктері мен қолөнері көшпелі мал шаруашылығы басым жағдайларда әрбір экономикалық ұяның негізгі шаруашылығының бір бөлігі болды, оны тұрмыс бұйымдарына деген қажеттерін қанағаттандырды. Алайда шаруашылық жүргізудің аталған нысаны көшпелі және отырықшы өркениет арасындағы товар айырбасына соқпай өте алмайды.

Қазақтардың алып жүруге қолайлы тұрғын үйінің негізгі түрі – киіз үй әбден жетілдірілгенге дейін күрделі де ұзақ жолдан өтті. Көптеген ғалымдардың пікірінше, оны Евразияның түрік көшпелілері ойлап тапқан, ол даму мен жеілудің ұзақ та күрделі жолынан өтіп, негізгі конструкциялық шешімдерін 1 мыңжылдықтың орта шенінде тапқан.

Орта ғасырлардағы көптеген саяхатшыларды көшпелі түрік тайпаларының киіз үйлері қайран қалдырған. Алып жүруге қолайлы тұрғын үйдің ең жетілген түрі ретінде киіз үй қазақтардың тұрмыс-салтына бәрінен де гөрі сәйкес келеді, ол – адамның табиғатпен өзара байланысының, оның қоршаған ортасына сіңісуінің нәтижесі. Сонымен қатар тұрғын үйдің болуына ресурстық орта, яғни табиғи және адамның еңбегімен жасалатын, оның тұрғын үйі тұрғызылатын компоненттер зор ықпал етті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Уәлиханов Ш.Ш. Шығармаларының толық жинағы. 5 томдық. 4-т., Алматы: Ғылым, 1985.-505 б.
2. Аманжолов. Қ. Түркі халықтарының тарихы. Алматы: Білім, 2009.-157 б.
3. Рыспай К. Қазақстан тарихы. Алматы: Білім, 2005.-148 б.
4. Мусин Ч. Қазақстан тарихы. Алматы: Ғылым, 2013.-208 б.
5. Маданов Х. Қазақтың арғы-бергі тарихы. Алматы: Жазушы, 1995.-290 б.

УДК 9 (574)

ТРАДИЦИОННЫЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА

Курманалина Ж.Б., Балыкова А.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Предки современных казахов придерживались классического кочевого образа жизни. Возможность переселения кочевников всегда была признаком благополучия. Кочевничество, которое началось с эпохи саков, гуннов и даже более поздних эпох – это традиция, навык выживания, цивилизация. В статье исследуется вклад этого процесса в мировую цивилизацию с точки зрения национального исторического познания.

Ключевые слова: казахское общество, кочевничество, зимовка, озеленение, пастбище, отел, животноводство, поселение, традиции, охота, ремесла, цивилизация, великая степь.

ОӘЖ 159.922.7(075.8)

ҚЫЗ БАЛА ТӘРБИЕСІ ИДЕЯЛАРЫ МЕН ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Султанғалиева А.И., Калкенова Г.Б.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. Қазақ халқының санасына сіңіп, қанында қалыптасқан, болашақта Ана болар қыз баласын тәрбиелеуде педагогикалық ойларды тиімді пайдалана білу мүмкіндіктеріне талдау жүргізілген.

Кілт сөздер: этнопедагогика, қыздар тәрбиесі, идеялар, салт-дәстүр.

Қазір, жаһандану үрдісі белең алған сайын дүние жүзі халықтары өздерінің ұлттық ерекшелігін сақтап қалуға, отаншылдық сезімдерін шындай түсуге айрықша көңіл бөлуде. Әсіресе, Қазақстан сияқты көптеген ұлттардың өкілдері шоғырланған ел үшін ұлттық мәдени-рухани бастаулардан сусындату тарихи қажеттілік болып отыр. Қазіргі тәуелсіз мемлекетімізде әйел адамдардың рөлі күннен-күнге артуда: біріншіден, әйелдер-қоғамда айрықша орны бар әлеуметтік бірлестік, әлеуметтік-экономикалық қатынас жүйесінде халықаралық құқықтары, міндеттері, мүдделері бар тұлға. Екіншіден, саяси күштің объектісі, қозғаушы күші. Үшіншіден, жалпы қоғамда, өндірісте, басқару мекемелерінде, отбасында ерекше нақтыланған орны бар. Ұрпақ тәрбиесі – қоғам үшін лайықты мұрагерлер тәрбиелеу ісі. Бұл асқан жауапкершілікті талап ететін, мемлекеттік маңызы зор жұмыс «Сегіз қырлы, бір сырлы», ақыл-ойы жетік, сезімі сергек, жауапкершілігі мен іскерлігі жетілген, дені сау азамат өсіру ісі ғасырлар бойы халқымыздың ең ізгі арманы болып келеді. Бұл арман дене тәрбиесі, адамгершілік тәрбиесі, кәсіптік тәрбие беру және әсемдікке тәрбиелеу салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарда марапатталып, санаға сіңіріліп, іске асырылып отырды. Қазақ қыздарының ежелден қалыптасқан биязы мінезі, әдептілігі, нәзіктігі мен ізеттеілігі, инабаттылығы мен имандылығы өнегесін тереңнен қалыптастырған, ол бейненің бет көрінісі яғни, айнасы отбасынан қалыптасатыны белгілі.

Қай халықтың болмасын әйел қауымы абзалдық пен парасат биігінен табылса, сол халықтың ұрпағы бекзаттана беретіні анық. Сондықтан да, Ана мен Ұрпақ мәселесі – егіз. Қазақ халқының баланың ана бойына біткен күннен бастап жүргізетін тәлім-тәрбиелік дәстүрлерінің негізгі мақсаты – қыз бала мен ұл баланың атын затына сай етіп өсіруге арналады. Бірнеше баланың анасы болған тәжірибелі әйелге қарағанда, жас келіннің бойына бала бітуі апа-енелердің оған үлкен қамқорлықпен қарауын міндеттейді. Енесі немесе абысындары оны пәле-жаладан, тіл-көзден сақтау шараларын жасай бастайды. Ауыл әйелдерін жинап, «құрсақ тойы» өткізіледі. Сондай-ақ ауыр жүк көтермеу, құнарлы тамақтар ішу, бойды таза ұстау ескертіледі. Құрсақтағы жан иесі барлық құбылыстарды анасының сезімдері арқылы қабылдайды деп есептеліп, болашақ көңіл-күйі көтеріңкі, айтылар әңгімесінің де жағымды болуын қадағалап, оның көңілін алаңдатып, шошындыратын нәрседен қорғай біледі. Нәресте саулығына аса көрегендікпен қараған зерделі ана болашақ нәресте ширақ болсын деген ниетпен келінге құмсағыз шайнатқан, әсіресе, рауғаштың баланың көзі көреген, құлағы сақ болуына септігі бар екенін біліп, өмір тәжірибелерінде пайдаланып, нәресте саулығын қадағалаған. Халқымыз аяғы ауыр әйел адамға аса үлкен ілтипатпен қараған. Оған үлкен қамқорлықпен «Қарағым биік тауға қара – көңілің өседі, көңілің өссе – ұрпағың кең пейілді болады, жайқалған шөпке, жайнаған гүлге сәбиің – қара шырайлы болады, бұлақтың көзін аш, бала қайырымды болады» деп ұлағатты сөз айтады.

Бала туылғаннан кейін қырық күн өткеннен соң ел ішіндегі аузы дуалы қарияға, сыйлы кісіге азан шақыртып баланың атын қояды. Ат қоюда халқымыздың бүкіл

ұлттық ерекшелігі, таным-түсінігі, ой-арманы байқалған. Қазақ қызды нәзіктіктің, тазалықтың, адалдық пен әсемдіктің символы деп есептейді. Сондықтан, оған есім таңдауда ең асыл да қымбат нәрсенің атын қоюға тырысады. Мысалы: Айсұлу, Нұрсұлу, Гүлжан, Гаухар, Қымбат, Айдана, Қарлығаш және т.б. Тамаша мінезді, ақыл-парасатты болуын меңзеп Инабат, Жадыра, Дана, Керемет, Мінәйім, Мақпал т.б. деп, арман-мақсатына арнап, ұл аңсаса Ұлжан, Ұлтусын, Сағыныш деп, бақытты болуын меңзеп Бақыткүл, Нұрбақыт т.б. деп атайды [1].

Халқымыз қыз бала психологиясының ерекшеліктерін жақсы түсіне білген. Әрбір отбасы, әке-шеше, аға-жеңге оларды кішкентайынан көзінің қарашығындай сақтап, әлпештеп, жаны мен арының таза, мінезінің жайсаң болуын қадағалап отырған. Бертін келе жасөспірім шақтағы қыздардың толқыған, еліктегіш, өтпелі кезеңін де ескеріп, оған «қызға қырық үйден тыю» керектігін үнемі есте ұстаған. Сұлу да сымбатты болумен қатар, шеберлік пен шыдамдылықты қажет ететін үй ішілік кестелеуге, өрнек, кілем тоқуға т.б. қол еңбегіне, сөз өру, ән-күй, айтыс секілді түрлі өнерге баулуды қыз тәрбиесінің басты міндеті деп білген. Қазақ халқы дәстүрлі қыз бала тәрбиесінде белгілі ереже ұсынбайды, тек бағыт-бағдар беріп, өнеге көрсетіп, мақал-мәтел, даналық сөздер арқылы тұспалдайды, астарлап жеткізеді. Қыз бала тәрбиесінде халқымыз күш көрсету, қорқыту тәсілдерін есте қолданбайды, оларды мәпелей отырып иландыру, сендіру әдістеріне, үлгі-өнеге көрсетуге ерекше мән береді. Бұл тұста қыз анасы, әпкесі не сырлас жеңгелерінің орны ерекше. Халқымыз алғашқы қауым, көшпелі кезеңнің өзінде-ақ Жерді – Ұмайға балап, Әйел – Ана, ару перизаттарды айрықша қадірлеген. Өз заманының атақты әйелдеріне арнап салынған сандаған кесенелер, күмбездер, мұнаралар, тас мүсін таңбалы тастар осының куәсі. Көшпенділер әлемі асқақтата әлпештеген халықтың аймаңдай қыздары: Құртқа, Ақжүніс, Қарлыға, Гүлбаршын т.б. Олар ер-азаматтармен бірдей еркіндікте болған жау-жүрек ер мінезді әйелдер, айнымас абзал жандар болған. Сондай-ақ, тарих барысында қаһарлы қаған, атақты билермен қатар ел басқару ісіне қатысқан данышпан әйелдер де аз болмағанын білеміз. Сондықтан да көпенділер даласында Тұмар (Томарис), Теркен, Айғаным сияқты патшайым, ханшалардың болғанына таң қалуға болмайды. Қазақ даласындағы Әйел-Анаға көрсетілген мың сан құрметтердің айғағын тұтас бір рулардың олардың есімімен аталынатындығынан да көреміз. Домалақ ана (Албан, Суан, Дулат рулары), Алтын, Айбике, Нұрбике, Ұлдай – рудың атына айналған әйел есімдері. Демек, Әйел-Ана болып қалыптасуда қыз бала тәрбиесі халқымыз үшін аса қасиетті де жауапты міндет болған. «Адам ұрпағымен мың жасайды» - деген қазақ-этникалық рухани дәстүрі, мәдениеті мен өнері, әдебиеті мен философиясы өзіндік ерекшеліктерге бай тарихы терең халық. Адамзат әр заманда түрлі қоғамдық формацияны бойынан өткерсе, тәрбие процесі де әр қоғамның саяси-экономикалық, әлеуметтік ерекшеліктері мен мақсат мұраттарына орай небір бұралаң жылдан өтетін тарихи заңдылық. Онда бар тірліктің бастау көзі, ұйытқысы һәм тұтқасы Анаға айрықша орын сайлаған. Артында қалар ұрпағын ата-баба атына ұят келтірмейтіндей етіп тәрбиелеу қазақ халқының қашан да басты мұраты болған. Осы тұрғыда ұл бала мен қыз бала тәрбиесінің өзіндік ерекшеліктері мен әдістері болғаны мәлім. Халықтың ауыз және жазба әдебиеттерінде қыз балаға берген сипаттамалардан оған тәрбиеде қойылатын талап-тілектің қандай болғандығын және қандай қасиеттерден сақтандырып, қорғаштағандығын айқын байқаймыз. Халықтық педагогиканың қыз бала тәрбиесіндегі тәрбиелік әдістері оны ардақтауға, көңілін қалдырмауға, еркелете отырып тыйып тастауға, мәпелеуге негізделген. Болашақта абзал ана болар қыз баласының сол атқа лайық болуын көздеп, тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі. Ерте кездегі әлеуметтік жағдай қыз баласының үйдің әйелге тән шаруасын жүргізетін отбасы мүшесі болуын күткендіктен, оларды жастайынан үй жұмысына үйреткен. Үйді таза ұстау, ас пісіру, қолөнер бұйымдарын жасауға апа-жеңгесіне қолқабыс ете жүріп, оның әдіс-тәсілдерін бойжеткен шағында толық меңгеріп шыққан. Жалпы, қыз баланың тәрбиелі болып

өсуіне отбасы мүшелері ғана емес, оның өскен ортасымен бірге жүрген дос-жаран, құрбы-құрдастарының ықпалы болатындығы ескерілген. Ата-ана, ағайын-туғандардың басты арманының бірі қыздары бойжеткен соң, құтты орнына қондыру болған. Келешек жұбайлардың бақытының басты нышаны – ер жігітке сенімді жар боларлық ақылды, еңбекқор, адал да әдепті өскен, көргенді жерден шыққан қыз айттыру халқымыздың ежелден дәстүрі. Қазақ салтында жаңа түскен келінді жағымсыз нәрседен сақтандырып, ұнамды қасиетке баулуда, бетіне айта салмай, тұспалдай отырып жеткізу әдісі пайдаланылған. «Қызым, саған айтам – келінім сен тыңда» - деген сөз осының кепілі. Көп жауапкершілік анасына жүктеліп, «Шешесін көріп, қызын ал» - деген өсиетімен жақсы мінез-құлық, қадір-қасиет қыз балаға ана бойынан даритынын меңзейді. Осы тұста Қорқыт бабаның «Атадан өсиет алмаған ұл жаман, анадан өсиет алмаған қыз жаман» - деген өсиетімен үндес келетін ұлы Абайдың «Ары бар, ақылы бар, ұяты бар, Ата-ананың қызынан ғапыл қалма» - деп келетін өлең жолдарынан ата-ана қыз бала тәрбиесіне қаншалықты жауапты екендігін көреміз.

Қазақ қыздың терең сезім дүниесінің ұстамды парасатпен ұштасып жатуын қалайды. Ол – жігіттің оңай түсер олжасы емес, нәзік қылығымен, ақыл-парасатымен арындап кетсе тізгіндер, баяулап кетсе қамшылар тәрбиешісі [2].

Қазақ ұлтының отбасына тән салт-дәстүрлерге жеке тоқталатын болсақ: құда түсу, қыз ұзату, сыңсу, жұбату, үйлену тойы, шашу, жар-жар, бет ашар. Осы әрекеттердің үстінде, халқымыздың тәлім-тәрбиесінің мәні, оның мінез-құлқы мен психологиясының көріністері жан-жақты байқалады. Тарихшылар Зарина, Томирис сынды әйел сақ патшалары соғыс өнерін жете меңгерген, ойлау қабілеттерінің өте жоғары болғандығын ерекше атайды. Зарина есімді патша туралы: «Бұл кезде сақтарды соғысқа мейлінше бейім Зарина атты әйел биледі. Жалпы бұл тайпаларда әйел ержүрек, олар соғыс тауқыметін ерлермен бөліседі. Сондай-ақ сақтарда жас жігіттер үйлену үшін сол қызды жеңу керек, жеңіліп қалса ол қыздың тұтқынына айналатын салт болған» - деп жазады.

Тұмар (Томарис) ханша (б.ж.с.д. 570-520) – күндей түркі-сақ халықтарының байырғы заманда ел билеген атақты әйел патшаларының бірі. Грек жазбаларында оның елін «масссагет» деп атайды. Тұмар ханша есімінің тарихқа еніп, әлемге танылуы – Ахамен әулетінен шыққан, «төрт құбыланың тұтас билеушісі» атанған парсының әйгілі патшасы Кирдің (б.ж.с.д. 558- 530) Орта Азияға басқыншылық жорықпен келген, жеңілуді білмейді деп дәріптеген әскерін ашық шайқаста тас-талқанын шығарып жеңуімен тікелей байланысты.

Сейіт Кенжеахметұлы «Жеті қазына» атты еңбегінде ат үстіндегі арулар жайлы былай зерделейді[3].

Түркі, оның ішінде қазақ даласында таңдандырған абзал аналар мен үкілі қыздар аз болған жоқ. Әйгілі Кирдің басын алып, патшалық құрған Тұмар ханым, шығыс әйелдерінің патшайымы Тұрқан қатын, Шыңғыс ханды бұлтартпаған Қоңырат қызы Бөрте ханым, Низами ғашық болып жыр арнаған Қыпшақ қызы Әппақ сұлу, бүкіл ұлы жүздің ұлы анасы Домалақ ананың қасиетті есімдерін білмейтін қазақ жоқ. Арулар... Олардың бірсыпырасы қиын кезеңдерде ер азаматтармен бірге қолынан қару алып, жауға аттанды. Ақын тілімен айтқанда:

«... Намысты бермеу үшін жатқа қолдан,

Арулар аз болды ма атқа қонған».

Гаухар батыр. Арғын Бәсентин Майлысары батырдың туған қарындасы, Қаракерей Қабанбай батырдың жары. XVIII ғасыр басында қазақ-жоңғар соғысында қанды жорықтарға қатынасып айрықша ерлік көрсеткен. Соғыста түрлі тәсілдер жасаған. Мысалы, түйелердің өркешіне найза байлап, соғыс алаңына әкелгенде, жау жағы қазақтарға қосылуға әскер күші келіп қалды деп, қаша жөнелген. Батыр қыз олардың шебін асау түйелермен бұздырып дүние-мүліктерін таптатып өткен.

Назым – Қабанбай батыр мен Гауһар батырдан туған қаһарман қыз. Әкесімен бірге XVIII ғасырда қазақ-жоңғар соғысына қатынасып, отанын қорғаған. Назым қыз есімі және оның ерлігі жұртқа аңыз болып тараған.

Есенбике – үйсін Қаратай батырдың қызы, Сүйіндік Олжабай батырдың анасы, XVIII ғасырда қазақ-жоңғар соғысына қатысқан жауынгер.

Айтолқын – Абылай ханның қызы, XVIII ғасырда соғыстарға қатысып, ерлік көрсеткен. Жорықтарда әкесімен бірге болған.

Айбике – Бұланбай батырдың жары. Барлаушы топқа жетекші болған. Алтай, Ертіс, Тарбағатайдағы жоңғар әскерлері, олардың орналасуы туралы мол мағлұматтар жеткізіп тұрған ержүрек қыз.

Жандәлі – Найман елінің батыр қызы. Қазақ-жоңғар шайқасында ерлермен бірге майданға шыққан. Садақшы, біраз соғысқа қатысқан. Ол туралы Ноғайбай ақын былай жырлайды:

Гүліндей жауқазынның нәзік жүзі, Халқымыз ұмытқын жоқ асыл қызды.

Азаматтың аққуы Жандәлімнің, Жауға аттанған Сауырда жатыр ізі.

Ақбикеш - XVIII ғасырдағы жойқын соғыстарда алыстан көретін қырағы қыз екен. Руы Алшын. Ол соғыста жау жасағын бақылап, оның бағытын қазақтарға хабарлап отырған. Қаратау өңірінде «Ақбикеш мұнарасы» деген ескерткіш бар.

Ботакөз – Тама Көкі ұлы Есет батырдың қызы 1742 жылы әкесі Орынборға кеткенде елін қалмақ шауып, жылқысын қуып әкетеді. Ботакөз 150 сарбазды бастап барып, жауын тұтқындап, жеңіспен оралған. Сапар - Әкесінің аты Мәтен, руы Табын. Кейде есімі Сапура деп те аталады. XVIII ғасырдағы Е.Пугачев соғысында аты аңызға айналған батыр қыз. Аңызда «Көктемір», «Көрінбес» деген атпен дәріптелген қаһарман қыз өзін Е.Пугачев ізбасарымын деп жариялап, азаттық көтерілісті одан әрі жалғастыруға үндеген. Ғалым Н.Бекмаханова «Легенда о невидимке» деген (1968 ж) кітап жазған. Бақты - әкесі батыр болған текті жердің қызы екен. Алаш көсемдерінің бірі Мұстафа Шоқайдың әжесі, Торғай датқаның бәйбішесі. XVIII ғасырдың орта кезінде Бақты қыз батыр әкесімен бірге Түркістанды жаулаушы орыс отаршыларына қарсы күресіп, барлаушылық қызмет атқарған.

Қойсана – (XVIII – XIX ғ.) Тарақты Байқозы батырдың қызы. Сардар Шұбыртпалы Ағыбай батырдың анасы. Ер Ағыбайға екіқабат кезінде елінің жылқыларын қуып кеткен барымташыларға қуып жетіп, аттан түсіріп, байлап әкелген. Ауылға келген соң қарақшылар басшысы «бізді аттан түсірген әйелдің күші емес, оның ішіндегі баланың күші» деген екен. Көп ұзамай Қойсана Ағыбай батырды туыпты.

Қыз Данай – Кіші жүз қызы, Таз руындағы Төремұрат батырдың әйелі. (XIX). Сүймеген адамға еріксіз қосылған Данай сұлу, өз ерлігімен Төремұратқа қосылады. Кейін батыр жігіт түркімендер қолына түсіп соғыста қаза табады. Қыз Данай тұтқыннан қашып шығып өз еліне жетеді. Атақты күйші Құрманғазының Қыз Данайға арнаған бірнеше күйі бар.

Ақбикеш ана – Найман Бағаналы елінің қызы, Арғын Әйдерке Сұлтанның әйелі, қазіргі Жылқыайдар Солтан руының анасы. Мырза Ақбикеш атанған. Өзі перзент көтермеген соң, еліне төркіндеп барып, жақын сіңлісі Мақпалды ерлік, батырлық істерімен қалап алып, өз еріне әкеліп қосқан. Осы екі анадан тараған жеті ұрпақтан кейін 500-ден астам шаңырақ қосқан. Бопай – Қасым ханның қызы, Кенесарының апасы. 1837-1847 жылдары Кенесары, Наурызбай бастаған азаттық көтерілісте әскер басқарған батыр әйел.

Айғыз Көшкінбаева – (1876-1918) – Азамат соғысына қатысқан, Аягөз ауданында туған. Сергиопольдегі қорғанысқа қатысып, жаралы жауынгерлерге көмек көрсеткен, тамақ тасыған. Колчак әскері Айғызды азаптап өлтірген. Жазушы Қ.Исабаев «Айғыз» атты роман жазды [4].

Ұлы Отан соғысы кезінде Шығыстың қос жұлдызы, қос батыр қызы - Әлия мен Мәншүк ерліктің үлгісін көрсеткен. Бірі – 21, бірі – 20 жасында Кеңес Одағының

Батыры атанған. Хиуаз Доспанова – 300-ден аса рет жау басып алған территорияға ұшып барған. Жамал Баатасова, Күлкен Токбергенова, Гүлжамил Талқанбаева соғыс кезінде танк жүргізіп, Рахила Ералина жау нысандарын суретке түсірген. Ләззат Асанова (1970-1986) – Қазақ елінің азаттығы мен тәуелсіздігі жолында жан қиған ержүрек бойжеткен. Ол 1986 жылғы қанды Желтоқсан оқиғасы кезінде Отаны үшін Нағыз ерліктің үлгісін көрсеткен, қанқұйлы жендеттер қолында көз жұмған ару. Осындай көшпенді өмірдің тауқыметін ерлермен қатар көрген қазақтың қыз-келіншек, әйелдері табиғатынан ержүрек, тапқыр шыншыл әрі намысқой келетіндігі тарихтан мәлім. Ақылды сұлулықтан да жоғары бағалаған халқымыз тәлімдік өнегені нысанаға дәл тиетіндей етіп айтып, тыңдаушының өзіндік тұжырым жасауына мүмкіндік береді. Жас ұрпақты адамгершілікке баулуда шешендік сөздерді тыңдау арқылы жүргізілген әдіс бойға тез дарып, санаға тез сіңе қалуы үшін өте тиімді болған. Халық шешендік сөздер арқылы өскелең ұрпақты, қыз балаларын адам тағдырын ойластыруға, болжауға, адамның рухани өмірінің негіздерін сақтай білуге, алыс жақын кісілермен және өзін қоршаған ортамен қатынас жасай білуге баулиды. «Қонақта, немесе бір мәселені талқылау үстінде отырып көп жасаған кәрі құлақты, тәжірибелі адамдардың аузынан шыққан жүйрік ойлы, жүйелі сөздерді құйма құлақ талапты жастар, өнер қуған қыз-бозбала жаттап алып, жүрген-тұрған жерлерінде, ас-тойларда, ойын-сауықтарда айта жүрген. Өзінің қажетіне, өмірдің тілегіне қарай өңдеп, өзгертіп, жамап, жаңғыртып отырған» - деген пікір айтады ғалым Б.Адамбаев халық даналықтарының даму жолдарына арналған зерттеу еңбектерінде [5].

Бұл мұралар қазақ халқының санасына сіңіп, қанында қалыптасқан, болашақта Ана болар қыз баласын тәрбиелеудің тамыры тереңде жатқанының дәлелі. Ондағы педагогикалық ойларды тиімді пайдалана білу өркениетті еліміздің жас ұрпаған тәрбиелеуде мүмкіндіктер қатарын толықтыра түсері анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Абай (Ибрагим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. 2015. –
2. Жұмабаев М. Шығармалары // құрастырған Х.Абдуллин, Б.Дәрімбетов, З.Жұмабаева. – А., 2012. –
3. Қалыбекова А. Теоретические и прикладные основы наордной педагогики. – Алматы: Баур, 2018. –
4. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы, 2008. –
5. Наурызбай Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. Оқушыларға мәдени-этникалық білім беру туралы. – Алматы, 2015.

УДК 159.922.7(075.8)

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИДЕЙ И ТРАДИЦИЙ ОБРАЗОВАНИЯ ДЕВОЧЕК

Султангалиева А.И., Калкенова Г.Б.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация. Анализ возможности эффективного использования педагогических идей в воспитании будущей девочки, укоренившейся в сознании казахского народа и сформировавшейся в его крови.

Ключевые слова: этнопедагогика, образование девочек, идеи, обычаи и традиции.

ӘОЖ 159.922

ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ӨШУ СИТУАЦИЯСЫ КЕЗІНДЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ

Умбетова Г.М., Нурмуханбетова В.Т., Амангельдиева Б.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.,

Аннотация. Бұл мақалада педагогтардың кәсіби өшу ситуациясының пайда болу себептері және оларға қолдау көрсету жолдары көрсетілген. Сонымен қатар, эмоционалдық тұрғыдан кәсіби өшу ситуациясы орын алмас үшін ұйымдастырушылық және тұлғалық мәселелер уақытылы шешімін тауып, нақты түзету-дамыту жұмыстары ұйымдастырылуы қажет екендігі көрсетілген.

Кілт сөздер: кәсіби өшу, педагог

«Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуы тиіс» - деп Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев айтып өткендей, әр адам үнемі дамып, жетіліп, үйреніп отыруы керек[1].

Қазақстан Республикасы білім беру Заңында көрсетілгеніндей, адамзат құндылықтары, ғылым мен тәжірибе негізінде, жеке тұлғаны қалыптастыруға қажетті жағдайларды жасау - білім беру жүйесінің негізгі міндеті болып отыр.

Кәсіби мамандарды дайындау мәселесін шешудің де жаңа жолдары қарастырылуда. Кәсіби даму - (лат. profiteor – өз ісімді хабарлаймын) – еңбек әлемінде, соның ішінде жекеленген кәсіби рөлдердің, кәсіби мотивацияның, кәсіби білімдер мен дағдылардың әртүрлі аспектілерін игеруге бағытталған адамның онтегенезде болып жатқан әлеуметтену үрдісі. Кәсіби дамудың негізгі қозғаушы күші әлеуметтік топтар мен институттарға идентификациялану негізінде әлеуметтік контекстке интеграциялануға тұлғаның талпынысы болып табылады.

Еліміздің бүгінгі мен ертеңі өскелең ұрпақ еншісінде. Ал осы ұрпақты бүгінгі таңда жан-жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары, өзбетімен ізденуге қабілетті етіп қалыптастырудың бірден-бір жолы – оқушыны шығармашылыққа жетелеу. Бұл мұғалімнен терең біліктілікті қажет етеді. Себебі шығармашыл ұстаз ғана шығармашыл тұлғаны қалыптастыра алады.

Бүгінгі қазақстандық мектептерге қоғамның қарқынды дамуына ілесе алатын, заман талабына сай ойлайтын, ғылыми-әдістемелік білімі жеткілікті, педагогика мен психологияны терең меңгерген ізденімпаз мұғалім қажет. Бұл мұғалімнің кәсіби шеберлігінен көрінеді. Басқаша айтқанда, білім беру үдерісі мұғалімнің дайындық деңгейі мен мамандық сапасына үлкен талап қояды. Ол мұғалімнің өзін-өзі дамытуына, өзіндік білім алуына және өздігінен шығармашылық түрде қызметтерін іске асыруға мүмкіндік береді. Мұғалім – бүгінгі оқушы – ертеңгі қоғамның, елдің тірегін өмірге дайындаушы. Кәсіби мұғалім - құзырлығы жоғары, әлеуметтік тұрғыдан жетілген, әдіс-тәсілдерді меңгерген, шығармашылықпен жұмыс істейтін, өзін-өзі кәсіби жетілдіруге ұмтылған маман. Мұғалім, педагог мамандығы, зиялылар ішіндегі көп топтасқан мамандықтардың ірі тобына жатады. Білім беру жүйесінде педагогтар мемлекеттік қызметкерлер болып табылады. Педагог өз мамандығының сапасын, біліктілігін арттыруды психологиялық тұрғыдан қамтамасыз етуі үлкен роль атқарады.

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерді талдау негізінде кәсіби өшудің негізін анықтаған шетелдік ғалымдар: Х.Дж.Фрейнберг, К.Ясперс, А.М.Матюшкин, М.И.Махмутов, В.И.Мухин, А.Реан, Н.Бордавская, С.Розум, У.Томас пен Ф.Знанецкий.

Қазақстандық педагогтардың кәсіби өшу ситуациясын зерттеушілер Л.В.Никитенкова, Н.Н.Хан, Ш.Н. Абенова., М.И.Есенова, Н.А.Неустроева, Н.Е.Жақсылыкова, К.А.Жүкенова, Н.Д. Хмель және т.б. ғалымдар тұтас педагогикалық процесс тұжырымдамасына сүйене отырып мұғалімнің кәсіби іс-әрекеттегі өшу ситуациясының қалыптастасу мәселесін зерттейді [4].

Ал білім берудің дәстүрлі жағдайында педагог тек педагогикалық әрекетті қатаң жүзеге асырушы ретінде болады. Осыдан келіп педагогтың кәсіби дайындығының да мақсаты өзгереді. Ол кәсіби білім, іскерлік, дағдылардан басқа (кәсіби құзыреттілік) педагогтың жалпы мәдени дамуын, тұлғалық ұстанымдардың қалыптасуын (педагогтың педагогикалық іс – әрекетке мотивациялық – бағалы қатынасын) қамтиды. Бұл бірлік - қасиеттердің жиынтығы емес, сапалы жаңа білім ретінде көрінеді. Ол педагогтың тұлғасының даму деңгейін сипаттайды.

Философиялық еңбектерде педагогикалық ситуация дегеніміз – байланыстың, қызметтің, уақыттық-кеңістік шарттарының субъективтілік және объективтілік бірліктері деп беріліп, тұлғаның әлеуметтік таратушысы, нақты бір мәдениеттің, дамыған даралықтың өкілі ретінде қарастырылады.

«Кәсіби өшу» терминін 1974 жылы американ психиатры Х.Дж.Фрейнберг енгізген болатын. Ғалымдар А.Реан, Н.Бордавская, С.Розум кәсіби өшу ситуацияның арасындағы айырмаға тоқталады және ғылыми теориялық негізде нақты бір жағдайларда ситуация тудыра алады дейді.

Кәсіби дамуда педагогтың кәсіби өзіндік даму мен өзіндік білім алу психологиясы ерекше. Әр педагог өзін іштей үнемі оқуға, ізденуге итермелеп, дайындап отыру керек.

К.Д. Ушинский айтқандай «мұғалім өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, оқуды, ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі де жойылады». Өмірдің өзі педагогтың алдындағы күн тәртібіне педагогикалық білім берудің үздіксіздігі мәселесін қойып отыр. Педагогтың іс-әрекеті көбінде оның кәсіби шеберлігінің кеңістігіне қатысты, педагогикалық қарым-қатынас механизмдеріне, оқушылардың психологиялық ерекшеліктерінің табиғатына да байланысты. Педагогикалық іс-әрекеттің дамуының жоғары деңгейі – педагог өзін-өзі дамыту механизмдерін қалыптастыруға мақсат қояды және оқушыларға өз қабілет-қарымы бойынша даму бағыттарын ұштайды, кәсіби дамуды көздейді [3].

Кәсіби өшу – педагогтың эмоционалдық тұрғыдан құлдырауын, тұлғалық шеттетілуін, оқушылардың жекелік ерекшеліктерін ескермей, өмірдегі әртүрлі жағдайларға бей-жай қатынас орнату болып табылады. Қазіргі уақытта білім беру саласында өзгерістер көп, сол өзгерістерге лайық педагог болу үшін қойылатын талаптар да күрделене түсуде. Бұл адамның шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту қажет дегенге әкеледі. Оған білім беруді гуманизациялау сай келеді. Білім берудегі гуманизация да тұлғаның ақыл – ой, эмоционалдық, еріктік және адамгершілік әлеуетін байыту, өзін – өзі көрсету, өзін – өзі дамыту шекарасын кеңейту және өзіндік қалыптасу үшін ақиқат жағдайлар туғызуды талап етеді. Мұны білім берудің гуманистік мақсаты деп санаған философ Э.В. Ильенков еді. Аталған гуманистік мақсат әр адамның жеке дамуының адамдық мәдениетінің шегін, танылған және танылмаған, жасалған және жасалмаған аймағын анықтауға мүмкіндік береді. Адамды мәдениеттің жаңа деңгейін меңгеруге көшіру, оның әлемге, басқа адамдарға және өзіне деген қатынасын өзгерту, өз іс – әрекеттері және оның әкелер жағдайына деген жауапкершілігін арттыру – білім беруді гуманизациялаудың басты нәтижесі.

Психологтар кәсіпке «ену» дегеніміз - бұл «өсу» адамның өмірінің бейнесі мен стилін анықтау дейді. Адамның жалпы қанағаттануы көп жағдайда онда іргелі қажеттіліктерінің қаншалықты болуына байланысты: шығармашылық өзін – өзі жетілдіру қажеттілігі, қоршаған ортадағы референтті тұлғалардың жекелік

құндылықтарын түсінуі мен мойындауы, өзін – өзі дамыту және даму қажеттілігі және тағы басқа.

Тұлғалық даму мен тұлғаның кәсіби өсуі кәсіпте өсу үрдісінде (мамандық таңдау, кәсіби білім алу, педагогикалық әрекетті жүзеге асыру) қайшылықтарды мақсатқа бағытталған шешу жүзеге асқанда ғана шектеулі бірлік болады.

Қазіргі таңда жұмыстың кәсіби зиянды әсері зерттелуі психологиялық тұрғыдан маңызды мәселе болып отыр. Алайда химиялық, физикалық немесе биологиялық зиянды әсері емес, эмоционалдық және стресс әсері. Кәсіби стрессогендік факторлар, маманның тікелей жұмысына байланысты болғандықтан, әр түрлі неврологиялық бұзылулардан психосоматикалық бұзылуларға әкелуі мүмкін. Тұлғаның кәсіби деформациясы – бұл кәсіпқой маман иесінің жұмысының әсерінен тұлғаның мінез-құлқының өзгеруі[4].

Кәсіби өшудің себептері, яғни оған әкелетін стрессогенді факторлар: эмоционалды күй синдромы, моббинг, субъективті моббинг, кәсіби өшу синдромы, қажу, жұмыс қарбаластығы және қақтығыстар, жұмыстың бірқалыптылығы және т.б. себептерден пайда болуы мүмкін. Осы аталған факторларға қысқаша тоқталып кетсек:

Жағымсыз алаңда жұмыс істеу – кез келген мамандықта жағымсыз материалмен жұмыс істеуге тура келеді, осы жағдайда жағымсыз эмоциялар пайда болады. Өз кезегінде олар жинақталып, кәсіби деформацияға әкеледі.

Эмоционалды күй синдромы – бұл когнитивті және физикалық энергияның біртіндеп жоғалтуын, жұмыстың орындауымен зерделі жүдеу, физикалық қажу, жеке аластатушылық және қанағаттанудың төмен деңгейін көрсететін процесс.

Жұмыс қарбаластығы және қақтығыстар – әріптестер арасында түсініспеушілік, олардың тым сынағыштығы. Педагог тәжірибесінде әріптестерімен кейбір жағдайда келіспеушіліктер, түсініспеушіліктер болып тұрады.

Моббинг – психология ғылымында жаңа терминдердің бірі болып табылады, ол жұмыста қыспаққа алуы және қудалауды қайғыру күйімен сипатталады.

Субъективті моббинг-тұлғаның жұмысқа бейімделуінің деструктивті формасы. Тексеріс, емтихан, комиссия және т.б. себептерден қобалжу болып табылады.

Ургентті аддикция - өзі байқамай, міндеттемелердің орындалмайтын санымен жүктеу.

Экстремалды жағдайлар - педагогтар жұмыс барысында тез әрі жауапты шешімдер қабылдауы қажет.

Мұғалімнің жұмысы адам өміріне байланысты болғандықтан жеке де, кәсіби де өте қызу шығынды, тұрақты жетілдіруді талап етеді.

Д.Магнуссон әртүрлі деңгейдегі ситуацияларға талдау жасап, талдау бірліктерінің арасындағы нақты шектің жоқтығын көрсете келіп, идеологиялық, әлеуметтік, мәдени деп бірнеше типтерге жіктеп, оның бес түрлі факторларын ажыратады:

- оңды және толықтырушы;
- кері тартушы;
- жігерлендіруші;
- әлеуметтік өзара байланыстырушы;
- белгісіздік.

Ғалымдар У.Томас пен Ф.Знанецкий өздерінің еңбектерінде кәсіби өшу синдромының субъект қағидасы арқылы түсінудің қажеттілігін ашып көрсетіп, жағдаят – бұл құндылықтар жиынтығы деп оларды белгілеріне қарай үш типке топтастырады:

а) адамның немесе қоғамның әрекет жасауы үшін қажетті объективті жағдай. Бұл жағдайлар адам мен қоғамның санасына тікелей немесе жанама әсерін тигізуші экономикалық, діни, интеллектуалдық құндылықтар жиыны;

ә) тікелей нақты мінез-құлыққа әсер етуші адамның немесе топтың өзіндік бекімі;

б) қандай да бір дәрежедегі нақты жағдайлар тұжырымы мен бекімдер сезімін көрсетуші жағдаят анықтамасы.

Сонымен, жағдаятты шешу: біріншіден, фактіні айқындаумен; екіншіден өзіндік бекімнің пайда болуымен; үшіншіден, ситуацияның не екендігін (мәнін) түсінумен сипатталады.

Қазақстандық зерттеушілер Никитенкова Л.В., Хан Н.Н., Абенова Ш.Н., Есенова М.И., Неустроева Н.А., Жақсылыкова Н.Е., Жүкенова К.А. және т.б. ғалымдар Хмель Н.Д. тұтас педагогикалық процесс тұжырымдамасына сүйене отырып мұғалімнің кәсіби іс-әрекеттегі өшу ситуациясының қалыптастасу мәселесін зерттейді.

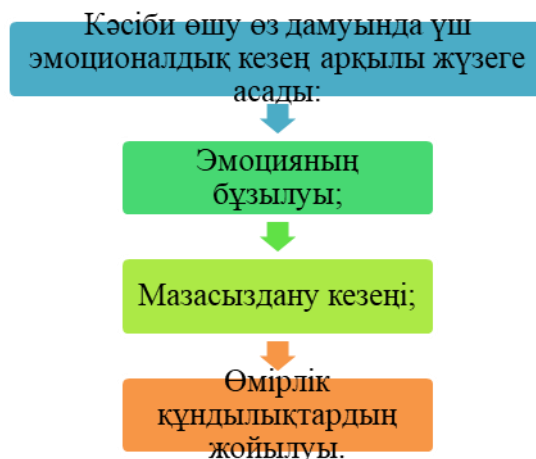
Л.В.Никитенкова болашақ мұғалімдердің педагогикалық құбылыстарды түсінуге даярлықты зерттей келе, бұл даярлыққа мұғалімнің ақыл-ой даярлығының әр түрлі аспектілерін сипаттайтын тұлға қасиеттерін, кәсіби-тұлғалық сапалар ретінде анықтама береді[7].

Н.Н. Неустроева мұғалімдердің педагогикалық үдеріске қатысушыларды іскерлік қарым-қатынасқа ұйымдастыруға даярлауды зерттей келе, оны мұғалімдердің жоғары оқу орнында оқыту мен тәрбиелеудің нәтижесі ретінде қарастырады. Н.Д.Хмельдің кәсіби білім беру теориясына сүйене отырып, кәсіби өшу ситуациясының мотивациялық, мазмұндық және операциялық компоненттерін бөліп көрсетеді.

К.А. Жүкенова болашақ мұғалімдерді қиын балалармен жұмысқа даярлығын оқу және оқудан тыс әрекеттер барысында тұлғааралық қарым-қатынасты реттеуге қажетті білім, білік, дағды жүйесін сипаттайтын кәсіби іс-әрекеттің аспектілерін жүзеге асыруға даярлық нәтижесі ретінде түсіндіріледі.

К.Левин еңбектерінде педагогтың кәсіби өшу ситуация жалпы өмірлік жағдайларға да, жеке әп-сәтте болатын жағдайға да қатысты делінген. Осы тұрғыдан алғанда автор ситуация мәнін нақты бір сәттегі мінез-құлықты сипаттайтын барлық фактілер жинағын «психологиялық өмір кеңістігі» терминін пайдалана отырып ашады. М.Мороудың айтуынша кәсіби әрекеттегі өшу іштегі жағымсыз эмоцияның жинақталуынан пайда болады.

Сурет 1.

А.Н. Моховиков кәсіби өшу ситуациясының қалыптасуы тұлға ішілік кикілжің және психологиялық стресске байланысты деп атап өткен болатын. В.В.Бойко тұлға психологиялық жаракаттаушы жағдайларда қорғаныс мезанизмі ретінде эмоцияны қолданудан бас тарту салдарынан кәсіби өшу қалыптасады деген болатын. Д.Г. Трунов кәсіби өшу ситуациялары кезінде өзіндік басқару қабілетінің төмендейтінін айтқан болатын. Ал өзіндік басқару үш негізгі нәтиже арқылы жүзеге асады: тынышталу, қайта қалыптасу, белсендену[3].

Кәсіби өзіндік дамуда, басқа да әрекет сияқты, мотивтердің күрделі жүйесі мен белсенділіктің қайнар көздерінің өзіндік негізі бар. Педагогтың өзін – өзі тәрбиелеудің

қозғаушы күші мен қайнар көзі – өзін – өзі жетілдіру қажеттілігі болып табылады. Өзіндік дамуда өзін – өзі бағалау деңгейі үлкен мәнге ие. Психологтар дұрыс өзін – өзі бағалаудың қалыптасуының екі әдісін бөліп көрсеткен: біріншісі – өзінің жеткен жетістіктерінің деңгейімен мақтану, ал екіншісі – өз жетістіктерін қоршаған ортадағылардың көзқарастарымен салыстыру. Кәсіби өзіндік бағалауда педагог әрекеті, кім алдына жоғары міндеттер қойса, онда қиындықтар болатынын көрсетті. Қиындықтармен күресу педагогикалық – психологиялық жағдайды реттеп, түзетіп, дамуға әкеледі. Бұл әрине шығармашыл педагогтарда кездесетін жағдай. Егер педагог өз алдына жоғары міндеттер қоймай жеткен жетістіктерімен шектеліп қана қойса, олардың кәсіби өшу ситуациясы арта берері сөзсіз. Сондықтан да педагогикалық кәсіпті таңдаған әрбір адам өз санасында педагог бейнесін қалыптастыра алуы қажет. Егер өзіндік дамуды мақсатқа бағытталған әрекет деп қарасақ, онда оның негізгі міндетті бөлігі – өзіндік талдау болуы шарт. Педагогикалық әрекет танымдық психикалық үрдістерді дамытуға ерекше талаптар қояды: ойлау, қиял, ес. Әр педагог өз психикалық үрдістернің дамуын талдап, реттеп отырса, өзіндік дамуын байқай алады. Бірақ тұлғалық және тұлғааралық мәселелер кәсіби деңгейдің және танымдық үрдістің нашарлауына әкеп соқтырады [9].

Кәсіби өзіндік дамудың құрамдас бөлігі – педагогтың өзіндік білім алу жұмысы. Кәсіби өзіндік білім алудың тиімді жолы – педагогикалық ұжымның шығармашылық ізденіс жұмысына қатысу, білім беру мекемесін дамытуда жаңашыл жобалар, авторлық курстар мен педагогикалық технологияларды жасақтау. Өзіндік дамудың екі педагогикалық нәтижесі бар. Бірінші жағынан – тұлғалық даму мен кәсіби өсуде болатын өзгерістер, екінші жағынан – өзіндік дамумен айналысуға қабілеттілікті игеру. Аталған нәтижелердің жүзеге асқандығын төмендегі әрекеттерден көруге болады:

- Мақсат қоя білу; өз алдына кәсіби мәнді мақсат пен өзіндік даму міндеттерін қою;
- Жоспарлау: өзіндік даму құралдары мен әдістерін, әрекеттері мен тәсілдерін таңдау;
- Өзіндік бақылау: өзіндік дамудағы қадамдар мен нәтижелерді салыстыру;
- Түзету: өзімен жүргізілген жұмыс нәтижелеріне қажетті түзетулер енгізу.

Мұндай әрекеттерді меңгеру және жүзеге асыру белгілі іскерліктер мен уақытты талап етеді. Сондықтан зерттеушілер кәсіби өзіндік дамудың сатыларын бөліп көрсеткен.

Психологиялық қызмет мамандары білім беру мекемелерінде оқуды жеңіл және тиімді етіп, жағымды эмоция қалдыруда үлесін тигізеді: өзін – өзі реттеу тәсілдерін үйретеді, хабарлама жасауға, реферат жазуға, конференцияларға қатысуға сөйлеу дағдыларын жетілдіруге тренингтер өткізеді, мазасызданудың, үрейдің, стресстің алдын алу шараларын ұйымдастырады. Психологиялық дайындықтан өткен адам өзін еркін және сенімді ұстап, ерекше ықыласпен, талпыныспен жұмыстанады.

Педагогтардың кәсіби өшу ситуациясы үш кезеңнен тұрады:

- 1) үрейлену - жағымсыз тітіркендіргіш әсер еткен сәтте туатын жауаптың алғашқы кезеңі. Таңырқау іспетті сезім пайда болады;
- 2) төзімділік – жағымсыз тітіркендіргіш әсеріне беріліп кетпей, оған төзу реакциясы туады. Бұл кезде гипоталамус-гипофиз жүйесінің ықпалымен бүйрек үсті безінің гормондарының мөлшері қанда тез мөлшерде көбейіп кетеді. Симпатикалық жүйке жүйесінің әсерімен жүректің соғу ырғағы жылдамданады, тыныс алу ырғағы да жиілене түседі. Бұлшық еттердің жиырылу қабілеті күшейеді;
- 3) әлсіреу – бейімделу қорының мүкіндігі азайып, таусылады, сондықтан психологияда дезадаптация (бейімделудің нашарлап жойылуы) пайда болады. Кәсіби өшу ситуациясы көпке созылған ауыр түрі адамды жүдетіп, қайғыға батырады [9].

Кәсіби өшу ситуациясының физиологиялық, психологиялық, жеке тұлғалық, медициналық белгілері бар.

Физиологиялық белгілері: әлсіздік байқалады, сергектігі жоғалады, әрқашан шаршағандық сезімде болады.

Жеке тұлғалық белгілері: еріксіздік, өзін-өзі ұстауының бұзылуы, әлжуаздық, шығармашылық дамуға қабілетсіздік, қорқыныш, себепсіз үрейленушілік сезімде жүреді.

Медициналық белгілері: бастың жүректің айнуы, ұйқысыздық, аффектер, истерикалық реакциялар, жоғары нервтілікпен көрінеді.

Психологиялық белгілері: психикалық қызметтердің динамикалық өзгерісі, соның ішінде ойлау операцияларының бәсеңдеуі, зейіннің шашыраңқылығы, ес процесінің нашарлауы, сенсорлы сезімталдықтың төмендеуі, шешім қабылдаудың тежелуі.

Кәсіби өшу ситуациясы – санасыз дау - жанжал деңгейінде басталатын реакция. Кәсіби өшу ситуациясы қорқыныштан айырмашылығы оның белгілі бір объектісі болмайды. Кәсіби өшу ситуациясы қорқыныш негізсіз үрей тән, ол әрқашан интрапсихикалық яғни оның себептері ішкі болып табылады. Тағы бір теориялық бағыт кәсіби өшуді әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырады, анықтап айтқанда әлеуметтік үйрену процесіндегі мінез-құлықтың формасы ретінде. Бұл теорияның көзқарасына кәсіби өшуді келесі факторларды ескере қарастыру керек:

1. қандай жолмен кәсіби өшу бекітілген;
2. оның көрінуін көрсететін факторлар;
3. осы үлгінің бекуіне жағдай жасаушы қандай шарттар [6].

Кәсіби өшудің қалыптасуы - күрделі процесс, онда көптеген факторлар қатысады. Мінез-құлық, жанұя, бұқаралық ақпарат құралдарының ықпал жасауымен анықталады.

Мектептегі басты тұлғалар – мұғалім және оқушы. Олардың сабақтағы, сабақтан тыс уақытта, бос уақытында қарым-қатынас жасау сипаты оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігіне әсер етеді және ол оқушы тұлғасын қалыптастырудың басты құралы болып табылады.

Зерттелініп отырған мәселе өзекті болып табылады. Өйткені педагогтардың кәсіби өшу ситуациясы тек педагогтарға ғана емес олардың әрекетіне, өзіндік сезінулеріне, қасындағы қарым-қатынас серігіне жағымсыз әсер етеді. Сондықтан эмоционалдық тұрғыдан кәсіби өшу ситуациясы орын алмас үшін ұйымдастырушылық және тұлғалық мәселелер уақытылы шешімін тауып, нақты түзету-дамыту жұмыстары ұйымдастырылып отырылуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2019 жылы 27 желтоқсанда Дереккөз: <https://primeminister.kz/kz/news/reviews/pedagog-mrtebesi-turaly-zan-mu-g-alimderdin-zhalak-ysyn-koteru-k-u-k-yk-taryn-k-org-au-zh-ne-leumettik-k-oldau>
2. Мұқашева Ф. Кәсіби біліктілік биік болсын. // Қазақстан мектебі. – 2004. – № 3. – 32-35 б.
3. Мәшенбаев Т. Мұғалім іс-әрекетіндегі дәстүрлі мәселелер. // Қазақстан мектебі. – 2004. – № 11 – 11-13 б.
4. Пак С.Н. Основные аспекты синдрома профессионального выгорания педагогов. // Современные проблемы науки и образования. – 2016. – № 6.; <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id>

5. «Педагогтің кәсіби құзыреттілігі – оқу мен оқытудың тиімділігін арттыру негізі» тақырыбындағы республикалық ғылыми-практикалық онлайн конференция шымкент-2019
6. Жампеисова К.К., Хан Н.Н., Колумбаева Ш.Ж., .Хан Н.Н., Жампеисова К.К., Колумбаева Ш.Ж. Профессиональный стандарт как условие эффективной деятельности современного учителя//Педагогический диалог.- № 1.– 2012.–С.176-181.
7. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются. //Педагогический диалог. - № 1. – 2012. – С.176-181.
8. Трунов Д.Г. "Синдром сгорания": позитивный подход к проблеме / Д.Г. Трунов - Журнал практического психолога, № 5, 1998. - С. 7-10.
9. Форманюк Т.В. Синдром "эмоционального сгорания" как показатель профессиональной дезадаптации учителя / Т.В. Фор-манюк - Ж. "Вопросы психологии", № 6, 1994. - С. 57-64 .
10. Чернисс К. Профессиональное выгорание: беспокойство за работников и боссов растет / К. Чернисс - Статья, Интернет. [www. enilog. broom.ru](http://www.enilog.broom.ru) 5
11. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справ-ляются / К. Маслач - Статья, 1978. - Интернет. [http: //psy.piter.com](http://psy.piter.com).
12. Мильруд Р.П. Формирование эмоциональной регуляции поведения учителя. Вопросы психологии №6. 1987г.
13. Чернисс К. Профессиональное выгорание: беспокойство за работников и боссов растет. Вопросы психологии №2. 1994г.

УДК 159.922

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ В ПРОБЛЕМАХ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Умбетова Г.М., Нурмуханбетова В.Т., Амангельдиева Б.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация.** В этой статье описаны причины ситуации профессионального исчезновения учителей и способы их поддержки. В то же время, чтобы избежать ситуации эмоционального и профессионального выгорания, необходимо своевременно находить решения организационных и личных вопросов, а также организовывать конкретные корректирующие и развивающие работы.*

***Ключевые слова:** профессиональное выгорание, педагог*

УДК: 316. 72

МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ КОММУНИКАЦИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА

Курманова Ж.Б., Байтлесова А.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. В данной статье показано что, в результате межкультурной коммуникации рождаются новые ценностные интерпретации мира и образов реальности. Человек в любую историческую эпоху нуждается в социальности и осваивает мир посредством ценностей. Социальная аномальность неизбежна при столкновении культурных миров, но они преходящие явления, циклически возникающее время от времени.

Ключевые слова: самоидентификация, идентичность, этнос, традиция, бытие.

Сущность традиции не в тех изменчивых культурных образцах (ритуалах, обрядах и т. д.), хотя и их значение немаловажно для стабилизации человеческой психики, а в самой ее природе назначении. Традиции обеспечивают самоидентификацию социумов, стабилизируя их динамику. Традиции присутствуют во всех сферах общественного бытия. Интерпретируя М.Хайдеггера, можно сказать, что традиции есть те онтологические структуры, которые обуславливаются средой бытия, господствуют над обыденностью. Благодаря традиции формируется историчность индивида, при этом сохраняет себя во времени и преодолевает конечность бытия. Историчность- необходимое, имманентное качество традиции,

Наделяющее бытие субъективным ценностным толкованием, сообщаящее ему конкретность. Традиция, на наш взгляд, упорядочивает внешний мир для социума и индивида, выступая как процесс «одомашнивания» внешнего мира, его структурирования. Философский уровень осмысления традиции требует понимания ее природы как формы развития социума во времени, стабилизирующей его целостность.

В содержательном и функциональном плане данным свойствам отвечают традиции этноса. Так же как и для онтологии человеческого бытия, важным являются традиции, воплощающие мир этнического, поддерживающие чувство внутренней целостности личности, преодолевающие человеческого бытия, регулирующие социально-институциональное и культурное бытие социумов.

Индивидуальная вариативность миропонимания способствует динамике этнических традиций. Именно на индивидуально-личностном уровне традиция подвергается осмыслению, сравнению, оценке.

Существование индивидуальной свободы зависит от наличия коллективной свободы, метапринципы которой составляют нормативный горизонт, пронизанный «объективным духом» общества, его обычаями, ценностями, его пониманием мира, моралью.

Сам факт роста этнополитических движений свидетельствовал, что исключение на нормативном уровне этнических факторов из политического

Процесса как отживших, неактуальных явлений не привело к их исчезновению из социальной реальности, и показал теоретическую ошибочность пренебрежения этническим фактором в современном мире.

Этничность - многомерное явление и относится к разряду тех, в которых ее составляющие накладываются друг на друга, находясь в тесном сцеплении. Сложность в специфике ее формирования на основе непосредственного восприятия окружающего мира, родственного обыденному сознанию, воспринимающего мир таким, как есть, опираясь на «здравый смысл».

Картина мира этноса функционирует как единая система с взаимосвязанностью и взаимообусловленностью всех ее уровней, являясь целостной моделью, синтезирующей все другие картины мира: мифологическую, религиозную, научную, художественную и другие [2].

Заслуга С.Аязбековой в том, что она представила этнос как творца духовного универсума, который в процессе познания мира осваивает его через собственную интерпретацию и воплощает в созданном им мире ценностей. Картина мира этноса и есть та реальность, в которой свои первые шаги делает человек.

Творя мир, человек становится творцом внешних условий своего существования. В этнической культуре концентрируется обобщенный смысл, воспринимающий и организующий реальность в ее динамическом потенциале. Этническая культура имеет, таким образом, антропологическое значение. Этика этноса очеловечивает окружающий мир. На данный момент процесс общения народов в мире проходит очень интенсивно и противоречиво. Необходимость демократизации межэтнических отношений установления парадигмы толерантности в политической сфере – это уже не политический лозунг, а условие выживание человечества. Взаимопонимание и взаимодоверие культур зависят от их творческого общения и обогащения [1].

В Казахстане идея национального государства реализуется путем обеспечения величайшего уважения и гарантий сохранности основных атрибутов всех национальностей. А лучшим гарантом прав и свобод сограждан является политика межнационального согласия.

Межкультурные коммуникации в условиях глобализации приводят к изменениям базовых, культурных моделей этносов. На наш взгляд, адаптация культур друг к другу и создает возможность для диалога народов.

В результате межкультурной коммуникации рождаются новые ценностные интерпретации мира и образов реальности. Человек в любую историческую эпоху нуждается в социальности и осваивает мир посредством ценностей. Социальная аномальность неизбежны при столкновении культурных миров, но они преходящие явления, циклически возникающее время от времени. Этничность не вырождается, а видоизменяет свои культурные стратегии и формы адаптации к изменяющейся реальности.

Повседневность имеет пространственную структуру, человек вынужден упорядочивать мир, чтобы его освоить, свободно ориентироваться в нем. Но это осуществиться может только с другими, посредством других. Структуры бытия осуществляются в контексте традиции, задающей понимание мира индивидом. Хотя, по Хайдеггеру, традиция лишает человека собственной сущности, однако именно традиция помогает индивиду озаботиться бытием, формирует такой образ реальности, в котором он мог бы действовать, поддерживать целостность своих взаимосвязей окружающим и самим собой.

Этническая идентичность формирует чувство органической принадлежности к «вечной» общности, исторической эпохе. Инструментом служит традиция, которая указывает, что и как следует делать. Она создает внешний барьер и внутреннюю защиту от неопределенности и хаоса посредством языка как знакомой системы мира.

Язык предоставляет человеку необходимые объективации и структурирует порядок, в рамках которого приобретают смысл и эти объективации, и сама жизнь. Притом, он укоренен в повседневной жизни индивида. Именно в этом значении мы интерпретируем тезис: Язык – дом бытия. Современные государства Европы, а также США на уровне доктрины негативно оценивают этнические формы социальной мобилизации.

Формирование наций складывалось у них на основе стандартизации языка, локальных общностей, имевших как региональные, так и этнокультурные различия.

Иммиграционные процессы, получившие развитие со второй половины XX века в западных странах, актуализировали проблему гетерогенности национальных сообществ и породили ряд социальных явлений.

Среди коренного населения в странах, принявших иммигрантов из за производственной необходимости, оформляется антиарабизм, антислаизм,

Стигматизация в отношении не европейцев в виде таких стереотипов, как «плохой работник» и т. п. усиливается бытовой расизм. Появляются эмигрантские гетто, этнические анклавы, где иммигранты, чтобы защититься от деструктивных воздействий окружающих, реализуют стратегию внутригрупповой мобилизации, обособления на основе религиозных и этнических ценностей. Эти действия усиливают межэтническую напряженность, вызывая со стороны большинства обвинения в уклонении от его идентичности [3].

Изменение этнокультурного и расового облика поставило проблему реидентификации их населения и проблему нового понимания, осмысления и трактовки «наций». На повестке дня проблема признания равной социальной ценности принципа этничности в рамках демократического дискурса, способствующая легитимному приобретению данной идентичности.

Этносы сегодня вынужденно находятся в условиях чужих «культурных полей». Поэтому этническая идентификация иммигрантов носит индивидуалистический и конструируемый характер, ставит их заведомо в положение этнических маргиналов.

Трансформация и адаптация к трендам глобализации. Этничность, вытесненная из легитимного поля гражданского сообщества, оказавшись в роли маргинала, и проявила себя в виде конфликта цивилизаций, конфликта различий столкновений социальных восприятий, «текстов», национальных культур. Ее авангард – маргиналы, чье индивидуалистическое сознание, оказалось, способно противостоять напору индивидуальному веку. Их выраженный коллективизм – это не коллективное сознание, взращенное в привычной нише этнической родины, ибо ее территория в условиях глобализации засеяна и другими, все объективные маркеры этноса теряют четкость. Этот коллективизм имеет ярко выраженный индивидуалистический характер: приемлемость споров и конфликтов при взаимодействии с другими и защите «своих» ценностей перед чужими; «коллективное я» автономно независимо от других, «личные» цели имеют приоритет перед общими, проблема справедливого вознаграждения актуализируется, самостоятельность и самодостаточность становятся ценностями все эти качества этнопсихологии описывают как индивидуалистические [5].

Фактполиэтнизации обществ, вызванный процессами глобальной интеграции разного рода связей, иммиграционных движений, способствовал формированию консолидированной этничности. Сам факт присутствия в иноэтнической среде мобилизует этническое самосознание индивидов, теряющих естественные этноопределяющие признаки - родину, культурную среду, а в перспективе и родной язык. Нестабильность статуса неопределенность перспектив, невыносимое для человеческой психики (социального по природе) положение «чужого» - становятся катализатором мобилизации этнической идентичности в виде индивидуализации этнической идентичности в виде индивидуализации этнического самосознания. В своей естественной среде носитель этнической идентичности-коллективист, но в приграничной ситуации наблюдается персонализация его самосознания. Этнический маргинал – это индивидуалист с выраженной потребностью в «своем» коллективе. Слишком тесное соприкосновение разных, защищающих свою особость миров, обнаружение в этой ситуации «различий», ставящих под сомнение нашу значимость, приводит к усилению напряженности социальных отношений. В полиэтническом обществе любой конфликт может принять манифестационную форму. На межэтнические отношения проецируются культурно-идеологические, политические

социальные противоречия. Введение квот в политический сфере, экономические льготы в экономической сфере еще больше обостряют проблему паритета, политизируют проблемы, чем решают их. Потому востребованность в толерантности - это инструмент установления межэтнической коммуникации на уровне политических решений.

Сотворенный этносом духовный универсум поддерживает целостность взаимосвязей человека с окружающим миром, с самим собой и другими, снимает проблему фрагментарности индивидуального бытия, сообщает ему конкретность. Мир этноса создает предпосылки для включения человека в мир, задает его активность, снимая проблему отчуждения. Интерсубъективная природа этноса, воплощаясь в коллективный опыт повседневного существования, соединяет «берега» людских жизней, помогает человеку «соприсутствовать» с другими. Чувственное, волевое и рациональное как формы познания, окружающего интегрированы в картину мира, творимой этносами.

Этнос – это социальный феномен, проявляющийся через различные историко-культурные формы. Устойчивость его как социального феномена мы связываем с вышеуказанной миссией этноса. Этнос в различной исторической и социальной ситуации реализует разные функции, и формы его существования различны. Функции и формы структурирования этноса, формы социальной организации, компоненты этнической реальности - есть особенное в этносе. Устойчивость присуща только этнической идентичности, что связано природой человека и этноса как субъекта, творца смысловых значений и мира, в котором он существует. Духовное предшествует онтологическому – такова сущностная природа человека. Качество этничности сопряжено с природой мира повседневного.

Этнической общности присущи специфические культурные модели, обуславливающие характер активности человека, адаптации его к внешней реальности и приспособление «внешнего» к «внутренней» реальности в виде структурированного представления о мироздании и ценностных доминант этноса.

Глобализация систем хозяйствования и миграции иммигрантов изменили этнокультурный и расовый облик современных обществ поставив проблему вынужденной межкультурной коммуникации, способствовали росту расовых и социальных предрассудков, межэтнической напряженности и политизации плюрализма. Возникает проблема нового понимания концепта «нации», которая стала бы основной внутренней интеграции сообществ, признающая социальную идентичность индивида и ограниченность миропредставления «модерна». Решение этой проблемы – условие демократического развития сообществ и выживания самой демократии [4].

Список литературы:

1. Аязбекова С. Ш. картина мира этноса, Коркыт ата и философии музыки казахов. А. «КИЦ ИФП МОН РК», 1992, 42
2. Лекторский В.А. о толерантности, плюрализме и критицизме. «вопросы философии» 1997, №11, с.46-54
3. Мукомоль В.И. грани интолерантности- мигрантофобии, этнофобии, этнофобии. «СОЦИС», 2005, №2 с.60
4. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М., «аспект пресс», 2003, с. 199
5. Хабермас Ю. когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий. «социологические исследования», 2006, №1, с.47

ӘОЖ 316. 72

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

Курманова Ж. Б., Байтлесова А.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация.** Бұл мақалада мәдениетаралық қарым-қатынас нәтижесінде әлем мен шындық бейнелерінің жаңа құнды түсіндірмелері пайда болатындығы көрсетілген. Кез-келген тарихи дәуірдегі адам әлеуметтілікке мұқтаж және құндылықтар арқылы әлемді игереді. Мәдени әлемдердің соқтығысуында әлеуметтік аномальдылық сөзсіз, бірақ олар мезгіл-мезгіл циклдік түрде пайда болатын өтпелі құбылыстар.*

***Кілт сөздер:** өзін-өзі тану, бірегейлік, этнос, дәстүр, болмыс.*

ӘОЖ 656.132

ОТЫН ШЫҒЫНЫН БАҒАЛАУ КЕЗІНДЕ ҚАЛАЛЫҚ МАРШРУТТАРДАҒЫ АВТОБУСТАРДЫҢ ЖҰМЫС ЖАҒДАЙЛАРЫН ЕСЕПКЕ АЛУ

Киясова Г.М., Кажияхметова А.А., Любин Р.Д.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация.** Мақалада автобусты техникалық пайдалану сұрақтары қарастырылады. Пайдалану тәртібінің анализі келтіреді және маршруттағы отын шығын шамасының дифференциалдалған зерттемесінің қажеттілігі негізделеді.*

***Кілт сөздер:** автобус, маршрут, дифференциал, отын шығын, техника мен технология, жолаушы.*

Автомобиль көлігі - бұл күрделі және алуан түрлі техника мен технологиямен, сондай-ақ нақты ұйымдастырушылық және басқару жүйесімен ұлттық экономиканың ірі салаларының бірі.

Автомобиль жолаушылар көлігі қысқа және орта қашықтыққа тасымалдаудың негізгі көлік түрі болып табылады. Қалалық жолаушылар тасымалымен айналысатын кәсіпорындардың алдында әрдайым көлік қызметін оңтайландыру, ең аз көлік шығындарымен тасымалдауға деген сұраныс ұсыныспен сәйкес келетін жағдайға жету міндеті тұр.

Автомобиль көлігімен тасымалдаудың барлық түрлерінің ішінде қалалық және қала маңы бағыттарындағы автобус тасымалы ең күрделі қозғалыс технологиясымен сипатталады. Бұл детерминирленген және кездейсоқ сипаттағы технологиялық аялдамалардың жиілігімен, қозғалыс жағдайының жоғары динамикасымен байланысты маршруттар және автобустың ішін толтыру, сонымен бірге процесті қатаң реттеу болып табылады. Қалалық және қала маңындағы маршруттық автобустармен тасымалдаудың технологиялық негізі қозғалыс графигін қатаң сақтау болып табылады [1].

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда қоғамдық жолаушылар көлігінің дамуы көптеген реформалармен қатар жүріп, нәтижесінде қоғамдық көліктер айтарлықтай өзгерістер мен қысқартуларға ұшырады. Біріншіден, жолаушылар тасымалымен айналысатын мемлекеттік кәсіпорындарды жеке меншікке беру болды. Бұл автокөлік кәсіпорындарының саны мен сипатына айтарлықтай әсер етті. Автокөлік кәсіпорындарының саны өсті, ал автобустардың орташа саны азайды, бұл тасымалдау процесін басқаруда белгілі бір қиындықтар туғызады.

01.01.2019 ж. жағдай бойынша республикалық көлік паркі 2686,7 мыңға жуық жеңіл автокөлік, 397,6 мың жүк көлігі және 94 мың автобус құрады. Жалпы, автотұрақтың саны үнемі артып келеді. 2013 - 2020 жылдар аралығында автобустар саны 1,5 есеге өсті. Автобустардың шамамен 60%-ы жеке иелеріне тиесілі. Автобустардың көпшілігінің (70%) пайдалану мерзімі 7 жылдан асады. Автобустардың ұзақ қызмет ету мерзімі техникалық жағдайға және нәтижесінде жанармай шығынына әсер етпеуі мүмкін.

Автомобиль көлігі энергияны көп қажет етеді. Ол отын түрінде энергия ресурстарының 60-70% -дан астамын тұтынады және атмосфераны қозғалтқыштың жұмысының нәтижесі болып табылатын CO, NO_x, C_nH газдарымен ластаудың негізгі көзі болып табылады. Негізінен қалаларда шоғырланған автобустар шығарындыларға үлкен әсер етеді.

Автобустарды пайдалану тиімділігінің көрсеткіші - тасымалдау құны. Автобусты тасымалдаудың әртүрлі түрлерінде жанармай құны 7-ден 25% -ке дейін болады.

Жолаушылар тасымалымен айналысатын компаниялар үшін автобустармен тасымалдауды ұйымдастыру деңгейіне байланысты, жолаушылар айналымының бірдей көлемін орындау кезінде жанармай шығыны да айтарлықтай шекте өзгеріп отырады. Осылайша, Орал қаласының «УралТехСервис» ЖШС жағдайында жанармай құны жалпы шығынның 35,1 - 40,3% құрайды. Сондықтан қолданыста қалалық және қала маңындағы автобустармен тасымалдауды ұйымдастыру кезінде жанармай үнемдеудің резервтерін анықтауға бағытталған жұмыс тасымалдау құнын төмендетуге айтарлықтай әсер етеді.

Осылайша, отын шығынын оңтайландыру тасымалдау процесінің тиімділігін жақсартады және экологиялық жағдайды жақсартады.

Тасымалдауды ұйымдастырудағы отын үнемдеу іс-әрекетінің тиімділігі нақты отын шығыны нормаларының орындалуын талдау арқылы бағаланады, оның орындалуына жауапкершілік пайдалану қызметіне жүктеледі.

Тапсырыс бойынша Қазақстан үшін белгіленген қолданыстағы нормаларда «Жанар-жағармай материалдарын тұтыну нормаларын және көлік құралдарына қызмет көрсету шығындарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 11 тамыздағы No 1210 қаулысы сызықтық нормалардың үш түрі қолданылады:

- 100 км шаққандағы көлік құралының жүрісіне базалық норма;
- 100 ткм шаққандағы көлік жұмысына арналған норма (жанармайға қосымша шығындар жүкпен жүру кезінде ескеріледі);
- жүкпен жүруге арналған норма (тиеу-түсіру орындарында маневр жасаумен байланысты отынның қосымша шығыны ескеріледі).

Жанармай тұтынудың сызықтық нормалары автомобиль көлігінің әрбір маркасы үшін белгіленеді және бұл көлік процесін жүзеге асыруға қажетті технологиялық стандарттар болып табылады. Іс жүзінде жеңіл автокөлік шығаратын компаниялар 100 км-ге отын шығынын пайдаланады. автобустың жүрісі және жұмыс жағдайларын көрсететін кумулятивтік фактор. Алайда, бір автокөлік компаниясы жағдайында да жанармайдың нақты шығыны әртүрлі бағыттарда ауытқып, 15-18,5% жетеді. Бұл құбылыстың себептерінің бірі - маршруттардың әр түрлі ара қашықтығы. Көрсетілген автомобиль компаниясы үшін маршруттардың ұзақтығы 22,8 км-ден 43,7 км-ге дейін жетеді[5].

Әр автобус маршрутына жанармай шығынын дұрыс белгіленген сараланған коэффициенті экономикалық эффектпен қатар психологиялық әсер етеді, өйткені жанармай үнемдеу мүмкіндігі тұрғысынан әр түрлі маршруттарда жұмыс істейтін жүргізушілерді бірдей жағдайға қояды. Көпжылдық тәжірибе көрсеткендей, бұл жүргізушілердің жанармайды ұтымды пайдалану, олардың кәсіби шеберліктерін арттыру және автобустардың техникалық жағдайын жақсарту белсенділігіне ықпал етеді. Отын шығыны мөлшерін белгілеу кезінде автобустың жұмыс істеу ерекшеліктерін, атап айтқанда, көптеген аялдамалармен, тұрақсыз жұмысымен, тұрақсыз жүктемемен, техникалық күйімен, қозғалыс сипатын ескеру қажет.

Автомобиль көлігі әр түрлі жағдайларда жұмыс істейді, бұл өз кезегінде автокөліктің жұмысына және жанармай шығынын төмендетеді. Жол желісінде жұмыс жасайтын автобустар үшін факторлардың саны және олардың өзгеруі әдеттегі автомобильге қарағанда әлдеқайда көп. Тәжірибе көрсеткендей, автобус үшін әдеттегі автомобильмен салыстырғанда 1 км-ге шаққандағы тежегіш саны, маршрут 1,35 есе, ілінісу - 2,48 есе, мәжбүрлі тоқтау - 2,21 есе көп.

Алайда, қазіргі заманғы есептеу әдістері іс жүзінде негізінен ең қарапайым жүргізу режимдері үшін қолданылады, ал қозғалтқыш қуатын ішінара пайдалану, қозғалтқыштың тежелуі, көлбеу және төмен түсу бойынша қозғалыс, жиі тоқтау, үдеу сияқты қозғалыстарды қамтитын элементтер есепке алынбайды. Атап айтқанда, автобус осы режимдерде жұмыс істейді.

Ішкі жану қозғалтқышының дизайны тұрақты күйде жүргізу жағдайында және 60-80км/сағ жылдамдықта отынның минималды шығынын қамтамасыз етеді. Барлық басқа режимдерде отын шығыны жоғары. Жол желісі бойынша автомобильдердің нақты қозғалыс режимі 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Көлік құралдарының қозғалыс режимдерінің сипаттамалары

Қозғалыс режимдері және олардың жалпы уақыт теңгеріміндегі ұзақтығы, %	Көлік түрі			Тұтыну бойынша жанармай
	Көліктер	жүк тасымалы	автобустар	
Бос жүру	22	17	29	он бес
Үдеу	37	42	38	35
Тұрақты жылдамдық	12	он алты	тоғыз	37
Тежелу	29	25	24	13

Уақыт пен жанармай шығыны бойынша ең жоғары - бұл жолаушыларды отырғызу және түсіру үшін әр аялдамадан кейін болатын үдеу және тежелу режимдері. Отын шығыны бойынша бұл режимдер отынның жалпы шығынының 48% құрайды, ал осы режимдердегі жұмыс уақыты бойынша - 66%. Сонымен қатар, бұл режимдер қиылыстар арқылы жүру кезінде, бағдаршамдардағы үдеу мен тежеу қарқындылығы, реттелмеген қиылыстарда, жол жағдайында, жолдардағы рұқсат етілген қозғалыс жылдамдығында және автобустың ішкі бөлігін толтырғанда, қозғалыс тығыздығы мен қозғалыс қарқындылығында болады [2].

Жылдың кезеңі және жүргізушінің біліктілігі сияқты параметрлер жүргізу режиміне, демек, жанармай шығынын арттыруға үлкен әсер етеді (кестелер 2, 3) [3].

Кесте 2. Қоңыржай климаттық аймақтағы маусымдар бойынша үлкен сыныпты қалалық автобустардың сенімділік көрсеткіштерінің орташа мәні, %

Көрсеткіш	Маусым			
	Жаз	Күз	Қыс	Көктем
Жөндеу кезіндегі жұмыс уақыты	100	97	81	94
Жазғы сәтсіздік жұмыс уақыты	100	88	77	88
Техникалық себептерге байланысты сызықтық уақыттың жоғалуы:				
Істер саны	100	114	128	115
Жұмыс уақыты	100	112	125	112

Өздеріңіз білетіндей, қыста отын шығыны жазға қарағанда көп. Бұл қозғалтқышты іске қосу кезінде жылыту қажеттілігіне және жылу жағдайларын қамтамасыз етудегі қиындықтарға байланысты, бұл отынның шамадан тыс шығынына әкеледі. Техникалық себептерге байланысты істен шығулардың ішінде отын жабдықтарының жұмысындағы ақаулар 20% құрайды [2].

Жүргізушілердің біліктілігі жанармайды тұтынуға да айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан жоғары білікті жүргізушілер тежеуді азайтуға және маршрутта жеделдетуге мүмкіндік береді. автобустың қозғалысын тұрақты және біркелкі етіңіз, бұл отынның аз шығынын қамтамасыз етеді.

Кесте 3. Жүргізуші біліктілігінің жұмыс режиміне және орта кластық автобустың сенімділігіне әсері

Жүргізушінің біліктілігі	Орташа техникалық жылдамдық км / сағ	Орташа жылдамдық, айн / мин	Тежегіштер саны км	Тежеу кезіндегі арақашықтық, жалпы арақашықтықтың% -ы	Бас тарту саны%	Агрегаттардың% -ы
Жоғары	35.3	1780	1.7	2.1	140	100 (шартты)
Орташа	33.6	2220	2.6	3.8		44 - 70

Осы факторлардан басқа автобустың ұйымдастырушылық жағдайлары жанармай шығынынан да әсер етеді: маршруттардың саны мен ұзақтығы, автобустың түрі, сыйымдылығы, желідегі жұмыс уақыты, сонымен қатар өнімді емес жүрістер мен шламдардың азаюы қозғалтқыш жұмыс істейді. Мәселен, технологиялық тоқтау жиілігі 10% қысқарған кезде отын шығыны 1,6% төмендейді. Мұның бәрі отын шығынын азайту нәтижесінде жолаушыларға қызмет көрсету сапасының деңгейін төмендетпей жылжымалы құрамды пайдалану тиімділігін арттырудың резерві болып табылады.

Осылайша, отынды тұтыну мөлшеріне көптеген факторлар әсер етеді. Қалалардың көше желісінде жұмыс жасайтын автобустар үшін желідегі жұмыс режимін анықтайтын факторлар, атап айтқанда, маршруттың ұзындығы, сызықтық уақыттың жоғалуы, аялдамалар саны, қозғалыс жылдамдығы, жолаушылар бөлімі, көлік ағынының қарқындылығы және көшелердің сипаттамалары үлкен әсер етеді. Зерттеулер көрсеткендей, қалалық автобус маршруттарындағы трафикті басқару шараларында жанармайдың жоғары тиімділігіне нақты жұмыс жағдайларына, жанармай шығынын маршруттық нормаларына сәйкес келетін объективті негізде ғана қол жеткізуге болады. Мұның бәрі қозғалыс жағдайының факторларының маршруттың жанармай тұтынуына әсер ету дәрежесін зерттеу мәселесін көтереді. Мұны істеу үшін, ең алдымен, жанармай шығынын реттеу әдістемесін әзірлеңіз,

Стандарттарды жасау кезінде қолданылатын негізгі әдістер эксперименттік, статистикалық және аналитикалық болып табылады. Жақында кең таралған - бұл ауқымды теориялық және эксперименттік зерттеулер нәтижесінде алынған отынды тұтынудың математикалық модельдерін қолданатын аналитикалық әдіс.

Отын шығынын анықтаудың аналитикалық әдістерін жасау отын шығынын есептеу жүйесінде өзінің қисынды тұжырымына ие. Отын шығынын дұрыс реттеу отын үнемдеу резервтерінің бірі болып табылады [4]. Жалпы алғанда, отын шығынын реттеу регламентке мыналар кіреді:

- отынды тұтыну нормаларын әзірлеу және бекіту;
- отын шығынын стандарттау әдістерін жасау;
- жанармайды үнемдеу бойынша ұйымдастырушылық-техникалық шараларды әзірлеу және бекіту;
- белгіленген отын шығынын және отынды үнемдеу бойынша жоспарланған ұйымдастырушылық-техникалық шаралардың орындалуын талдау және бақылау;
- бухгалтерлік есеп пен есептілікті ұйымдастыру және жетілдіру.

А.М.Шейнин тұжырымдаған отын шығынын реттеу жүйесіне қойылатын негізгі талаптар:

- кез-келген көлік процесін ұйымдастыру үшін өндіріс бірлігіне қажетті отынның минималды шығынын анықтау, яғни отынның тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ету;
- жылжымалы құрамды пайдалану тиімділігін арттыру;

- технологиялық процестің жетілдірілуіне қарай нормалардың мерзімді төмендеуі және отынды тұтынудың негізгі салаларында талдау мүмкіндігін қамтамасыз ету;

- жоспарлау мен есеп жүргізудегі ыңғайлылық;
- нормаларды орындаушылар үшін қол жетімділік және түсініктілік.

Автобустар үшін отын шығының нормаланған мәні келесі қатынасқа сәйкес есептеледі [4]:

$$Q_n = 0,01H_sS (1-0,01D) + H_o * T_o$$

мұндағы: Q_n - стандартты отын шығыны, литр;

H_s - автобустың жүрісі үшін отын шығынын тасымалдау жылдамдығы, л/100 км, автобустың класы мен тағайындалуы бойынша қалыпқа келтірілген жолаушылар жүктемесін ескере отырып;

S - автобустың жүгірісі, км;

H - жылытқыштың (жылытқыштардың) жұмысы үшін стандартты тәуелсіз жылытқыштарды пайдалану кезінде отын шығыны, л/сағ;

T_o - қыздырғыш қосылған автомобильдің жұмыс уақыты, сағат;

D - түзету коэффициенті (жалпы салыстырмалы өсу немесе кему) нормаға пайызбен.

Түзету коэффициенті климаттық жағдайларды, жылдың кезеңін, жолдардың түрі мен санатын, тұрғындардың саны мен қызмет ету мерзімін көрсетеді.

Түзету коэффициенттерінің жүйесі белгілі бір маршрутта автобустарды пайдалану тәжірибесіне сүйене отырып белгіленеді, кейде белгілі бір маршрутты зерттеу нәтижелерін немесе оның шығын өлшегішпен (өлшеу цистернасы) және т.б. Әдетте, бұл жүйелік сипатта болмайды. Нәтижесінде маршруттағы автобустың жұмыс істеу ерекшеліктерін, олардың жұмыс істеу жағдайлары мен табиғи-климаттық жағдайларын нақты көрсететін үлкен статистикалық материал маршруттағы жанармайдың нақты шығыны бойынша қалыптасады.

Егер маршруттағы жанармайдың нақты шығыны туралы статистикалық материал жүйелі түрде заманауи математикалық әдістерді қолдана отырып талданса (мысалы, факторлық талдау), онда одан да үлкен жетістікке қол жеткізуге болады қалалық автобустармен жанармайды маршруттық нормалау, әсіресе автобус парктерінде нақты отын шығынын оның нормативтен белгілі бір ауытқуы бар

Қазіргі уақытта қолданылып жүрген әдіс автобус жүрісінің типтік режимін толық көрсетпейді және біздің ойымызша, келесі кемшіліктерге ие:

- көлік құралдарының өтпелі жүргізу режимдерін ескермейді;
- автобустардың әр түрлі кезеңдердегі толтырылу деңгейінің өзгеруін ескермейді;
- оған енгізілген параметрлердің өзгеруін ескермейді және, демек, нақты жағдайда айтарлықтай қателікке ие;

Жоғарыда айтылғандардың негізінде келесі қорытындылар жасауға болады.

1. Автобуспен тасымалдау қалаларда жолаушыларды тасымалдаудың негізгі түріне айналуға және әлеуметтік маңызы зор.

2. Автобус паркінің тиімділігіне көптеген факторларға тәуелді болатын маршруттағы жанармай шығыны үлкен әсер етеді.

3. Маршруттағы автобустың жұмысының ерекшеліктері тек автобустарға тән типтік пайдалану жағдайларын ескере отырып, жанармай шығынын нормалау әдістемесін әзірлеуді талап етеді.

4. Стандарттау мәселелерін шешуде шинаны көпфакторлы жүйе ретінде қарастыратын мақсатты-бағдарлы және жүйелі тәсілді қолдану қажет, оның байланыстарын талдау қазіргі заманғы математикалық әдістермен жүргізілуі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Спирин, И. В. Жолаушыларды қоғамдық көліктермен тасымалдау: Анықтама/IV Спирин. - М.: «Академкнига» ХҚК, 2014. - 413б.
2. Кулчицкий, А.Р. Автомобиль және трактор қозғалтқыштарының уыттылығы: оқу құралы. рос. орта мектеп үшін / А.Р.Кульчицкий. - 2-ші басылым, Аян. және қосыңыз. - М.: Академический проспект, 2014. - 400 ж.
3. Автокөліктерге техникалық қызмет көрсету: ЖОО-ға арналған оқулық. - 4-ші басылым, Аян. және қосымша / Е.С. Кузнецов, А.П. Болдин, В.М. Власов және басқалар -М.: Наука, 2011. -535 б.
4. Говорущенко, Н. Я. Автомобиль көлігінде отын үнемдеу және уыттылықты азайту. -М.: Көлік, 2010. -135 б.
5. Р3112194-0366-03 «Автомобиль көлігіндегі жанар-жағармай материалдарының шығындарының нормалары». - М., 2013. - 64 б.

УДК 656.132

УЧЕТ УСЛОВИЙ РАБОТЫ АВТОБУСОВ НА ГОРОДСКИХ МАРШРУТАХ ПРИ ОЦЕНКЕ РАСХОДА ТОПЛИВА

Киясова Г.М., Кажияхметова А.А., Любин Р. Д.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

***Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы технической эксплуатации автобусов. Приводится анализ режимов эксплуатации и обосновывается необходимость разработки дифференцированных маршрутных норм расхода топлива.*

***Ключевые слова:** автобус, маршрут, дифференциал, расход топлива, оборудование и технологии, пассажир*

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1.	Ахметжанова Н.А., Айткожакова А.А. Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығының қазіргі жағдайы және даму перспективалары	6
2.	Базарбаева А.М. Сравнительный анализ методологий управления проектами AGILE и PRINCE2	12
3.	Байгиреева Б.А., Нурсапина К.У. Кәсіпорындарда еңбекақыны төлеуді ұйымдастыру	16
4.	Бисенбаева Ж.Қ., Тулеугалиева Н.И. Батыс Қазақстан облысы ауыл шаруашылығының қазіргі жағдайы мен даму мәселелері	21
5.	Ерекешов А., Суханбердина Б.Б. Развитие индустрии туризма в Республике Казахстан	26
6.	Жаркеева Ш.М., Досанова А.К. Финансовая активность физических лиц через (с помощью) кредитных товариществ	29
7.	Ларин Е.В., Тимиргалиев И.Н. Республика Казахстан на пути развития цифровой экономики	34
8.	Маушова Л.Ж., Федорченко Л.В. Занятость и безработица как важнейшие индикаторы социального благополучия	38
9.	Мефтахутдинова Д.В., Курманова Г.К. Казахстанская экономика в 2020 году: тенденции и перспективы	43
10.	Микшина А.К., Исакова Б.Г. Криптовалюта в современной информационной экономике	46
11.	Набиева И.Г., Курманова Г.К. Формирование факторов производства в постиндустриальной экономике	50
12.	Самигуллияева З.М., Тулеугалиева Н.И. Батыс Қазақстан облысындағы шағын және орта кәсіпкерліктің қазіргі жағдайы мен даму бағыттары	53
13.	Смадинова Г.Қ., Абуова Ж.У. Қазақстандағы коворкинг-орталықтар заманауи форма ретінде еңбекті ұйымдастыру	58
14.	Смотрина Д., Стороженко Н.А. Экономические успехи Республики Казахстан за 30 лет Независимости	61
15.	Талғатов Н.Т., Габбасова Ж.Ж. Қазіргі уақыттағы туризмнің даму жағдайы	65
16.	Уалиева Б.Б. Государственное регулирование агропромышленного комплекса в Западно-Казахстанской области	70
17.	Хамзина Н.Т., Уразова Б.А. Корпоративное управление и его влияние на экономический рост и благосостояние страны	77

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1.	Бахитжанова А.Б., Феоктистова Е.А. Способы передачи реалий	80
2.	Bisimaliyeva Maryam K., Bimasheva Gulnafis S. Innovative methods of education and science integration	83
3.	Гумарова М.Б., Исанова Л.А. Фонетическая зарядка как одно из эффективных средств формирования фонетических навыков обучающихся на начальном этапе	87
4.	Доукариева У.К., Аустинязова А.Т. Современное видение романа «Без права на наследство» Ульяма Коллинза	91

5.	Идрискалиева С.К., Кенжеғалиева Д.Р., Надирова Э.С. Современные методы обучения иностранным языкам	94
6.	Камалиден М.Ж., Керимбаева Б.Т. Қазіргі публицистикалық мәтіндегі перифразаның семантикалық ерекшелігі	100
7.	Gulvira Zh. Matzhanova, Manshuk I. Turgayeva The features of translating films: subtitles and synchronization (based on the film “My name is Kozha” – “menin atym Kozha-меня зовут Кожа”)	104
8.	Сагинғалиева А.О., Мухтар А.А. Электрондық білім беру ортасында білім алушылардың шетел тілі бойынша өз бетінше білім алу құзыреттілігін дамыту	111
9.	Сағидоллина Ш.И. Қазақ және ағылшын жазушыларының шығармаларындағы мақтау сөздердің прагматикалық ерекшеліктері	114
10.	Сарсенбаева А. Н., Хазиева Ә.С. Ағылшын тілі сабағын түрлі әдістер арқылы ұйымдастыру	118
11.	Tolengutova A.S., Zhussupova N.K. Motivation as a factor of developing language learning	122

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

1.	Алибеков А., Болат А., Собянин Ф.И. Волейбол университет студенттерінің физикалық қасиеттерін дамыту құралы ретінде	126
2.	Гинаятова А.А. Мектепке дейінгі ұйымдардың оқу - тәрбие үрдісінде инновациялық әдістер мен технологияларды қолданудың педагогикалық шарттары	131
3.	Ғабитов А.Р., Тлебалиев А.А. Жоғарғы оқу орындарында волейбол спорт түрінің техникалық және арнайы психологиялық дайындығын дамыту	136
4.	Жұмағалиев Ұ. Спорттық күрестегі жалпы дене дайындығы және оның көлемін ұлғайтудың орындылығы	141
5.	Курманалина Ж.Б., Балыкова А.М. Қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік-экономикалық болмысы	145
6.	Султанғалиева А.И., Калкенова Г.Б. Қыз бала тәрбиесі идеялары мен дәстүрлерінің қалыптасуы және дамуы	151
7.	Умбетова Г.М., Нурмуханбетова В.Т., Амангельдиева Б.Н. Педагогтардың кәсіби өшу ситуациясы кезінде психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету	156
8.	Курманова Ж.Б., Байтлесова А. Межкультурные коммуникации в условиях глобализации Казахстана	163
9.	Киясова Г.М., Кажияхметова А.А., Любин Р.Д. Отын шығынын бағалау кезінде қалалық маршруттардағы автобустардың жұмыс жағдайларын есепке алу	168

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». **Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и снизу по 2 см, справа 2,5, слева 2,5 см.** Слева – УДК; по центру название статьи ЗАГЛАВНЫМИ буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах (организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:

090000, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Научный журнал Вестник ЗКИТУ

Телефон 50-99-90. E-mail: kabdenova.68@mail.ru.

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY**

Scientific journal

*Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных
авторами оригиналов*

Подписано к печати 20.12.2021 г.

Формат А4 Объем 11.1 п.л.

Усл. п.л. _____ Уч. – изд.л. _____

Тираж 100 экз., Заказ № _____

Отпечатано и сверстано на факультете языков и менеджмента ЗКИТУ

Тел.: +7 7112 50-99-90, e-mail: reception@wkitu.kz

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
090000, Орал қаласы, Нурсултана Назарбаева көш. 194

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
090000, г.Уральск, ул. Нурсултана Назарбаева, 194